

ՈՒՂԵԳՆԱՅԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿՆԵՐ

ՀԱՅԿՈՒՆԻ

Եղիշե (Հովակիմ) ավագ ֆահանգ Գեղամյանց

«ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆ ՌԻՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՂ» ՀԻՄՆԱԴՐԱՄԻ (RAA) ԳԻՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ
Պրոֆ. դր. Ա. Մութաֆյան (Փարիզ), պրոֆ. դր. Յ. Հոֆրիխթեր (Քայզերսլաուերն), պրոֆ. դր. Մ. Բունեման-Հախ-
նազարյան (Աախեն), պրոֆ. դր. Յ. Սուրուզյան (Կահիրե), պրոֆ. դր. Լ. Ջեքիյան (Վենետիկ), պրոֆ. դր. Պ. Չո-
բանյան (Երևան), պրոֆ. դր. Ա. Ղազարյան (Մոսկվա), պրոֆ. դր. Ն. Սարգսյան (Երևան), պրոֆ. դր. Ռ. Գալչյան
(Լոնդոն), Մ. Լալայան (Երևան), Ժ. Մանուչարյան (Լոս Անջելես), պրոֆ. դր. Ս. Բալայան (Ստեփանակերտ)

Աշխատությունը հրատարակվում է հիմնադրամի գիտական խորհրդի երաշխավորությամբ

**ԳԻՏԱԿԱՆ ՌԻՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
Գիրք ԺԳ**

ՈՒՂԵԳՆԱՅԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿՆԵՐ
Եղիշե (Հովակիմ) ավագ քահանա Գեղամյանց
ՀԱՅԿՈՒՆԻ

TRAVELLING NOTES
Archpriest Yeghishe (Hovakim) Geghamiants
HAYKUNY

ПУТЕВЫЕ ОЧЕРКИ
Протоиерей Егише (Оваким) Гегамянц
АЙКУНИ

«ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆ ՌԻՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՂ»
ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ
ԵՐԵՎԱՆ
2010

ՀՏԴ 941(479.25)
ԳՄԴ 63.3 (2Հ)
Ե 400

Ե 400 Ուղեգնացական ակնարկներ / Եղիշե (Հովակիմ) ավագ քահանա
Գեղամյանց.— գիրք ԺԳ.— Եր.: «Հայկական ճարտարապետու-
թյունն ուսումնասիրող» հիմնադրամ, 2010.— 104 էջ:

Եղիշե (ավագանի անունն է Հովակիմ) ավագ քահանա Գեղամյանցը (Հայկունի) ծնվել է 1840 թ. Ախալցխայում: «Ուղեգնացական ակնարկներ»-ը հեղինակել է Արցախում շրջագայելու ժամանակ՝ 45 տարեկան հասակում: Հակառակ առավել քան համեստ վերնագրին՝ «Ակնարկները» հարուստ են Արցախի պատմական, վիճազրական, ազգագրական, բանահյուսական, վիճակագրական, կրթական և տնտեսական կացությանը վերաբերող տվյալներով: Խիստ ուշագրավ աշխատությունն առաջին և եզակի անգամ լույս է տեսել 1885 թ. «Մեղու Հայաստանի» երկօրյա պարբերականում իրարահաջորդ 43 հոդվածներով: Իր կենդանության ընթացքում (վախճանվել է 1920 թ. Տփղիսում) հեղինակին այդպես էլ չի հաջողվել հոդվածաշարն ի մի բերել առանձին գրքով, որի պատճառով էլ երկը հանիրավի դուրս է մնացել նույնիսկ մասնավորաբար Արցախի պատմության ուսումնասիրությամբ զբաղվող հետագա բանասերների և պատմաբանների ուշադրությունից: Մինչդեռ Գեղամյանցի հայրենագիտական ուղղվածությամբ Արցախին նվիրված սույն աշխատությունը Սարգիս արքեպիսկոպոս Ջալալյանցի «Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան» ուսումնասիրությունից հետո (հ. Ա, Տփղիս, 1842; հ. Բ, Տփղիս, 1858) մեզ հայտնի երկրորդ և մի շարք առումներով իր նախորդին լրացնող կամ զերազանցող առավել համապարփակ և նվագ սխալական երկն է, որը հրատարակվել է ուղիղ 10 տարի ավելի վաղ, քան ոլորտն արմատապես բարեփոխած Մակար եպիսկոպոս Բարխուդարյանցի հանրահայտ «Արցախ» աշխատությունը (Բագու, 1895):

Համոզված ենք, որ հոդվածաշարն ամբողջացնող սույն աշխատությունն իր արժանի տեղը կզբաղեցնի Մակար եպիսկոպոս Բարխուդարյանցի «Արցախ» հիմնարար աշխատության կողքին և ավելի կընդլայնի արցախագիտության շրջանակները:

Վերահրատարակման ժամանակ խմբագրության կողմից կատարվել են մասնակի միջամտություններ և որոշ ճշգրտումներ: Բնագրին կցվել են հեղինակի այցելած վայրերին առնչվող լուսանկարներ, ինչպես նաև անցած երթուղին լուսաբանող քարտեզ:

ISBN 978-99941-875-3-9

ՀՏԴ 941(479.25)
ԳՄԴ 63.3 (2Հ)

© Հայկական ճարտարապետությունն ուսումնասիրող հիմնադրամ

Նվիրվում է Եղիշե ավագ քահանա Գեղամյանցի (Հայկունի) պայծառ հիշատակին
նրա ծննդյան 166 ամյակի և մահվան 90-րդ տարելիցի կապակցությամբ՝
ի փառս Արցախի պետականության 20-ամյակի (1991-2011)

*In ever living memory of Archpriest Yeghishe Geghamiants (Haykuny)
In commemoration of the 166th anniversary of his birth and the 90th anniversary of his death
To the glory of the 20th anniversary of the establishment of statehood in Artsakh (1991-2011)*

Աշխատության նախահրատարակչական աշխատանքների հովանավոր
ՀՀ նշակույթի նախարարություն

Տպագրության հովանավոր
ԼՂՀ կառավարությանն առընթեր զբոսաշրջության վարչություն

Prepared for publication under the auspices of the Ministry of Culture
of the Republic of Armenia

Published
through the financial support of RMK Government's Tourism Department

ՀԱՅԿՈՒՆՈՒ ՈՒՂԵԳՆԱՇՈՒԹՅԱՆ ԵՐԹՈՒՂԻՆ

ԱՐՑԱԽ

ԳՐԻՍ

ՀԱՐՈՒԹ

ՀԱՅԿՈՒՆԻ

Եղիշե (Հովակիմ) ավագ քահանա Գեղամյանցն ու իր «Ուղեգնացական ակնարկներ» աշխատությունը

Հովակիմ (ավագանի անունն է) Գեղամյանցը, որ գրական հարուստ ժառանգությամբ հայ ընթերցողին ավելի հայտնի է Հայկունի կեղծանվամբ, ծնվել է 1844 թ. սեպտ. 20-ին Ախալցխայում, կնքվել Սբ. Փրկիչ եկեղեցում քահանա Սահակ Տեր-Գրիգորյանի ձեռքով¹: Հայրն էր Աղաբաբ Հովակիմյան Գեղամյանցը, մայրը՝ Եկատերինա Հակոբյանը:

1861 թ. մայիսի 23-ին ընդունվել է Թեոդոսիայի Խալիբյան դպրոցը, որի փակվելու պատճառով սովորել մինչև 4-րդ դասարան²:

1871-1874 թթ. դասավանդել է Ախալցխայի «Կարապետյան» և «Եղիսաբեթյան» դպրոցներում, իսկ մինչև 1876 թ. ներառյալ եղել է այդ դպրոցների տեսուչ³:

1873 թ. մարտի 1-ից մինչև 1876 թ. հոկտեմբերի 18-ը վարել է Ախալցխայի հոգևոր կառավարության գրագրի պաշտոնը⁴:

1876 թ. ընտրվել է Ախալցխայի քաղաքագլուխ. «Կօվկասի փոխարքայի գլխավոր կառավարութիւնը հիմնուելով պ. նահանգապետի միջնորդութեան վերայ պ. Յովակիմ Գեղամեանցին նշանակել է Ախալցխայում քաղաքագլուխ ի կողմանէ Տէրութեան՝ մինչև չորս տարի լրանալը (1876–1880). ժողովրդեան իրան իրաւունքն է տրվում ընտրել քաղաքագլուխ»⁵:

1 ՀԱԳ, ֆ. 1296, ց. 1, գ. 1, թ. 1:

2 ՀԱԳ, ֆ. 1296, ց. 1, գ. 2, թ. 1:

3 ՀԱԳ, ֆ. 1296, ց. 1, գ. 3, թ. 3:

4 Նշվ. գործը, թ. 2:

5 «Մեղու Հայաստանի», 1879, № 11, էջ 4:

1879 թ. ապրիլի 30-ին Ախալցխայի զինվորական ակումբում, հոգուտ «Արարատյան» ընկերության, բեմադրվել է «Զենիաթ-Ղենիաթ» ողբերգությունը, որի «շնորհալի հեղինակը նույն պ. Գեղամեանն էր, Ախալցխայի այժմեան քաղաքագուխը»⁶:

1882 թ. սեպտեմբերի 1-ին Գեղամյանցը Թիֆլիսի Հայոց սեմինարիայում նշանակվել է ուսուցիչ, իսկ 1885 թ. վերջերին, իր դիմումի համաձայն, հեռացել է այդ պաշտոնից⁷:

1886 թ. հունվարի 15-ին Էջմիածնի սինոդի հրամանով ձեռնադրվել է դպիր և սարկավագ, իսկ նույն թվականի նույն ամսին՝ Բաքվի Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու համար՝ քահանա (ձեռնադրությունը տեղի է ունեցել Թադեոս արքեպիսկոպոսի ձեռքով Շամախու Սբ. Աստվածածին եկեղեցում)⁸:

1887/88 ուստարում Բաքվի Հայոց երկսեռ եկեղեցական-ծխական դպրոցում դասավանդել է իրավագիտություն⁹:

1890 թ. մայիսի 26-ին Ամենայն Հայոց Մակար կաթողիկոսի հրամանով նշանակվել է Վրաստանի և Իմերեթի հայոց եկեղեցական-ծխական դպրոցների հոգևոր տեսուչ և այդ պաշտոնը վարել մինչև 1893 թ. հոկտեմբերի 1-ը¹⁰:

1891 թ. մայիսի 18-ին հոգևոր տեսչի պաշտոնում իր ներդրած ջանքերի և գերազանց ծառայությունների համար նրան շնորհվել է մետաքսե փիլոն¹¹:

1892 թ. հուլիսի 8-ին Բաքվի նահանգապետի առաջարկով Ե. Գեղամյանցը նշանակվել է նահանգի առողջապահության հասարակական կոմիտեի նախագահ և իր ավանդը ներդրել խոլերայի դեմ մղած պայքարում¹²:

1893 թ. հոկտեմբերի 1-ին Ամենայն Հայոց Մկրտիչ Խրիմյան կաթողիկոսի հրամանով կարգվել է Շամախու թեմի հայոց եկեղեցական-ծխական դպրոցների հոգևոր տեսուչ¹³:

1894 թ. եղել է Բաքվի Մայր տաճարի վանահայրը¹⁴:

Համաձայն 1895 թ. մի վավերագրի՝ նշյալ թվականին Գեղամյանցն արդեն բազմազավակ հայր էր: Ուներ 4 որդի՝ Չարմայր (ծնվ. 1877 թ. մայիսի 16), Վարդգես (ծնվ. 1883 թ. հունիսի 23), Ռուբեն (ծնվ. 1886 թ. հունիսի 16), Հրաչյա (ծնվ. 1895 թ. մայիսի 5) և 3 դուստր՝ Սաթենիկ (ծնվ. 1875 թ. փետրվարի 22), Կատրամիդե (ծնվ. 1880 թ. հուլիսի 15), Արփենի (ծնվ. 1889 թ. հունվարի 17)¹⁵:

1896 թ. Գեղամյանցն արժանացել է պարգևի՝ որպես Սիխայլովյան դպրոցի իրավագիտության լավագույն ուսուցիչ¹⁶:

1897 թ. սեպտեմբերի 17-ին Շամախիում պարգևատրվել է կամիլավկայով, 1899 թ. հունվարի 23-ին՝ ոսկե խաչով¹⁷:

1901 թ. հոկտեմբերի 21-ին Բաքվում ստացել է ավագ քահանայի կոչում¹⁸:

Նույն թվականին նաև Բաքվի հայոց եկեղեցիների գործակալի պաշտոնակատարն էր¹⁹:

1911 թ. մայիսի 2-ի հրամանագրով տ. Եղիշե ավագ քահանա Գեղամյանցը նշանակվում է Բաքվի Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու միաբան Չավեն վարդապետի փոխարեն²⁰:

Եղիշե ավագ քահանա Գեղամյանցը վախճանվել է 1920 թ. Տփղիսում 76 տարեկանում:

6 Նիկողոսեան Գ., Նամակ Ախալցխայից, «Մշակ», 1879, № 69, էջ 1: Ներկայացման մասին տե՛ս նաև Ունն (Գեղամյան Եղիշե քահ.), Նամակ խմբագրին, «Մշակ», 1879, № 72, էջ 2:

7 ՀԱԳ, ֆ. 1296, ց. 1, գ. 3, ք. 3-4:

8 Նշվ. գործը, ք. 3:

9 Նշվ. գործը, ք. 3-4:

10 Նշվ. գործը, ք. 4:

11 Նշվ. գործը, ք. 2:

12 Նշվ. գործը, ք. 5:

13 Նշվ. գործը, ք. 4-5:

14 Նշվ. գործը, ք. 2:

15 Նույն տեղում:

16 Նույն տեղում:

17 Նույն տեղում:

18 Նույն տեղում:

19 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 9826:

20 Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության, գիրք Թ, Երևան, 2001, էջ 528:

Հայրենիքի նկատմամբ տածած ջերմ սիրով և այն ավելի ու ավելի խորը ճանաչելու անսպառ ձգտումով ներշնչված՝ Եղիշե (Հովակիմ) Գեղամյանը, բացի եկեղեցական ու հասարակական աշխատանքից, շրջագայել է հայրենիքի զանազան վայրերում և ժամանակի պարբերականների էջերում կամ առանձին գրքուկներով հրատարակել իր հավաքած այնքան արժեքավոր և ուսանելի նյութերը. «Հայկունի որ բուն անուամբ Յ. Գեղամեան կը կոչուի (երբեմն Ախլցխայի քաղաքագլուխն էր), գրած է բազմաթիւ ճանապարհորդական տպատրուքիւններ, որ կը պարունակեն պատմական կարեւոր տեղեկութիւններ այլ եւ այլ տեղերու Հայոց վրայ: Բաց աստի գրած ունի վէպ մը, Գինեղեւ, որ կը նկարագրէ Էրզրումի Հայոց գաղթականութիւնն ղէպի Ախլցխա եւ Ալեքսանդրապոլ, եւ այլ պատմական կարեւոր տեղեկութիւններ»²¹:

Հեղինակի պատմական ուսումնասիրություններից մի քանիսը լույս են տեսել դեռևս իր կենդանության օրոք: Դրանցից են՝ «Ռուս բիրոկրատիան և հայերը» (2 հատորով, Բագու, 1917), «Պատմական գրույցներ» (առաջին պրակ)²², «Պատմական քաղուածքներ» (Բագու, 1-10 պրակներ, 1909-1915 թթ.), «Պատմութեան դասերը» (Բագու, 1915 թ.), «Հայկական հարցը» (7 շրջաններով, 1-7 գրքերով), «Պատմական նիւթեր», «Իսրայէլ Օրին և իւր քաղաքական ծրագիրը» և այլն: Զննական ուսումնասիրություն է կատարել Բաֆֆու «Կայծեր» վեպի վերաբերյալ, ինչպես նաև գրել է եկեղեցական ծիսակատարություններին մվիրված աշխատանքներ:

Աշխատակցել է «Հայկական աշխարհ», «Արարատ», «Փորձ», «Մեղու Հայաստանի», «Մշակ», «Արձագանք» պարբերականներին և «Հովիւ», «Հովիտ» շաբաթաթերթերին:

1885 թ. հունիսի 7-ից մինչև օգոստոսի վերջը Ե. Գեղամյանը ճամփորդում է Արցախի Ջրաբերդ, Խաչեն, Վարանդա և Դիզակ գավառներում, հավաքում տարաբնույթ տեղեկություններ և սկսած նույն թվականի հունիսի 16-ից մինչև դեկտեմբերի 5-ը՝ իրարահաջորդ 43 հոդվածներով²³ ակնարկաշարը տպագրում այդ թվականին երկօրյա հաճախականությամբ լույս տեսնող «Մեղու Հայաստանի» պարբերականում:

Հայկունու բարեկամներն իր գաղափարակից և հոգեհարազատ ընկերներն էին՝ ժամանակի մտավորականության սերուցքը: Գեղամյանցի մասին նրանք թողել են բազմաթիվ վկայություններ իրենց հուշերում: Օրինակ, Գրիգոր Նիկողոսյանը (Մագրա Նեյման), իր հուշերում անդրադառնալով 1880 թ. Ախալցխայում անցկացրած զինվորական ծառայության օրերին, նշել է, որ հյուրընկալվել էր «Ախալցխայի քաղաքագլուխ՝ Յովակիմ Գեղամեանցի (այժմ՝ արժ. Եղիշե ա. ք. Գեղամեանց)»-ի՝ տանը²⁴:

21 Պ. Տ., Թիֆլիս կես դար առաջ եւ այժմ, «Մասիս», 1886, № 3809, էջ 679:

22 Հայաստանի ազգային դիվանում պահվում է 1917 թ. Հայկունու հեղինակած Հայկունու «Պատմական գրույցներ» աշխատության 46 գլուխները (ՀԱԳ, ֆ. 1296, կազմող՝ Ա. Թադևոսյան):

23 Տե՛ս «Մեղու Հայաստանի», 1885, № 46, հինգաբաթի, 16 յունիսի, էջ 1-3; № 49, հինգաբաթի, 27 յունիսի, էջ 2-3; № 50, կիրակի, 30 յունիսի, էջ 3-4; № 51, հինգաբաթի, 4 յունիսի, էջ 2-3; № 52, կիրակի, 7 յունիսի, էջ 2-3; № 53, հինգաբաթի, 11 յունիսի, էջ 2-3; № 54, կիրակի, 14 յունիսի, էջ 2; № 56, կիրակի, 21 յունիսի, էջ 1-2; № 57, հինգաբաթի, 25 յունիսի, էջ 2-3; № 58, կիրակի, 28 յունիսի, էջ 3-4; № 59, հինգաբաթի, 1 օգոստոսի, էջ 2-3; № 60, կիրակի, 4 օգոստոսի, էջ 1-3; № 61, հինգաբաթի, 8 օգոստոսի, էջ 2; № 62, կիրակի, 11 օգոստոսի, էջ 1-3; № 63, հինգաբաթի, 15 օգոստոսի, էջ 2-3; № 64, կիրակի, 18 օգոստոսի, էջ 2-3; № 65, հինգաբաթի, 22 օգոստոսի, էջ 3; № 66, կիրակի, 25 օգոստոսի, էջ 1-3; № 67, հինգաբաթի, 29 օգոստոսի, էջ 1-3; 1885, № 68, կիրակի, 1 սեպտեմբերի, էջ 1-3; № 69, հինգաբաթի, 5 սեպտեմբերի, էջ 1; № 70, կիրակի, 8 սեպտեմբերի, էջ 1-3; № 71, հինգաբաթի, 12 սեպտեմբերի, էջ 1-2; № 72, կիրակի, 15 սեպտեմբերի, էջ 2; № 73, հինգաբաթի, 19 սեպտեմբերի, էջ 2-3; № 74, կիրակի, 22 սեպտեմբերի, էջ 2-3; № 75, հինգաբաթի, 26 սեպտեմբերի, էջ 1-2; № 77, հինգաբաթի, 3 հոկտեմբերի, էջ 3; № 78, կիրակի, 6 հոկտեմբերի, էջ 1-3; № 79, հինգաբաթի, 10 հոկտեմբերի, էջ 2-3; № 80, կիրակի, 13 հոկտեմբերի, էջ 3-4; № 81, հինգաբաթի, 17 հոկտեմբերի, էջ 3; № 82, կիրակի, 20 հոկտեմբերի, էջ 2-3; № 83, հինգաբաթի, 24 հոկտեմբերի, էջ 2-3; № 84, կիրակի, 27 հոկտեմբերի, էջ 1-2; № 85, հինգաբաթի, 31 հոկտեմբերի, էջ 1-2; № 86, կիրակի, 3 նոյեմբերի, էջ 1-2; № 88, կիրակի, 10 նոյեմբերի, էջ 3; № 89, հինգաբաթի, 14 նոյեմբերի, էջ 1-2; № 90, կիրակի, 17 նոյեմբերի, էջ 1; № 93, հինգաբաթի, 28 նոյեմբերի, էջ 1-2; № 94, կիրակի, 1 դեկտեմբերի, էջ 1-2; № 95, հինգաբաթի, 5 դեկտեմբերի, էջ 1-2:

24 Նիկողոսյան Գ., Իմ յիշողութիւններից, «Հովիտ», 1910, № 9, էջ 136: Տե՛ս նաև Գեղամեանց Ե., նշվ. հոդվ., «Հովիւ», 1908, № 41, էջ 650:

«Չը գիտեմ այլոց կարծիքը, բայց իմ համոզմունքն է, որ մեր թե՛ մասնաւոր և թե՛ հասարակական գործերի սկսուիլը և յաջողուիլը գրեթէ միշտ դէպքերից, բախտի բերմունքներից է կախուած լինում: Գրեթէ ոչ մի գործ գիտակցութեամբ, սիստեմատիկաբար չէ սկսվում և չէ վերջանում մեզանում: Այսպէս՝ հայ վաճառականը իր բոլոր յոյսը բախտի կամ դէպքի վրայ է դնում: Տեսուչը, ուսուցիչը, կալուածատէրը՝ նոյնպէս: Մարդու գնացող աղջիկը կամ կնիկ ուզող երիտասարդը՝ նոյնպէս: Ուզում ենք մի ընկերութիւն կազմել, մի բարեգործութիւն անել, մի վարժարան հիմնել, ընդհանուր գործոց վարիչներ ընտրել, այս ու այն հասարակական, ընկերական գործը, դատը պաշտպանել կամ մերժել, ժողովրդական գրքեր հրատարակել, բանաստեղծութիւն, վիպասանութիւն գրել, թերթ հրատարակել, աշխատակից և թղթակից ճարել, գործակալ ու բաժանորդ ձեռք բերել և այլն, և այլն, միշտ և հանապազ մեր գլխաւոր դրոյիչը դէպքերն են լինում: Եւ նայելով, թէ դրանց քամին որտեղի՞ց և ո՞նց է փչում դէպի մեզ, ըստ այնմ էլ մեր գործերը լաւ կամ վատ ընթացք են ունենում: Մենք մեր կողմից գրեթէ ոչինչ ջանք չենք դնում դէպքերը կամ բախտի բերմունքները խոնարհեցնել մեր կամքին, մեր խոհականութեանը, մեր գիտակցական օգտին: Այլ ինքներս ենք խոնարհում նրանց առաջ և զարմանալի հլուքեամբ գնում ենք նրանց ետքիցը: Այսպիսով մենք մի տեսակ ֆատալիստ ժողովուրդ ենք դառնում: Եւ մեր թե՛ մասնաւոր և թե՛ ընդհանուր գործերը ճակատագրի ձեռքով են կառավարում:

Դէպքը կամ բախտը ինձ առիթ տուեց ամառս Թիֆլիսի անմաքուր օդից ազատուիլ: Յանկարծ ճանապարհորդ եղայ: Այն էլ մի այնպիսի աշխարհ, որոյ տեսութեանը շատ էի փափագում: Դա Շուշուայ գաւառն է՝ պատմական Միւնեաց պատուական աշխարհը.

«Ուր սև-սև ամպերն են դարձել ի փախ,

Եւ ճերմակ-ճերմակ սարերն են անվախ»¹:

Յունիսի 7-ին երկաթուղու գիշերուայ գնացքով մեկնեցայ Թիֆլիսից: Հետո ազգակցիս ընտանիքն է, որոց Շուշի են տանելու: Շոգեկառքերը ուղևորներով լիքն են, առաելապէս պարսիկներ: Ես գնում են երրորդ կարգի տոմսակով: Իմ նստած կառքում պարսիկ չը կայ, այլ բոլորն էլ հայեր են, մասամբ և ռուսներ: Հայերը վաճառականներ են: Կան և մի քանի գանձակեցի և նուխեցի կանայք, որոնք իրանց գաւակներին (գիմնագիստ և կադէտ) հայրենիք են տանում:

Շոգեկառքի մի անկիւնում կուշ եկած նստած է Ներսիսեան դպրանոցի մի աշակերտ: Ես նրան ճանաչում եմ և հրաւիրում եմ մօտս: Մենք սկսում ենք խօսել մինչև ժամը մէկը: Մեր խօսակցութեան միջոցով շատ թարմ է, հետաքրքիր: Բայց ես զանց եմ առնում առաջ բերել այստեղ: Այսքանս միայն կասեմ, որ, ինչպէս երևեցաւ, նախընթաց օրը յիշեալ դպրանոցում ցաւալի դէպքեր են պատահել: Դրանք, ասենք, դպրանոցի համար նոր բաներ չեն, բայց... էլ բայցը ո՞րն է. չէ՞ որ մեր բոլոր գործերը դէպքերով են սկսվում և վերջանում:

Դուրսը մութն է, ոչինչ չէ երևում: Ո՛չ կարելի է քննալ, ո՛չ կարդալ: Շոգեկառքի լուսաւորութիւնը շատ նուազ է: Լուսադէմին Գանձակից շոգեկառքը մտաւ, ի թիւս այլոց, և մի հայ պարոն՝ Աղդաշի բժիշկը՝ պ. Աղասերեանը: Ծանօթացանք և մինչև Եվլախ իջևանը խօսում ենք, ի միջի այլոց, վերջին օրերումս Կ. Պոլսում պատահած դէպքերի վրայ: Եվլախում ես վեր եկայ: Ժամը առաւօտեան 7-ն է: Գնում են ֆուրգօն վարձելու, բայց ստրջանօք յետ դառնում: Ֆուրգօնիկները դրականաբար յայտնում են, որ երրորդ օրը մեզ Շուշի կը հասցնեն: Ուրիշ-

ներն էլ ասում են, թէ ընտանիքով լաւ չէ ֆուրգօնով գնալ: Բոլոր ճանապարհին աւազակաց խմբեր են թափառում, որոնք ամէնից շատ ֆուրգօնների վրայ են յարձակվում, թէև ճանապարհի վրայ պահնակ ձիաւորներ կան կանգնած, բայց դա լոկ ձև է, լաւ է փոստայով գնալ և մի չափաւ² էլ վերցնել մեզ հետ: Գնում ենք փոստատուն. տառանդազ չը կայ, այլ լոկ տրօյկաներ: Ուղեթուղք (պատառօժնայեա) ինձ տալիս են ժամը 10-ին: Իսկ չափաւ՝ ամենևին, որովհետև ուղեթուղքս մասնաւոր է: Ինքս ինձ բախտին յանձնեցի և ճանապարհ ընկայ: Դանապարհ ասելով չը կարծէք, թէ խճուղի է, ո՛չ, այլ գիւղական, սովորական և միանգամայն անխնամ թողած ճանապարհ՝ բլրկացած և նեղիկ առունների վրայ ձգած կամուրջներով, հազարաւոր պտոյտներով և առատ փոշիով: Պակաս չեն աղմկոտ ու ճահճոտ տեղեր ևս, ուր գորտերը իրանց համերգն են սարքել: Հազիւ 10 վերստ առաջ ենք գնացել, և ահա կառապանս, քթի տակով ինչ-որ աւազակներին յիշոց է տալիս: Բանից դուրս է գալիս, որ նոյն տեղումն անցեալ տարի աւազակները մի ռուս մայօրի վրայ են յարձակուել, 3000 ռ. և շորերը տարել և կօզակին էլ սպանել: Ինքը՝ մայօրը, շապկանց հագնուած ազատուել է: Կառապանի պատմութիւնը երկիւղ ազդեց մեզ: Մեր բախտից երկու-երեք վերստից յետոյ հնձուրներ սկսան երևիլ: Դաշտի հեռաւոր կետերում՝ թփերի մէջ, թափառում են և պահնակ ձիաւորներ: Փոքր-ինչ միանտվում եմ և սկսում չորս կողմս դիտել:

Մեր անցկացած դաշտը խիստ ընդարձակ է: Նա Ջիւանշիր գաւառի մի մասն է կազմում: Բացի ցորենից և գարուց՝ ուրիշ բան չեն սերմանում այդ-

1 Այիշան:

2 Թիկնապահ զինվոր (ծանոթ.՝ խմբ.):

տեղ: Իսկ հացահատիկներն էլ հնձում են մանգաղով, որովհետև գերանդիով հնձելիս հատիկները թափվում, ցրվում են: Գերանդին գործածում են մի-միայն խոտ հնձելու համար: Դաշտի մակերևույթը լիքն է թփերով, որոց մեջ շատ կան վայրի նռենիք:

Եվլախից մինչև Շուշի (ընդամենը 104 վերստ) դաշտի հողը երեք անգամ փոխվում է: Սկզբում նա կատտ է, յետոյ՝ սև և յետոյ՝ կրոտ: Միւնեաց լեռներից բղխող Թարթառ, Խաչեն, Կարկառ գետերը (Կուրի աջակողմեան վտակներ) գրեթե ողջ դաշտը ոռոգում են՝ շնորհիւ այն բազմաթիւ առուների, որոնք գիւղացիք են շինել: Առուակների եզերքներում բուսականութիւնը համեմատաբար հարուստ է: Վայրի վարդենիք, նռենիք, ուռենիք, բարդի և եղգներ շուտ-շուտ են հանդիպում ձեր աչքին: Շրջակայ գիւղերը հօ ամբողջապէս թաղուած են ծառերի մէջ: Այդ ծառերիցը արդիւնատուր և շատ է մանաւանդ թթենին, որոյ պտուղը տակառներով տանում են մի քանի գիւղերում եղած ցքիի (օղի) գործարանները:

Հասանք առաջին իջևանը՝ Գարամանլու: Մա մի ծառաշատ, ճանճաշատ և, ասում էին, աւագակաշատ գիւղ է: Կէսօր է, և արևը սաստիկ նեղում է մեզ, մանաւանդ երեխաներին: Հովանոցների օգնութիւնը շատ չնչին է: Իջևանում ձի չը կայ, չափա՝ նոյնպէս: Ձիանք խոստացան միմիայն 6 1/2 ժամին տալ, բայց տուին 5 ժամ առաջ: Ստառօստան մի գործնական ռուս էր: Բայց մեզ մի երկիւղ էլ ինքը տուեց՝ յայտնելով, որ Թարթառը վարարուել է, և մեզ պէտք է գոմշի բարձր սայլով անցնի: Առ քեզ տրաքոց: Բայց ինչ կարող ենք անել: Ճամփայ ընկանք: Հետզհետէ անցուդարձ անողներ են պատահում, բայց բոլորն էլ զինատրուած հրացանով և դաշոյնով: Տէր աստուած, ի՞նչ բարբարոս աշխարհ ենք մտել: Ո՞վ գիտէ, աւագակները թերևս 10-12 հոգի լինին, բայց ողջ գաւառի վրայ սարսափ են ձգել: Սարսափն այնքան մեծ է, որ փոստայի օրերն էլ դիտմամբ փոխել են: Ինչկիցէ:

Արտուտիկը, ծիւղը, ծիծեռնիկը, գեղունիկը օղում ճախրում և խայտում են: Թփերի և կանաչների վրայ թռչկոտում են սպիտակ և գորշ թիթեռնիկներ: Տեղ-տեղ առուների եզերքներում կրիաներն էլ են երևում: Եւ ահա ինքը՝ Թարթառը՝ իւր մօտ 70-80 սաժեն տաշտով: Սակայն, օ՛հ ուրախութիւն, գետի ջուրն այնքան իջել է, որ կարելի է և տրօյկով անցնել: Եւ մենք անցանք: Գետի ձախ ափին՝ փոքր-ինչ հեռու, Տէրտէր (Թարթառ) իջևանն է, ուր նոյնպէս ձի չը կայ: Չորս կառքի սպասող ճանապարհորդներ կան: Մեզ խոստացան ճամփու դնել յետ դարձող կառքով միայն 2 ժամ յետոյ: Ասած է. անճարը կերել է բանջարը: Համաձայնուեցայ, մանաւանդ, որ իջևանում գիշերելու տեղ կայ: Ընդամենը մի սենեակ՝ այն ևս բռնուած ուրիշներից: Շատ խնդրեցի, ինչ գնով էլ որ լինի, մեզ մի չափառ տալ, բայց կարելի չեղաւ. նախ ուղեթուղթս մասնատուր է, և երկրորդ՝ չափառները 6 վերստի վրա են կենում վտան-

գալից տեղում, ճիշտ մեր գնալիք ճանապարհի վրայ: Արդէն մթնանում է, ժամը 7-ն անց է: Բոլոր յոյս բախտի և մասամբ սմիթ և վիսսօնի ատրճանակս վրայ դրած՝ կառք նստանք: Ուղին աստիճանաբար բարձրանում է և շարունակ իջնում, ելնում գառիվայր և գառիվեր: Անցուդարձող՝ աստուած տայ: Միայն մի ֆուրգօն տեսանք, միջին ութը մարդ՝ բոլորի էլ ձեռքները հրացան: Բարեբախտաբար, դաշտը չոր ու ցամաք է, ո՛չ ծառ կայ, ո՛չ թուփ և մացառ: Ուրեմն եթէ աւագակները գան, կարելի է տեսնել և պաշտպանուել: Այսպէս ասում են ուղեկից կիներմատին, բայց ինքս էլ ասածիս չեմ հաւատում:

Հասանք վտանգալից վայրը: Չափառները նստած են, ձիերն արածում են: Ո՛չ բարև, ո՛չ աստծու բարին, կողքերովն անցկացանք: Ես վճռած եմ այլևս յոյս չը դնել այլոց վրայ:

Մութը շատանում է: Ձիանքը դադրած գոլով չեն կարող շուտ գնալ:

–Մի երգ ասա, ա՛յ տղա,– ասում են ես կառապանին,– և իմ Ջուստը սկսում է.

«Գարաբաղդա թալան վար,

Եարի եօղա գալան վար»:

–Ֆու՛, սատանան քեզ տանի, անիծա՛ծ, կրակի վրայ ձեք է ածում: Լռի՛ր, շուտ վերջ տուր այդ մելամաղձիկ և չարագուշակ երգին: Արշա՛կ, Փառանձե՛մ, դուք մի երգ ասացէք:

Եւ մանուկները սկսեցին.

«Հերի՛ք, որդեա՛կք, այսքան տարուայ տառապանք,

Հերի՛ք որչափ դաժան քրդին ձեռքն ընկանք...»:

Այս պրծանք. մանուկները սկսեցին երկրորդ, երրորդ, չորրորդ երգը. Գամառ-Ջաթիպային և Թաղիադեանցին տակնուվրայ արինք: Եւ այսպէս՝ մանուկների պոռպոռալի ազդեցութեան՝, թէ՞ բախտի շնորհիւ ժամը մօտ 10-ին հասանք կէս իջևանը, ուր և գիշերեցինք՝ հազար անգամ անիծելով անցած իջևաններիս ծառայողներին, որոց ամէն մէկը մի-մի տեսակ երկիւղ էր տալիս մեզ: Դուրս էր գալիս ուրեմն, որ աւագակներից ամէնից շատ երկիւղ կրողները իջևանների ծառայողներն իրանք են: Դրանք մի լուից տասը ուղտ են շինում սատանան գիտէ, թէ ի՞նչ նպատակաւ: Մախլաս³:

Վաղ առաւօտուն իջևանից դուրս եկայ արդէն չափառով: Այս նշանակում է «ընթրիքից յետոյ խարգալ», բայց, ինչ արած, երբ ինձ թախանձում են ուղեկիցներս: Երկու ժամից յետոյ Շահբուլաղ իջևանումն ենք արդէն՝ մեր ետքը թողնելով բազմաթիւ սայլեր, որոց անիւները փոխարինած է երկանաքարերով (ջրաղացի քարեր): Երկանաքարերը բերում են Շուշուց մօտակայ ջրաղացների համար: Բայց երկանաքարեայ անի՞, ես այս առաջին անգամն եմ

3 Ինչկիցէ (ծանոթ.՝ խմբ.):

Շահբուլաղ ամրոցի տեսքը

տեսնում: Մեր ետքն մնաց նմանապես և Խաչենի գետը, որոյ հունը բաւական մեծ է, և, ինչպես երևում է, շատ վարարուել գիտէ: Շահբուլաղը թիրաքարնակ գիւղ է նոյնպէս, ծառաշատ: Իջևանի կողքին մի քարաշէն, ընդարձակ շէնք կայ, ուր այժմ չափառներն են կենում: Ենթադրեալ է, և, ասում են, Շահ-Աբասի ժամանակից մնացած: Բերդից ներքև՝ ձորաբերանում, մի մզկիթ⁴ կայ նոյն ժամանակների: Մզկիթը լերան (անունը՝ Հովուի լեռ) ստորոտումն է շինած, իսկ գագաթում մի վանք է երևում: Վանքն աւերակ է, և նրա մօտ մի քարացած կնոջ արձան կայ իբր, հաստիացնում են ինձ: Կարող է պատահել: Հնախօսները թող բարձրանան և ստուգեն: Իսկ ես կը շարունակեմ իմ ճանապարհը դէպի Խօջալի՝ վերջին իջևանը: Ճանապարհը միշտ բարձրանում է և փոքր-ինչ կոկիկ ձև ստանում: Մինչև անգամ նոր և լայն ճանապարհ բաց անելու էլ են ձեռնարկել: Կարկառի հովտի բերանում՝ երկու իսկ կողմից, քարաշէն բերդի պարիսպ ու աշտարակների մնացուածներ կան⁵: Դրանք էլ Փէննէի խանի շինած են իբր: Չը գիտեմ, ստուգելու էլ առայժմ առիթ չունիմ:

Կարկառի ջուրը միւս գետերի ջրոց համեմատութեամբ շատ մաքուր է և սառնորակ: Պատճառը, անշուշտ, այն է, որ մենք նրա ակունքին մօտ ենք: Արդէն Արցախի լեռների ստորոտովն է անցնում մեր ճանապարհը:

Խօջալիի իջևանից մեզ իսկոյն ճանապարհի ձգեցին, թէև, ըստ սովորութեան, այդտեղ էլ պատմեցին, թէ ինչպէս մի քանի ժամանակ առաջ վեց վերստի վրայ (դէպի Շուշի) աւազակները յարձակուել են ճանապարհորդների վերայ, ինչպէս ճանապարհորդներից մինը՝ մի հայ տղամարդ, թփերի մէջ թաք կենալով, խփում, սպանում է աւազակապետին, որ իւր արհեստին մէջ շատ մեծ անուն և համբաւ է ունեցել այս կողմերում: Վերջապէս նահանգապետը յիշեալ հային լաւ վարձատրել է և այլն, և այլն:

Խօջալիից սկսեալ՝ մեր ճանապարհը շարունակ բարձրանում է, թէև փոսերն էլ պակաս չեն: Շուշին

արդէն բազմել է լերան գագաթին և լանջերին: Ուղին շատ վատ է, քարքարոտ: Բօշոյ թարաքամների երկտանի և չորքտանի ընտանիքներին յաճախ ենք հանդիպում: Մի մասն արդէն տեղափոխուել է Կարկառի հովտում: Երեք ժամից յետոյ հազիւ Շուշուայ պատուանդանը կազմող լերան ստորոտն հասանք: Մի ժամումն էլ լեռը և իւր քարքարոտ կապաններն անցանք, և ահա ես արդէն Շուշիումն եմ՝ մօտ 6000 ոսնաչափ բարձրութեան վերայ, որտեղից և գրում եմ այս առաջին նամակս⁶:

Երևակայեցեք մի նեղկակ, գոգաւոր հովիտ, չորս կողմը լեռներ, մէջտեղում մի այլ լեռ, որոյ գլխին 5-6 հազար տներ՝ լոխն (բոլորն) էլ քարաշէն և միայրակ, կրկնայարկ և եռայարկ, մի քանիսն էլ քառայարկ: Մի հատիկ էլ հինգ յարկանի շինութիւն կայ, և այն էլ իջևանատուն: Տների ամենամեծ մասը՝ դստիկոններով, պատշգամբներով և ցանցաձև վանդակապատ լուսանուտներով է: Կտորները՝ թեք, մեծագոյն մասը՝ աններկ և դիմացկուն փայտից, փոքրագոյնը՝ երկաթեայ թիթեղից: Կան, որ ծածկուած են խառն՝ երկու իսկ նիւթից: Տները՝ քար, փողոցները՝ քար, շրջապատ պարիսպը՝ քար, չորս կողմը՝ քար, մի նոր տեսակ Ջէթուն կամ Սասուն է:

Գրեթէ ամէն տուն իւր պարտեզն ունի, ուր ամէնից շատ երևում են շորենի, տանձենի և խնձորենի: Անպտուղ ծառերը՝ ուռենի և բարդի, որին տեղացիք սխալմամբ անուանում են սօսի: Ծաղիկներ չեն տեսնում՝ բացի սովորական անհոտ և անհամ վարդից և գրավարդից: Ջրավա՞րդ. ճշմարիտ որ գուր, կեղծ, վայրի վարդ: Պարտեզները՝ երբեմն պարսպապատ-քարապատ, երբեմն՝ տախտակապատ և երբեմն էլ ցանկապատ-փշապատ՝ յաճախակի պատած, փաթաթած եղինջով-կճանով և մեծ ու սուր ասեղներով, փշերով: Չարմա՞ցք, երկիրն այսքան քարքարոտ, բայց, միևնոյն ժամանակ, այսքան բուստ ու ծառուտ:

Երկու հասարակաց պարտեզ կայ՝ մինը հայոց, միւրը թիւրքաց համար: Առաջինը նոր են շինել, դեռ ծառ չը կայ: Իսկ երկրորդումը՝ միմիայն մի ճեմելիք: Մրա մէջ արձակ-համարձակ շրջում և զբօսում են և՛ մարդիկ, և՛ կենդանիք՝ ձի, գառ և ոչխար: Եւ զբօսելիք՝ այդ անքաղաքավար կենդանիք, թէ՛ խոտն են արածում, թէ՛ մատաղ տունկերը կրծոտում և թէ՛ կարիքի ժամանակ թրքում, կտտորում, սպականում:

Երկու աղբիւր՝ բազմաթիւ ծորակներով, մինը՝ լաւագոյնը՝ թիւրքաց (պարսկաց), միւրը՝ հայոց բաժնում: Աղբիւրներից ջուր են կրում և՛ էշերը, և՛ պատանիք, և՛ կնանիք: Առաջինը՝ թմբկաձև տակառներով, իսկ երկրորդը՝ պղնձեայ գիւզում ու կժերով: Երեք մզկիթ, վեց եկեղեցի, որոնցից մինը՝ ռուսի, իսկ հինգը՝ հայոց:

4 Իր տասնվեցերորդ նամակում հեղինակը նշում է, թե սույն կառույցը ոչ թե մզկիթ էր, այլ բաղնիք (տես՝ սույն աշխատությունը, էջ 38, ծանոթ. խմբ.):

5 Խոսքը, անշուշտ, Ասկերանի ամրոցի մասին է (ծանոթ. խմբ.):

6 Այստեղ ավարտվում է «Ուղեգնացական ակնարկներ»-ի առաջին նամակը, որն առաջին անգամ հրատարակվել է 1885 թ. «Մեղու Հայաստանի» երկօրյա պարբերականի № 46-ում (16 յունիսի, էջ 1-3):

Շուշին 1880-ական թվականների վերջերին

Ահաասիկ այս է Շուշին, որ քաղաքի բարձրադիր կետերիցը, քարափներիցը ես նկատեցի:

Այժմ մտնենք քաղաք այս անանուն, ծուռ ու մուռ, նեղլիկ, ցից-ցից, դարիվեր և դարիվայր փողոցներով: Վա՛յ ինձ նման կոծիծ-մազոլ ունեցողներին: Վա՛յ կառքերին, որ, սակայն, չը կան ամենևին: Բնակիչները կա՛ն հայ են, կա՛ն պարսիկ, մի քանի տնուր էլ՝ ծառայող ուսներ: Իրանք, ընդհանրապես, քարակազմ են, կայտուռնք թե՛ մեծերը և թե՛ մանկուռնք, մանաուանդ՝ հայկազուռնք: Քալուածքները՝ սեգ, շարժուածքները՝ բռի, խօսուածքները՝ տոսօգ: Կերած հացերի տեսակներն են լաւաշ և պօշօ: Տղամարդիկ հագնում են չուխայ, արխալուղ և շալվար, մէջքները՝ կա՛ն բաց կա՛ն քամար: Գլխներին երբեմն կոնաձև, երբեմն գլանաձև փափախ կայ: Նորերն են միայն, որ գործ են ածում ռուսական շաբկայ: Իսկ շապօ, շլետի ամենևին չը կայ, աստուած տայ: Ոտնամաններից կօշիկը հագուածիւտ է և նորերին յատուկ: Ժողովրդի երկու իսկ սեռի սովորական կօշիկն է չմօշկ-քօշ՝ շինած փայտից, կաշիից և երկաթից, որով շուշեցիք օրնի բուն քաղաքի քարքարուտներն են դոփում և տրոփում:

Գեղեցիկ սեռի զգեստները յար և նման են Գողթնացուց և Ջուղայեցուց զգեստներին: Գլխներին՝ սպիտակ (թրքուհեացը՝ սև կամ կապուտակ) չաղրա, որ անձրևի ժամանակ հովանոցի նման պարզում են: Չաղրայի ներքև՝ չարդատ արծաթեայ՝ չանգալով խառանաձև փաթաթած վզին: Ճակատներին՝ ճլատանոց՝ շար ի շար ոսկի կամ արծաթ, բունքերիցն այտերն ի վար՝ չնապատ-ծնօտապատ և գիւզիւ կամ գնտակ: Թևքերի լայն թեզանիքը՝ զարմայ և կոճակ, լոխը կա՛ն ոսկի, կա՛ն արծաթ: Այս է ահա հինաւորոց շուշեցի և գաւառացի հայ կնոջ բոլոր զարդ ու զարդարանք: Քինք ու բերանները ծածկած քնթկալով՝ գոյնը միշտ և հանապազ սպիտակ: Իրանի (մարմնի) վրա՝ թիկնոցամէջքում, նեղլիկ գօտի արծաթեայ կամ բեհեզեայ, մէջքիցը ցած՝ ծնկակալ-վարտիք, իսկ ոտներին՝ բրդեայ գուլպէք: Եւ այդ ամէնը՝ խատուտիկ ու նախշունիկ, թէև գերիշխող գոյնն է կարմրիկ:

Կան կնանիք, որ, ինչպէս թիֆլիսցիք, կապա ու դահրա և կովտա ու չիքիլա են գործածում: Կան, որ

երօպացի կնոջ հանգի պճնվում և սեթևեթվում են: Սրանք են ահա, որ իրանց նոր սերնդի տեղ են դնում:

Կանանց կերպարանքը առհասարակ սիրուն է: Թշներիցը մանաւանդ կաթ և արիւն է կաթում: Գրաւիչ է նոյնպէս իրանց աչքերը, որ եզան խոշոր աչքերի նմանութիւն է բերում: Սակայն կանանց ընդհանուր կազմուածքում եւ ներդաշնակ գեղեցկութիւն չեն տեսնում:

Արձակ-համարձակ ման են գալիս փողոցներում և միմեանց հետ փնթփնթում ու քնքքնթում: Իսկ երբ տուն են դառնում, աշխատասէր են և տոկուն: Տանը սանդիքով բուրդ են գզում, ճախարակով և իլիկով թել մանում, վիլիանով (կաժ) մետաքս փաթաթում. կապացու, վարտիկցու և վերարկուացու (որլջի) պատրաստում, բարձի երես, սփռոց և փռոց ասեղնագործում, քեարգահ բանում, կապերտ, խուրջին և թամբի պարկ ու պայուսակ շինում: Ոմանք էլ ընտիր գործ ու թաղիք են գործում և վաճառահանում: Եւ այդ բոլոր առարկաների շինողն էլ իրանք, ներկողն էլ: Ապրի՛ք, գօրանա՛ք, ո՛վ շուշեցի կանայք: Ներկուածքները՝ պայծառ, մաքուր ու դիմացկուն, որ այլ և այլ հողերից և արմատ ու տերևներից էլ իրանք են պատրաստում:

Գորգ և թաղիք գործելում առաւել շատ ու յաջողակ են թրքուհիք: Իսկ հայկուհիներից դրանցնով պարապում են գլխատրապէս քաղաք գաղթող գիւղացիք:

Այր մարդկանց՝ թե՛ հայկազանց և թե՛ պարսկաց մեծագոյն մասը պարապում է արհեստներով, մնացեալը առևտուրով, որ այժմ ընկած է: Ուստի, այլոց նման, շուշեցին էլ, անգործ մտած, բախտի բերման և կամ դէպքի կսպասէ: Իզուր: Եթէ չի լինի գիւղացուց յաճախ երթևեկութիւնը, մեր շուշեցին ոտքով-գլխով կորած է: Եւ պարապութիւնիցը հարկադրված՝ հաւաքուելու է միշտ հրապարակներում բամբասելու, գրաբանելու: Հայերի գլխաւոր հրապարակը ժողովարանն է՝ թոփխանայ: Մի այլ հրապարակ էլ պարսկաց թաղում կայ: Երկու իսկ հրապարակներումը միշտ լիքն են և՛ մարդիկ, և՛ կենդանիք՝ եգ, էշ, գոմէշ, ձի ու ջորի:

Տեսայ պ. Մարգիս Ներսիսեանի մետաքսեայ գործարանը Շուշուայ մէջ, ըստ թույն, այժմ եզականը: Պպ. Աշարեսանցի և Մնացականեանցի գործարաններն արդէն փակուած են:

Պարոն Ներսիսեանի գործարանը հիմնուած է 1870 թուականից ի վեր և մինչ օրս գործում է, թէև վերջին տարիներումս վաստակից գուրկ է և կը տուժէ: Պատճառն այն է, որ Արցախի մետաքսը այլևս արտասահման չէ գնում, որովհետև սրանը՝ տեղականը, թէ՛ լաւն է և թէ՛ էժան է նստում, թող որ Չինաստանը իւր մետաքսով այժմ ողջ Եւրոպան է ողողում: Այսպիսով՝ մեր երկրի մետաքսին վաճառահանման միակ հրապարակ այժմ Մոսկուան է մնում, այն ևս 40 % վճարով: Ապրանքը, կա՛մ Մոսկուայում, կա՛մ Շուշիում երկար ժամանակ մնալով, փչանում է և իւր յարգը կորցնում: Անցեալ և այս տարուայ կոկոններն ու թելերն ես տեսայ: Մէջերքում զգալի տարբերութիւն կայ: Չարիքի առաջն առնելու համար պարոն Ներսիսեանը մտադիր է մետաքսից տեղնուտեղը ճոթ պատրաստել, առաւելապէս ֆայա ու պուրսայ: Թո՛ղ պարոնին յաջողութիւն տայ աստուած: Բայց յաջողութեան համար հաստատուն և զիտակցական գրաւական արդեօք կա՞յ: Չեմ կարծում: Այսպէս թէ այնպէս, պ. Ներսիսեանի գործարանը այժմ կարգին բանում է: Բանտրները գրեթէ բոլորն էլ կնանիք են և մանկտիք՝ թուով 24 հոգիք, ռոճիկ՝ օրէնը 30 և 20 կօպէկ:

Գաւառումս մինչ օրս բանում են պպ. Ահարոնեանցի, Ճգնաւորեանի, Չոհրաբեանի, Թամիրեանի և Օհանեանի գործարանները թէև դարձեալ առանց էական վաստակի, մանաւանդ թէ՛ վնասով, թէ՛ աւելի պակաս, քան պ. Ներսիսեան: Պատճառն այն է, որ վերջինս ջրի և փայտի համար օրական 8 ռ. ծախս է անում, մինչդեռ գիւղերում միևնոյն ծախսը համեմատաբար պակաս է լինում: Արցախի մետաքսեայ բոլոր գործարաններում բանտրների թիւը 2.300 հոգու է հասնում:

Քաղաքի և գաւառի այժմեան գլխաւոր արտադրութիւնքն են, բացի մետաքսիցը, օղի, որ թթից են քաշում, զինի, որ շատ էժան է ծախվում, բուրդ, ցորեն և մասամբ ծխախոտ ու բամբակ:

Հռովմէական առածն ասում էր. «Մարդկանց ճանաչելու համար հարկաւոր է հետերը փթերով աղ ուտել»: Ես շուշեցուց հետ կէս մսխալ էլ չեմ կերել: Ուրեմն և նրանց նիստուկացին, բնոյթ ու սովորութիւնների մասին իմ կողմից մի բան չեմ կարող գրել: Բայց, ինչ որ շատերից և այն մի քանի աղբիւրներից լսեցի, այն էլ այս է ահա:

Հների նիստուկացը, կենցաղավարութիւնը չափաւոր է, համեստ, նահապետական-պատուական: Նոր սերունդն է միայն անչափաւոր և անպիտան, որ ողջ զիշերը, երբեմն և ցերեկները չէ դուրս գալիս հիւրանոցներից և կլուբից, չէ հեռանում նրանց թագ ու պսակ համարուած խաղասեղաններից, մի ախտ, որ անբաժան է ամէն մի գաւառական քաղաքից:

Ընդհանրապէս շուտ են պսակվում, 16 տարին անցկացրած աղջիկը դժբախտ է համարվում: Սրանք էլ պսակուելուց յետոյ գոկերի մնան տարիներով դրսերումն են լինում, այսինքն՝ լոկ տղամարդիկ: Հների մասին մեր լրագրութիւնում գրուեցաւ, թէ քաղաքականապէս ամուսնանում են: Դա հասարակեալ սովորութիւն չէ, այլ ցաւալի բացառութիւն, այն էլ յատկապէս գիւղերում: Իսկ քաղաքում այդպիսի անձը դատապարտելի է հասարակաց աչքում և անէծքի բուն: Այդ բացառութեանը գիւղերում մասնակից են քահանայք ոմանք՝ քրիստոնէական կրօնի այդ նոր տեսակ մօլլայք: Մակայն մերձաւոր և հեռաւոր հոգևոր իշխանութիւններն աշխատում են խափանել և առաջն առնել այդ պարսկական սովորութեան: Այդ դէպքում հոգ. իշխանութեանը մարմնաւոր իշխանութիւնն ևս երբեմն աջակից է և օգնական:

Շատ լաւ կանէր մարմնաւոր իշխանութիւնը, եթէ որ ուշք դարձնէր և թուվ 4 հիւրանոցների վերայ, ուր տգեղ տեսարանները և թղթախաղը, ասում են, անպակաս են:

Մարմնաւոր իշխանութեան պարտքն է նմանապէս շուտափոյթ հոգ տանել և արմատախիլ առնել վիճակից սիֆիլիսը, որով վարակուած են Շուշաքէնը, Բզղալա, Աշան, Հաղորթ, Թաղատր, Առաքէլ, Որդնաշատ, Թաղոտ, Նորշէն և Հացիկ գիւղերը: Դիցուք թէ Արցախը իւր դիրքով Ձէյթունի նմանութիւն ունի, բայց ցանկալի չէ, որ արցախցին էլ զէյթունցուց նման ախտաջինջ լինի⁷:

Շուշեցի հայք գաղթական են շրջականերից և Գողթն գաւառի Ագուլիս, Մեղրի և Ղազանչի գիւղերից: Միմեանց հետ անհաշտ են, կռուատէր, հայհոյատէր և անժամատէր: Նոր-նոր սկսել են հարկադրել միմեանց գէթ կիւրակէ և տօն օրերին յաճախել եկեղեցին: Դրա համար շուշեցիք մի միջոցի են դիմել, որ իմ աչքում արուեստական, ուրեմն և անտևական է թվում: Քահանայ շատ ունին, բայց իրանց կոչման համապատասխանող շատ քչերն են: Թէ՛ առաջինքը և թէ՛ վերջինքն աղքատ են և տնանկ: Տարեկան եկամուտներն առ առաւելն՝ 250-300 մանէթ: Ունին մի նշանաւոր քահանայ, որ լսածներից նայելով՝ պէտք է որ մեր սովորական ազատամտութեան վիժմունք լինի:

Չը նայելով Շուշուայ հայ հոգևորականութեան այս անկեալ վիճակին, այնուամենայնիւ, կան ժողովրդական խմբեր, որոնք ուզում են նոր-նոր քահանաներ: Եւ դրա համար խնդրամատոյց են եղել: Մերժել, բոլորովին մերժել:

Եկեղեցիքը քարաշէն են, փառաւոր միայն դրսից, իսկ ներսից՝ անշուք և անզարդ: Մեղաններն առանց խաչկալի են, պատկերներից մի քանիսն էլ՝

⁷ Այստեղ ավարտվում է «Ուղեգնացական ակնարկներ»-ի 2-րդ նամակը, որն առաջին անգամ հրատարակվել է 1885 թ. «Մեղու Հայաստանի» երկօրյա պարբերականի № 49-ում (27 յունիսի, էջ 2-3):

օտարադատի: Եկեղեցական անօթ և զարդ բառակա-
նին ունին պահարաններում: Հապա ինչի՞ եկեղեցի-
քը չեն զարդարում:

Ագուլեցուց կամ Մայր եկեղեցու դրան շեմքին
հետևեալ տողերը կարդացի.

*Չայս պատուիրենմ ձեզ, զի սիրեսցիք զմի-
միեանս:*

Յայտնի է, որ քրիստոնեական կրօնի հոգին
հենց այդ պատուիրանումն է կայանում: Բայց շու-
շեցիք և իրանց քահանայք միշտ տեսնում և կար-
դում են այդ տողերը, այնուամենայնիւ, միմեանց
չեն սիրում: Հապա էլ ի՞նչ քրիստոնէութիւն:

Ունին ռեալական դպրոց՝ 300 աշակերտներով,
մեծ մասը՝ հայք, իսկ թիւրք՝ մի քանի տասնեակ:

Երկու հատ քաղաքական դպրոց, միւր՝ արա-
կան՝ մօտ 300 աշակերտներով, միւսը՝ իգական՝ 30
թէ 40 աշակերտուհիներով:

Մի քանի հատ էլ մասնատր դպրոցներ:

Հայոց վիճակային դպրոցն ունի 4 դասարան (3
հատ էլ պատրաստական), 287 աշակերտ, 11 վար-
ժապետ, 9000 եկամուտ (մօտ 4000-ը՝ թոշակա-
դրան) և ծախք՝ նոյնքան: Աշակերտաց մի մասը՝
գիւղացիք, իսկ ուսուցիչք, բացի տեսչից, շուշեցիք:
Խումբը կազմուած է առաւելապէս ընթացաւարտ
ճեմարանականներից և Ներսիսեան դպրանոցի
սաներից: Միմեանց հետ համերաշխ են. աշխա-
տասէր. յատկութիւններ, որ մեր դպրոցների համար
միշտ և հանապազ պէտք է նախապատիւ համարել:

Դպրանոցն աւելի և աւելի կենտրոնացնելու ու
վերակազմելու համար ջերմ ձգտում և փափագ
կայ: Այդ մասին սրբազան Սագինեանց և հոգա-
բարձուք աշխատում են, բայց զուցէ շուտ չը յաջո-
ղին: Հոգ չէ, ուշ լինի, նուշ լինի: Ամէն կատարելու-
թիւն և յաջողութիւն մէկ գլուխ ձեռք չի բերուիլ:
Միայն աշխատելու է դպրանոցի այժմեան խաղաղ
վիճակը չը խանգարել, համերաշխ գործակցու-
թիւնը ձեռքից չը փախացնել, մնացեալը իւր կար-
գին կը լինի հետզհետէ: «Ոյժը ուժի մէջ չէ, այլ ոյժը
սիրոյ մէջ է», ասում է իմաստուն առածը:

Քաղաքի տարեկան արդիւնքը հասնում է 50,000
ռուբլի: Նոյնքան էլ ծախք կը լինի: Ծախուց մէջ ա-
մենախոշորը դպրոցներին տրուած նպաստն է,
րեալականին՝ 10,000, իսկ քաղաքական-օրիորդա-
կանին՝ 1,000 ռուբլի: Ընդամենը ուրեմն տարեկան
11,000 ռ., որոյ 2/3 մասը վճարում են հայք, իսկ 1/3
մասը՝ պարսիկք: Արդեանց ամենամեծ աղբիւրքը
տնահարկն է, 14 առ 100%: Քաղաքի դրամագլու-
խը՝ 12,000 ռուբլի: Պարտքը՝ 20,000 ռ.: Պարտքը
գոյացել է և շատանում է գաւառական ոստիկանա-
րանի պահպանութեամբ (6000 ռ.), որ ամբողջապէս
քաղաքն է հոգում, իհարկէ, գրկանք կրում: Մինչդեռ
ոստիկանարանի գլխատր ոյժերը գաւառն է խլում:

Այս գրկողութիւնը և անյարմարութիւնը յատուկ
է կովկասեան և անդրկովկասեան բոլոր քաղաքնե-

րին: Թէպէտև միևնոյն ժամանակ մեր բոլոր ոստի-
կանարանաց նիւթական դրութիւնը միշտ խեղճ է,
աննախանձելի: Այդպէս է իսկապէս և Շուշին:
Ջարմանայի բան. պետական ոչ մի հիմնարկու-
թեան վերայ այնքան բազմաթիւ և բազմատեսակ
դժուարին, կնճռոտ պարտականութիւնք դրած չեն,
որքան ոստիկանարանաց վերայ, բայց միևնոյն
ժամանակ ոչ մի հիմնարկութեան նիւթական միջոց-
ները նոյնքան սուղ և մուրացիկ չեն, ինչպէս դարձե-
ալ ոստիկանարանաց միջոցները:

Շուշուայ ոստիկանարանը մի քանի առանձին
արտօնութիւններ է վայելում պարտազանցներին,
յանցաւորներին բանտարգելում և տուգանելում:
Քաղաքը խնդրում է ինքնավարութիւն: Խնդրոյ կա-
տարումը և յաջողութիւնը ինձ կասկածելի է թվում⁸:

Թովիսանայում և թիւրքաց հրապարակում մին-
չև կէսօր գիւղերից եկած բարին, կենսական մթերքը
լիքն է, առատ և էժան: Հացը, միսը, իւղը, պանիրը՝
համեղ ու պատուական: Չկունք և թռչունք էլ շատ
կան: Վերջիններիցս լորը, կաքաւը և մոշահարը
զեղում և վիտում են մօտակայ արտ ու քարափ-
ներում: Մոշահաւ (մոշ-մոր, մրահաւ) ասածը սա-
րեկի ցեղիցն է և նրա տեսակ: Կտուցն է միայն
կարմրորակ: Երգում է շատ, բայց տխուր եղանակ:
Ես շատ անգամ լսեցի Արցախի այդ թռչունի երգը:
«Մեռնող ուսանողի երգն է» դա.

«Ազնիւ ընկեր, մեռանում եմ,

Բայց հանգիստ եմ ես հոգւով»:

Հետևեալ ցուցակը, վասն 1884 ամի, կոնսիստօ-
րիայի գործերիցը քաղեցի.

Թիւ	վանուց եկեղեց.	քահանայից
Շուշի	1	4
		24
<i>Ծխականաց</i>	<i>արակ.</i>	<i>իգական</i>
	5985	4964 ⁹
բնակչութիւն	58,255	45833

Վիճակ

2 քաղաք, 8 վանք, 208 եկեղեցի, 220 քին., 216
գիւղօրայք

ընդամենը՝ 9 վանք, 211 եկեղեցի, 244 քին.

բնակչութիւն՝ 64,240 ար. 50,769 իգ.

8 Այստեղ ավարտվում է «Ուղեգնացական ակնարկներ»-ի 3-րդ
նամակը, որն առաջին անգամ հրատարակվել է 1885 թ. «Մե-
րու Հայաստանի» երկօրյա պարբերականի № 50-ում (30 յու-
նիսի, էջ 3-4):

9 Շուշուայ հայ ժողովրդի այս թիւը անհամապատասխան է ոս-
տիկանարանի ցոյց տուած թոյն: Որպէսզի սրբադրամ (տուն
գլուխ 20 կ. ի տարին) չը ժողովեն և քահանայից թիւը չը շա-
տացնեն, քահանայք դիտմամբ իրանց ծխերի թիւը քիչ են
ցոյց տալիս կոնսիստօրիային: Այսպէս ասացին ոմանք,
ոմանք էլ, թէ Շուշուայ մէջ շատ կան մօտակայ գիւղերից վե-
րաբնակվողներ: Դրանք իսկապէս ծուխ չեն: Չը գիտեն՝
ճշմարիտը ո՞րն է:

Թիւ	ծնելոց,	պսակելոց, մեռելոց	
Շուշի	333 ար., 300 իգ.	165	324
Վիճակ	2338 ար. 1821 իգ.	829	1209
Ընդամենը	4792	994	1533

Գրամագրութիւն եկեղեցեաց
Շուշի՝ 14,107 ուրբլի 59 կօպէկ.
Վիճակ՝ 17,539 ուրբլի 14 կօպէկ.

Տարեկան արդիւնք եկեղեցեաց
Շուշի՝ 3094 ուրբլի 96 կօպէկ.
Վիճակ՝ 3444 ուրբլի 7 կօպէկ.

Տարեկան ծախք եկեղեցեաց
Շուշի՝ 2559 ուրբլի 33 կօպէկ.
Վիճակ՝ 2813 ուրբլի 3 կօպէկ.

Ընդամենը
 31,646 ուրբլի 73 կօպէկ դրամագրութիւն.
 6539 ուրբլի 3 կօպէկ արդիւնք.
 5372 ուրբլի 36 կօպէկ ծախք.

Այցելեցի մի քանի տներ: Ուրեմն և մի քանի խօսք էլ նրանց արդուզարդի մասին: Տների յատակ և պատերի վերին մասերը երբեմն պարսկաձև ներկած, երբեմն մերկ, բաց են: Պատերը՝ յաճախ գաճաճ, երբեմն պաստառած: Յատակը՝ յաճախակի աններկ, բայց երբեմն ներկած և երբեմն շքեղապէս պարկետած: Կահ-կարասիքը՝ և՛ երօպականը և՛ պարսկականը, ի միասին, թէև բաւականին ներդաշնակ կերպով: Տների մաքրութիւնը օրինակելի է, թէև բնակչացը՝ ոչ այնքան գովելի: Կանայք բաղանիք շատ ուշ-ուշ են գնում: Սրանք սովորաբար տներումն են լուացվում: Թիւրքաց փողոցները և հրապարակը համեմատաբար անմաքուր են, քան հայերինը:

Փողոցները նեղ են, տները՝ խիտ, ներքնայարկերը և միջնայարկերի լոյսն է սակաւ, գուցէ և խոնաւ: Մի տան մէջ խօսելիս հանդիպակացում կարող են լսել: Հանդիպակաց տներից կարող են և միմեանց տեսնել: Ջահիլ և սիրահար մարդկանց համար այսպիսով մի քանի կենդանութիւններ ունին Շուշուայ տները:

Գրեթէ իրաքանչիւր տան պատից մի-մի թառ է կախած: Ածում և երգում են պարսկերէն: Նորերը երգում են և՛ հայերէն: Իրանց սիրելի բանաստեղծն Գամառ-Քաթիպան է: Արժէ՛ և պէտք է՛:

Տների սանդուղները՝ փայտից, թէև շուշեցիին երկիւղ չունի հրդեհից:

Փողոցների լապտերները քիչ են, լուսով աղօտ և կարծեօք չեն վառվում մինչև առաւօտ: Բայց ես, օգուտ քաղելով բլրուրդ գիշերից, ման են գալիս և

դիտում: Գիշերուայ ժամը 9-ին կամ 10-ին տներումը լոյս չէ երևում: Մարդիկ քնած են կամ սենեակներում, կամ երբեմն պատշգամբ ու պարտեզներում, մանաւանդ թիւրքերը: Երջանիկ են, որովհետև երկիւղ չունին ո՛չ մոծակից և ո՛չ ճանճ ու կարիճից: Բայց մի՞թէ տներումը շոգ է, որ մարդիկ դուրսն են քնանում: Ես մըսում եմ: Այսպէս թէ այնպէս շուշեցի հին սերունդը ժամը 9-ին, 10-ին հանգիստ ու խաղաղ ննջած է, որպէսզի առաւօտեան ժամը 4-ին նորից զարթնի ու գործէ:

–Խաղաղութիւն՝ ձեզ և անո՛յշ քուն, ո՛վ շուշեցիք: Օրինեալ լինիք դուք և ձեր ընտանիք: Իսկ դուք, փուչ և դատարկ ու իմաստակ նոր սերունդ, որ մինչև ի լոյս հիւրանոցներում և կլուբում կը թառիք ու կը թափառիք, լա՛ւ իմացէք, որ ձեր այդ կեանքով դուք կորած էք և յաւիտեան կը կորչիք: Թշուա՛ւք, այս կլուբներից, այդ կեանք մաշող, դրամ և պատիւ վատնող հիմնարկութիւններից հեռացէ՛ք, շու՛տ յետ փախէ՛ք:

Այսօր՝ յունիս 16-ին, կուսանոցում երկու սարկաւագուհի պէտք է ձեռնադրուին: Գնացի հանդիսին ներկայ լինելու: Ձեռնադրողը սրբազան Սագինեանցն է, որ, ինչպէս ինձ յայտնի է, շատ նախանձախնդիր է եկեղեցական հանդիսից և արարողութեանց ճիշտ, անթերի և հանդիսատր կատարմանը: Այս անգամ ևս նոյնն եղաւ: Ձեռնադրութեան ժամանակ սրբազանը մի քարոզ էլ խօսեցաւ, ուր ս. Ստեփանոս նախավկայի կեանքն ու գործունէութիւնը ընծայացուների անցեալ և մանաւանդ ապագայ գործունէութեան օրինակ բերելով՝ հասկացրեց կուսանքների իրանց և իրանց հին ընկերուհիների կեանքի նշանաբանը և գործունէութեան եղանակը: Սագինեանց սրբազանը քարոզում է ժողովրդական մատչելի ձևով և օրինակով: Այդ է պատճառը, որ մի այլ քաղաքում, ուր սրբ. Սագինեանցը յաջորդ էր մի ժամանակ, տեղական ժողովուրդը մեծաւ սիրով յաճախում էր նրա քարոզներին: Շուշեցիք, ինչպէս ես տեսայ, և ուրիշները ևս վկայեցին, նոյնպէս յաճախում և լսում են սրբազանի քարոզները:

Կենդանի խօսքը, քարոզը ամենուրեք սիրելի է և յարգելի: Բայց սա սիրելի և յարգելի է մանաւանդ հայ ժողովրդեան: Պէտք է ուրեմն օգուտ քաղել այդ հանգամանքից:

Ձեռնադրութիւնը վերջացաւ: Պատարագը շարունակվում է: Ժամատրների թիւր շատ-շատ է: Եղանակը տաք է, օդը՝ ճնշիչ: Եկեղեցուց դուրս եկայ կուսանոցի շինութիւնը և պարտեզները դիտելու: Եւ ահա տեսա՞մ: Եկեղեցին թէև փոքրիկ, բայց բաւական գեղեցիկ է: Փառատր էր մանաւանդ զանգակատունը: Եկեղեցույ արևմտեան կողմում կուսանաց անպաճոյճ բնարաններն են, իսկ միւս կողմերում՝ կից ընդ կից երեք մեծ պարտեզներ՝ պտղատու ծառերով, բանջարանոցներով, ծաղկանոցով և և խտտնոցով: Իսկոյն երևում է խնամք և գեղեցիկ

Շուշիի Կուսանաց վանքի եկեղեցու մուտքը (լուս.՝ 1920-ական թթ.)

սեռի գեղեցիկ ճաշակ գոնեա քաղաքի միս պարտեզների նկատմամբ: Ափսոս, որ կուսանոցի պարտեզներում ևս այս տարի թրթուրը մեծ քանակութեամբ բոյն է դրել և աճել ու բազմացել:

Կոյսերի թիւը 4 է: Երկուս էլ մշտաբնակ աղօթող կանայք, թող ասենք, անպաշտօն կուսանք: Կուսանոցի ապրուստի, հագուստ և կապուստի գլխատր եկամուտը տալիս են վերոյիշեալ պարտեզների բերքերը և կուսանաց իրանց ձեռագործները: Կուսանոցը հիմնել և կարգաւորել է առաջին մայրապետ Հռիփսիմէ Բահաթուրեանց 1814 թուականին: Վախճանել է 1865-ին ի հասակի 75 ամաց: Հանգուցելոյ մարմինն ամփոփուած է եկեղեցոյ գաւթում: Շիրմի կրկին արձանագրութիւններից մէկում տապանագիրը հանգուցելոյն անուանում է կոյսերի «կրօնապետ» հարկաւ պարգամտութեամբ:

Կուսանոցի վարչութիւնը պարտեզներից մէկում ճաշ է սարքել: Հրաւիրուած են սրբ. առաջնորդը, մի քանի քահանայք, դպրոցաց հոգաբարձուք և ումանք ժողովրդականներից: Տողերիս գրողին, իբրև օտարականի, պատիւ էին արել հրաւիրել նոյնպէս: Դաշում ենք, զուարճանում և խօսում: Ես շատ ուրախանում եմ, որ դպրանոցի հոգաբարձուք այնքան մօտիկ և մտերիմ են իրանց սրբազան նախագահին և փոխադարձաբար: Թէ՛ գործերում և թէ՛ զուարճանալում նրանք անբաժան են միմեանցից և

համերաշխ: Այդ ես նկատեցի և երեկ երեկոյ՝ մի այլ տան մէջ եղած հրաւիրում:

Խօսքը հայոց հանգստարանի մասին է: Հաստատում են, որ Արցախի մելիքների գաւակաց և թռուսաց գերեզմանները մշտապէս ապականվում են կրօնամոլ հարևաններից և ճանապարհորդներից: Գերեզմանների քարերը կոտորվում և կողոպտվում են նոյնպէս: Հոգաբարձու պ. Խաչատուր Բահաթուրեանցը, որ քաղաքական բժիշկն է միևնոյն ժամանակ, առաջարկում է Շուշիում արդէն վերացրած քէլէխի և մեռեալների առթիւ եղած մի քանի այլ անպատակ ծախսերի փոխարէն կամաւոր նուէր հաւաքել ժողովրդից և հայոց հանգստարանը (քաղաքի հիսիսարևելեան կողմում՝ պարսպից դուրս) պարսպով պատել: Հոգևորական դասը սիրով ընդունում է բժշկի առաջարկը և գործը սկսելուն և իրովսանն յաջողեցնելուն խոստումներ անում:

Կատարեալ յաջողութիւն են ցանկանում:

Մեզ հետ ճաշում է մի վարդապետ՝ Մակար Բարխուդարեանց: Հայր սուրբն սրբ. Անդրեաս առաջնորդի օրիցն ի վեր ռեալական դպրոցում հայ լեզուի և կրօնի ուսուցիչ է շաբաթական 24 դասով և 600 ռ. ռոճկով, որով և ապրում է առանց որևէ այլ պաշտօն ունենալու:

Առաջին անգամ հետը ծանօթանալիս հայր սուրբն ինձանից շնորհակալ է լինում իւր գրքերի մասին «Մեղուում» մի տարի առաջ գրածս մատենախօսական յօդուածների համար:

Ո՛չ գրածս եմ յիշում, ո՛չ քննած ու գոված գրքերս, ոչ էլ նմանապէս նրանց հեղինակին ճանաչում: Այսքանս միայն գիտեմ, որ վարդապետ հեղինակներից ինձ յայտնի և սիրելի է Գարեգին վարդ. Սրուանձտեանցը: Բայց դուրս է գալիս, որ Մակար վարդապետն է նոյն ինքն «Ուստայ Գեորգ Բարխուդարեանց», «Աննա և Միրզա», «Արազը տարին կտարի» և «Պըլը-Պուղի» գրքերի հեղինակը: Ապրե՛ն, շատ երկար ապրե՛ն այս տեսակ վարդապետները: Մակայն շուշեցի Մակար վարդ. Բարխուդարեանցը ռուսահայ գրականութեան համար է և մի կատարեալ նոր Սրուանձտեանց ոչ թէ միմակ վերոյիշեալ գրքերի պատճառաւ, այլ և (և զլխատրապէս) մի այլ գրատր, անտիպ, պատմական գիտի պատճառաւ, որ մօտ 35 տպագրական թերթ կը լինի, որ ես անյագաբար, ծայրէ ի ծայր կարդացի:

Այդ աշխատութեան անունն է «Գաղտնիք Ղարաբաղի»: Ահա ձեզ մի քանի խօսք այդ գործոյ մասին, որը մի նշանաւոր, անգին պատմական գիտ է: Սկսենք նախ հեղինակից, տեղեկութիւնքը քաղելով նոյն իսկ գրքիցը, նրա զանազան հատուածներից¹⁰:

10 «Ղարաբաղի գաղտնիքը» թեև պ. Բաֆֆիի «Ֆամասի մելիքութիւնները» գրքից մէկ տարով առաջ է լոյս ընկել, բայց պ. Բաֆֆին նրան չէ տեսել: Այս երևում է պարոնի օգուտ քաղած ձեռագիր պատմութիւնների ցանկից (տե՛ս վերջաբանը «Ֆամասի մելիքութեանց») և «Գաղտնիքի» բովանդակութիւնից: Պ. Բաֆֆին իւր աշխատութիւնում տեղ-տեղ յիշում է,

Գրքի հեղինակն է Ապրես Բեկնազարեանց՝ խնամախոսի (Շուշուայ կշտին մի գիւղ է) Աբրահամ Բեկնազարեանցի որդին: Այդ մարդը Արցախի մեկիքների մէջ թե՛ իւր զինուորական քաջութիւններով և թե՛ մանաւանդ քաղաքագիտական հանճարով առաջնակարգ դեր է խաղացել Արցախի մեկիքների գործոց, ևս և երկրին տիրապետող ազգաց դիւանագիտական և դիւանական շրջաններում: Աբրահամ Բեկնազարեանցն իւր ուսումը ստացել է Գանձասարի Ներսէս կաթողիկոսից: Աղա Մահմատ խանի զօրքերը (1795-ին) երբ գալիս են և Արցախը շրջապատում, Աբրահամն ինքն է եղել ղեկավար և միջ ճակքար կոչուած տեղում պարսից դէմ մղուած պատերազմին, ուր հայ քաջերը յաղթող են հանդիսանում: Այդ ժամանակ պարսից զօրավարն եղել է հայազգի Մելիք-Հայկազեանց գնդապետը: Երկուստեք կայացած պայմանի զօրութեամբ Աբրահամ Բեկնազարեանը Մելիք-Մեջլիս Մելիք-Աղամեանի (Ջրաբերդի հայ մեկիքն է) և Աղա Մահմատ խանի հետ գնում է նախ Թիֆլիս և ապա Պարսկաստան առանց Մելիք-Մեջլիսին: Բեկնազարեանցը իւր հետ տանում է նաև իւր Ապրես որդւոյն, որ երկուսասան ամեայ գոլով, Ճակքարի պատերազմին ներկայ էր, և որ իւր սկզբնական ուսումը ստացել է խնամախոսի Աբրահամ քահանայի մօտ: Իսկ այդ քահանայի ուսումնարանի առաջին դասագիրքը եղել է «Եղիշէն», որ Ապրեսը գրեթէ անգիր իմանալիս է եղել:

որ աղա Մահմատ խանի կամ Աբաս Միրզի բանակում եղել են մի երկու խորհրդատու հայ մարդիկ: Գրքա «Ղարաբաղի գաղտնիքի» պատմիչների լրտեսներն են, որոնք երբեմն ահագին ծառայութիւն են մատուցել ռուս բանակին:

«Ճամնայի մեկիքութեանց» միին և անորոշ տեղերը «Ղարաբաղի գաղտնիքը» այժմ պարզում է: Շատ անգամ նրան հերքում, ստում է: Պ. Բաֆֆիի կամ աւելի ճիշտն ասելով նրա օգուտ քաղած պատմիչների առաջ բերած հիմունքներն ու պատճառաբանութիւնը՝ կերպարանափոխում է և իսկական հիմքերն առաջ բերում: «Գաղտնիքում» ամբողջապէս դուրս են բերած այն ամեն նամակները, որոնք այ. Բաֆֆին, ռուսաց ակտերից և ուրիշ աղբիւրներից առնելով, թարգմանաբար և միայն մասամբ գրել է իւր գրքի մէջ:

Գարձեալ «Ճամնայի մեկիքութեանց» 346-356 երեսների ծանօթութեան մէջ յիշուած նշանաւոր պարսկահայերի մեծագոյն մասն Աբրահամ Բեկնազարեանցի պրօտեժէներն են: Այդ ցուցակում Աբրահամի անունը չը կայ: Նոյն ծանօթութիւնում որպէս Մահմէդ շահի կնքապահ դարաբաղցի Ալլավերդի բէկը է նոյն ինքն մեր Ապրես Բեկնազարեանցը: Նրան այս անունը տուել է (ինչպէս երևում է «Գաղտնիքից») Ֆաթալի շահն այն օրը, երբ նրա հօրը (Աբրահամ Բեկնազարեանցին) ներքինապետ կարգելով՝ անուանում է Իբրահիմ աղա, իսկ որդւոյն (Ապրեսին)՝ Ալլավերդի բէկ, և այլն, և այլն:

Մենք այդ ծանօթութեամբ ոչ թէ այ. Բաֆֆիի գովելի աշխատութեան արժէքը վայր ձգել ենք կամենում, քաւ լիցի, այլ հասկացնել ընթերցողին «Ղարաբաղի գաղտնիքի» ահագին արժէքը հայ հարազատ պատմութեան համար:

(Ծանոթ. խմբ.) Այստեղ ավարտվում է «Ուղեգնացական ակնարկներ»-ի 4-րդ նամակը, որն առաջին անգամ հրատարակվել է 1885 թ. «Մեղու Հայաստանի» երկօրյա պարբերականի № 51-ում (4 յուլիսի, էջ 2-3):

Պարսկաստանում Բեկնազարեանց Աբրահամը կարգվում է զօրավար և առաջին խորհրդական Աղա Մահմատ խանին: Եւ իսկոյն ձեռք է զարնում որդւոյն (Ապրեսին) կրթութեանը: Մի քանի տարիների ընթացքում Ապրեսը շատ լաւ սովորում է պարսկերէնը, ևս և ֆրանսերէնը Թէհրանում բանտարկուած մի ճիզուիտից: Եւ ապա կարգվում է քարտուղար պետական խորհրդարանի:

Աղա Մահմատ խանի, Ֆաթալի շահի և սրա գահաժառանգ որդի Աբաս Միրզայի ժամանակներում թե՛ Պարսկաստանի մէջ և թե՛ արտաքոյ նրա կատարուած տերութեանական ամենատեսակ գործոց, պատերազմաց և ներքին ու միջազգային յարաբերութեանց, մանաւանդ գաղտնի գործոց մէջ, այսպիսով, առաջնակարգ դեր են խաղացել հայր և որդի Բեկնազարեանք: Նրանց գլխից ու գրչի տակից են ելել ամենատեսակ գաղտնի թղթերն ու հրահանգներ: Ստացուած պատասխանները նոյնպէս իրանք են պահել և իրանք գործադրել տուած:

Եւ որովհետև այդ ժամանակներում և այդ գրագրութեանց մէջ գլխատուր և անընդհատ տեղ են բռնել Արցախի մեկիքներն ու Աղուանից և Գանձասարի կաթողիկոսները, որոց հետ Բեկնազարեանցը գաղտնի և անընդհատ գրագրութիւն է ունեցել, վասն որոյ Աբրահամը որոշում է շահերի արքունիքում և իւր մօտ եղած հայ մեկիքութեանց վերաբերեալ այդ ամենատեսակ փաստաթղթերից կազմել հայ ազգի հարիւր (1730-1830) տարուայ պատմութիւնը, ուր մտնում են Անդրկովկասի և Դաղստանի բոլոր խաների և բէկերի, ևս և պարսից արքունիքի՝ Պետերբուրգում ունեցած լրտեսների գրագրութեանց ընդօրինակութիւնը: Եւ ահա ծագումն «Գաղտնիք Ղարաբաղի» ձեռագիր մատենին, որ եւ Մակար հայր սուրբի մօտ գտնելու և կարդալու ամենամեծ բախտատրութիւնն ունեցայ:

«Ղարաբաղի գաղտնիքը» գրել է Ապրես Բեկնազարեանց, բայց միշտ հօր անմիջական թելադրութեան և հսկողութեան ներքոյ և հանապազ ծածուկ շահերի արքունիքից և առհասարակ պարսիկներից և որևիցէ մարդուց: Բոլոր պատերազմներին և ամեն տեղ հայր և որդի Բեկնազարեանք ի պաշտօնէ ներկայ և ակնատես են եղել և արածները, տեսածները նոյնութեամբ արձանագրել՝ կցելով յետոյ գրաւոր փաստաթղթերը:

Եթէ պատահել է, որ մի տեղում կամ մի գործքի ժամանակ հայր և որդի միմեանցից բաժան են եղել, թէև շատ քիչ անգամ, այդպիսի դէպքերումն էլ Աբրահամ Բեկնազարեանցը «Ղարաբաղի գաղտնիքին» վերաբերեալ նիւթերը նամակներով հաղորդել է որդւոյն՝ պատուիրելով նոյնութեամբ արտագրել: Եւ Ապրեսը նոյնութեամբ հօր պատուէրը կատարել է: Յետոյ միմեանց մօտ գալիս՝ միասին կարդացել և վաւերացրել են:

Գրքի առաջին մասը գլխատուրապէս հօր պատմածը և որդւոյն գրածն է, այսինքն այն մասը, որից

Ապրելը, մանուկ գոլով, տեղեկություն չէր կարող ունենալ: Իսկ միս և ամենամեծ մասը բաղկացած է մամակներից, պայմանաթղթերից, խնդրագրերից, բողոքագրերից, գաղտնի հրահանգներից և այլն: Այդ ամեն թղթերը երբեմն ամբողջովին արտագրած է «Գաղտնիքի» մէջ և երբեմն նրանց բովանդակությունը համառօտեցրած, բայց հանապազ տարերթուերով, ամսաթուերով, ժամանակագրությունը օրինակելի: Գլխների բաժանմունքը (ընդամենը ԿԱ) կանոնաւոր: Գրուածքը՝ յիշատակարանի ձևով՝ ամ ըստ ամէ:

Աբրահամ Բէկնազարեանցը, ի խոր ծերութեան հասած, 1828 թուին մեռնում է և արքայավայել հանդիսով, որին ներկայ էր և ինքը՝ Աբաս Միրզան, թաղվում է (հոկտեմբերին 10-ին) Թարիզի Հայոց եկեղեցումը՝ «կից Մելիք-Արովեան մելիք Առքատան (Ռոստոմ) բէկի գերեզմանին»:

Մեռնելուց առաջ ծերունու արած քանի նշանաւոր կարգադրութեան մասին ես ընթերցողին տեղեկութիւն կուտամ յետոյ, երբ «Գաղտնիքի» բովանդակութիւնը կը դնեն նրա առաջ: Այստեղ կասեն միայն այս, որ Աբրահամ Բէկնազարեանցը մեծամեծ արտօնութիւններ է ձեռք բերել պարսկահայերի համար և նրանց շատերին բախտաւորեցրել: Կեանքի վերջին օրերում մի նամակ է գրել Բաղդասար մետրօպօլիտին (ի պատասխանի նրա նամակին), որոյ մէջ ցոյց է տալիս, թէ որ ձորում և որ վանքում ինչ տեսակ ձեռագիր-մատեաններ են թաղուած, որոց մի մասը մետրօպօլիտը գտել է:

Կտակել է Ապրէս որդւոյն վերադառնալ հայրենիքը՝ Խնածախս, օրինել տալ իւր մօր, եղբարց հանգստարանները, տեսնել, համբուրել հայրենի տունը և «Բէկնազարեանց ծառը», յետոյ Խնածախսում ամուսնանալ՝ կենդանի ու կանգուն պահելու համար իրանց տոհմի անունն ու յիշատակը: Եւ յետոյ... մահուան մօտեցած օրերումը տպագրել տալ «Ղարաբաղի գաղտնիքը»:

Այս կտակի հետ հայր Աբրահամը յանձնում է իւր որդւոյն նրա համար տնտեսած տասնհինգ հազար թումանը: Իւր քրիստոնէական կրօնական պարտականութիւնքը կատարում և հոգին աւանդում է՝ վերջին անգամ մրմնջալով. «Ձգուշացի՛ր, որ քո ձեռագիր պատմութեան գլխին փորձանք չը գայ. ա՛ն և պինդ ու զգոյշ պահի՛ր այս ամենածածուկ ու վտանգաւոր նամակները»:

Աբաս Միրզան ոչնչով չէ համաձայնում Ապրէս Բէկնազարեանցին թոյլատրել իւր հայրենիքը վերադառնալու, ուր նրա կեանքին մահ է սպառնալիս եղել ի ձեռն Արցախի ճրո (կեղծ) խաների և ճրո բէկերի: Վերջիվերջոյ որոշվում է, որ Աբրահամի որդին Երուսաղէմ գնայ: Եւ Ապրէսը գնում է Թարիզից՝ մեկնելով 1838 ամի աշնանը: Նա, Երուսաղէմում իրան վարդապետ կեղծելով, մնում է ինն տարի: Յետոյ Երուսաղէմի այն ժամանա-

կուայ պատրիարք «Մշոյ գաւառի Կոփ գիւղացի Ջաքարիա Տէր-Գրիգորեանցի» հրամանն ու օրինութիւնը առնելով, դուրս է գալիս Երուսաղէմից: Շրջագայելով Յոպպէ, Պէրութ, Թարսիս, Կիլիկիա, Ջէթուն, Մարաշ, Հոմսկլա, Սիս, Երզնկա, Մանեայ այրը, Մեծն Ներսիսի վանքը, Կեսարիա, Նիկոմիդիա, Արմաշու վանքը, Կ. Պօլիս, Տրապիզոն, Կարին, ս. Կարապետ, Մուշ, Վան, Նարեկ, Վարագ, Աղթամար, Կտուց, Լիւն, ս. Ստեփանոս վանքերը, Էջմիածին և նրա շրջակայ վանքերը, Սևան, Գեղարդ, Խորվիրապ, Հին Նախիջևան, Ապրակունիս, Տաթև և Շուշի և ամբողջ Արցախը: Եւ այդ ամեն տեղերը քննում, գնում և միշտ յուսաբեկ սրտով ու լալագին աչքերով հեռանում է իւրաքանչիւրիցը՝ իրանից անբաժան ունենալով «Ղարաբաղի գաղտնիքը»:

Ապրէս Բէկնազարեանցի շրջագայութեան ժամանակը տևում է երեսունինն ամբողջ տարի: Շրջագայելիս նա միշտ ծպտելիս և կեղծելիս է եղել: Վերջիվերջոյ բոլոր աշխարհից և մարդկանցից յոյսը և հաւատը կտրած՝ առանձնանում է (դարձեալ ծպտած) հայրենի Խնածախս գիւղը և մէն-մինակ ապրում մինչև 1881 թուականը: Այդ տարւայ յունիս ամսին զգալով մահուան օրերը՝ Ապրէս Բէկնազարեանցը գալիս է Շուշի և թաքուն Մակար վարդապետ Բարխուդարեանցին սենեակը մտնելով՝ «Ղարաբաղի գաղտնիքը» նրան է յանձնում և նրա տպագրութիւնը խնդրելով՝ թողնում իսկոյն և անյայտանում:

Թէ ինչի՞ Բէկնազարեանցը իւր գիրքը վարդապետին է յանձնում, այլ ոչ եպիսկոպոսին կամ մին ուրիշին, պատճառն այն է, որ վերջինս նոյնպէս խնածախսի է: Ապրէս Բէկնազարեանցն այդ բանն իմացել է Բարխուդարեանցի «Աննա և Միրզա» (տպած Չմիւռնիայում) վիպասանութիւնը Կ. Պօլսում կարդալով: Ուստի և կամեցել է իւր գաղտնիքը իւր համագիւղացուն յանձնել, որ և յանձնել է:

Իմ հարցմանս, թէ ո՞ր է և կենդանի՞ է արդեօք Ապրէս Բէկնազարեանը, Մակար հայր սուրբը պատասխանեց, որ ստոյգ տեղեկութիւն չունի: Միայն իւր հետազօտութիւններից այսքանս միայն ի յայտ է եկել, որ խնածախսի քահանա, ինչպէս քահանան ինքն է ասել, թաղել է երեք տարի առաջ մի օտար և անձանօք հայ մարդու, որոյ անունն ու կերպարանքը լաւ չէ յիշում:

Ուրիշ և հաւաստի տեղեկութիւն, սիրելի հայ ընթերցող, չը կայ «Ղարաբաղի գաղտնիքի» հեղինակին և այդ ամենահետաքրքիր ձեռագրի ժիր և արթուն հրեշտակ-պահապանի մասին:

Եթէ դրամական միջոցներս ներեցին, ես ինքս մտադիր եմ Խնածախս և նրա շրջակայքը մի պտոյտ անել և խորհրդաւոր հայ մարդու կեանքի վերջին տարիների մասին տեղեկութիւնք հաւաքել: Երանի՛ թէ յաջողեն:

Հետևեալ նամակաւս կողարկեմ խմբագրութեան «Ղարաբաղի գաղտնիքի» բովանդակութիւնը¹¹:

Յունիս 19: Այսօր ճաշում եմ պ. Բաբա Բեգլարեանցի տանը: Ասում են, որ այդ ընտանիքը հարստութեան կողմից Շուշուայ մէջ առաջինն է: Ես այդ տեսնում եմ պարոնի պալատանման տնից և սրա շքեղ արդուզարդից և կահ-կարասիքից: Բայց ինձ գրատողը և ուրախացնողը ո՛չ Բեգլարեանցի հարստութիւնն է, ո՛չ նրա տունը կամ ճոխ ճաշը, այլ այն նահապետական-պատուական յարաբերութիւնը, որ ես տեսնում եմ այդ ընտանեաց մէջ: Պ. Բաբան Բեգլարեանց գերդաստանի նահապետ-պատրիարքն է: Նա մի եղբայր ևս ունի ամուսնացած՝ մի քանի զաւակաց հայր: Ունի և ամուսնացեալ որդի: Դրանք ամէնքը՝ թէ՛ մեծ և թէ՛ փոքր, շրջապատել են ծերունուն և ամէն կերպ աշխատում են պատուել, մխիթարել, ուրախացնել նրան, կատարել նրա հրամանները: Քէֆս գալիս է, երբ տեսնում եմ, որ մեզ հետ սեղանակից են, տան նահապետի շուրջ նստած, գերդաստանի բոլոր անդամները: Իսկ երկու պատանիքը ծառայում են սեղանին: Բայց թէ՛ ճաշողների և թէ՛ ծառայողների քաղաքավարութիւնը, փոխադարձ յարգանքը, հլոթիւնը, ամենայն լռութեամբ և պատշաճականութեամբ հիւրերին և տան նահապետին խօսակցութեանց հետևելը, լսելը և այդ ամէնը ոչ թէ կեղծեօք, այլ պարզ սովորութեամբ, ունակութեամբ, ի սրտէ, այո՛, այս ամէնը ինձ շատ ուրախացնում է: Եւ ես ինքս ինձ ասում եմ. «Ահա մի հայ մարդ, ահա մի ընտանիք, որ նոր ժամանակին հետևելով, նրա բարիքը ունենալով և վայելելով հանդերձ, միևնոյն ժամանակ զիտէ և պահպանում է հնի, հին ժամանակի լաւ և ընտիր յատկութիւնքն ու սովորութիւնքն ևս»:

Պ. Բաբա Բեգլարեանը, իր եղբայրը, ամուսնացեալ որդին, ինչպէս ասում են, աշխարհք տեսած մարդիկ են: Նրանք իրանց առևտրական գործերի պատճառաւ մինչ օրս էլ ճանապարհորդում են Եւրոպա և Ռուսաստան: Եւ ուրեմն այդ մարդիկը և դրանց մնանները, որոց թիւը, բարեբախտաբար, Շուշիում, ասում են, շատ է, անհամեմատ ատելի լուսաւորուած են, քան մեր այժմեան բազմաթիւ quasi-լուսաւորեալները, բայց ահա տեսէք, թէ յիշեալ ընտանիքը և իւր մնանները, ինչպէս պինդ կերպով պահպանում են իրանց պապեանական ընտիր սովորութիւնքը, չափաւորութիւնը և փոխադարձ սէրն ու յարգանքը ևս: Ես հաւատացած եմ, որ մեր հայ վաճառականներից միմիայն այսպիսիքը կարող կը լինին իրանց օջախը տոկուն ու կանգուն պահել, որով թէ՛ իրանց և թէ՛ հետևաբար իրանց հասարակութեան և ազգին պիտանացու լինել: Իսկ

լպտած, յանդուգն, դատարկ գլխով և գրպանով անհատներից և ընտանիքներից (ով և որտեղ ուզում են լինին) ո՛չ հարստութիւնը շահ ունի, ո՛չ ազգը: Մտքներդ բերէք թէկուզ Թիֆլիսի, թէկուզ նոյն ինքն Շուշուայ մի քանի հարուստ հայ օջախները:

Դրանք և դրանց որդիքը մի ժամանակ՝ դեռ երէկ, մէկէլ օր, հարիւր հազարներ և միլիոններ էին շաղ տալիս: Բացի գլուխներիցը և սրտերիցը՝ ոչնչով չէին զանազանվում եւրօպացիներից, բայց այսօր չը կան, չքացել են դրանք, մնացածներն էլ՝ օրական հացի կարօտ, անտէր ու անտուն, թշուառ և երերուն:

Պատճառն ի՞նչն է: Ոչ այլ ինչ, եթէ ոչ իրանց կեղծ-լուսաւորութիւնը, իրանց կապկային բնաւորութիւնը, անչափաւորութիւնը, շռայլութիւնը և պապեանական ընտիր-ընտիր վարք ու բարքի և սովորութեանց ոտնահարումը: Նրանք չը կարողացան, անընդունակ գտնուեցան նորութեան հարազատ բարիքները ձեռք բերել և միևնոյն ժամանակ չը կարողացան գէթ հնութեան բարիքները պահպանել: Կամ թէ՛ հնութեան և թէ՛ նորութեան բարիքները միախառնել, ներդաշնակաւորել: Եզովպոսի շան մնան իրանց բերնի թիքան բաց թողին և ստուերի ետքևիցը ընկան, ուստի և իրանք էլ կորան, իրանց բերնի թիքան էլ: Տխուր, յուսահատեցուցիչ մտածողութիւնք:

Բացի սրբազան առաջնորդից և վիճակային դպրանոցի տեսչից՝ սեղանակից են նաև մի քանի պատուաւոր հայ վաճառականք: Դրանց հետ ես խօսում եմ իրանց մասնագիտութեանը վերաբերեալ հարցերի վերայ: Ուզում եմ լսել, սովորել դրանցից: Եւ շնորհակալութիւն, բաւականին բաներ լսեցի և սովորեցի: Լսածներիցս մինը ուզում եմ ընթերցողին էլ հաղորդել:

Վաճառականներից մինը, որ մինչ օրս էլ Թեհրանում վաճառապետ է (թաջիրբաշի), ինձ հաղորդում է, թէ ինչ դիւրին, գործնական, յարմար և ձեռնառու եղանակով Թեհրանում նստող եւրօպացի հիւպատոսները ստանում են իրանց ռոճիկները և դիւանական ծախքերը իրանց տէրութիւններից՝ ամսէ ամիս փոխանակագրութեամբ: Նոյն բանի համար մեր տէրութիւնը որքան է թերևս կուրսերի մէջ տուժում: Մինչդեռ Թեհրանում կան շատ և վստահելի, թէկուզ լոկ ռուսահպատակ վաճառականներ, որոնք միշտ պատրաստ են ամսէ ամիս փոխանակագրութեամբ նախ Թեհրանում վճարել հիւպատոսին հարկաւորեալ գումարը և ապա ստանալ Պետերբուրգում կամ ուր էլ որ լինի: Թեհրանի վաճառականաց այս առաջարկութիւնը, չը նայած իւր երկու իսկ կողմանց համար եղած օգտակարութեանը, միշտ մերժուել է և մերժուել է¹²:

11 Այստեղ ավարտվում է «Ուղեգնացական ակնարկներ»-ի 5-րդ նամակը, որն առաջին անգամ հրատարակվել է 1885 թ. «Մեղու Հայաստանի» երկօրյա պարբերականի № 52-ում (7 յուլիսի, էջ 2-3):

12 Այստեղ ավարտվում է «Ուղեգնացական ակնարկներ»-ի 6-րդ նամակը, որն առաջին անգամ հրատարակվել է 1885 թ. «Մեղու Հայաստանի» երկօրյա պարբերականի № 53-ում (11 յուլիսի, էջ 1-2):

Ճաշից յետոյ տանուտիրոջ որդւոյն՝ պ. Գաբրիէլ Բէգլարեանցի սիրալիր ուղեկցութեամբ գնացի, այսպէս անուանեալ, Բեօխի աղբիւրը տեսնելու: Աղբիւրը քաղաքի հարաւարեմտեան կողմն է՝ մօտ երեք վերստ նրանից հեռու:

Պարսպի մեծ, կամարակապ դռնից դուրս գալով՝ մեր աչաց հանդէպ բացուեցաւ մի շքեղ և վայրենի տեսարան:

Լեռները կոյտ առ կոյտ կցուած են միմեանց և գրեթէ գագաթներիցը մինչև ստորոտ ծածկուած կաղնիի, զկեռի, շլորենիի, հոծ վարդենիի խիտ, բայց կարճահասակ անտառներով: Ծառերի վրայ վխտում են կարմրալանջը և մոշահար: Սոխակի երզը չը լսողին համար կարմրալանջը կարող է նրան փոխարինել: Եւ թերևս այդ է պատճառը, որ շուշեցիք կարմրալանջին բիւբիւլ են անուանում: Ճշմարիտ է, այդ թռչունն էլ շատ լաւ է երգում, բայց նա սոխակ չէ դարձեալ: Իսկ մոշահա՞ր... օ՛հ, ես այդ թռչնակի երգ ու եղանակիցն ամենևին չեմ ախորժում:

Մենք պէտք է բարձրից ցած իջնենք շարունակ: Բեօխի աղբիւրը (բեօխը պուկ ծառն է, որից անուած է աղբիւրի անունը) լերանց խոխոմներումն է: Պարսպից մի քանի քայլ անցած՝ տեսայ հայոց մի նոր հանգստարան, նրանից ցած՝ մի աղբիւր, որից ժողովուրդը խմելու ջուր է կրում աւանակներով: Շատ լաւ, բայց չէ՞ որ այդ աղբիւրի ջուրը հոսում է գերեզմանների տակից: Չէ՞ որ դիակների նեխած և փտած մասերը լուծվում են դրա մէջ: Արդեօ՞ք ես սխալվում եմ: Արդեօ՞ք Շուշուայ այդ ջրառատ քեահրէզի ստորերկրեայ ջուրը հետագօտուած է:

Լուրջ ուշադրութիւն պէտք է դարձրած այսպիսի հանգամանքներում: Ապա թէ ոչ ողջ թաղը անգգայաբար կարող է եթէ ոչ թունաւորուիլ, գէթ այլ և այլ հիւանդութեանց ենթարկուիլ¹³: Չը մոռանաք, որ այդ թաղի օդը ևս համեմատաբար կեղտոտ է, անմաքուր: Պարսպից ներս՝ դէպի ձախ տարածուած ողջ այդ թաղը ես ուրիշ անգամ ման եմ եկել և զարմացմամբ տեսել, որ այդ թաղի տների առաջը և կողքերին եղած փոսերը, քարափի անձանները մարդկանց կղկղանքով լիքն են: Դրանից բեթար են և՛ թրքական ընդարձակ թաղի մի քանի փողոցները ևս, ուր առանց քիթը թաշկինակով ծածկելու կարող չէք անցնիլ:

Բաւականին ներքև գնալով՝ հանդիպում ենք Շոշուան աղբիւրին, որոյ ջուրը, ճշմարիտ որ շոշուան ղուրս է գալիս ծորակներից: Ես այդ ջրից չը խմեցի, բայց լսեցի, որ լաւ ջուր է: Շոշուանի հանդէպ կան քեարփիջխանէքը, ուր հայք աղիւս են պատրաստում կաւախառն հողից և 1000-ից 8-10 մանէթով ծախում: Աղիւսը շուշեցիք գործ են դնում միմիայն վառարաններ և միջնորմներ շինելու համար:

Փոքր-ինչ վերև տեսած էինք և Գեանջուցենց աղբիւրը: Դրա ջուրն այժմ ուզում են քաղաք փոխադրել: Վերջապէս ահա ձեզ և Բեօխենց աղբիւրը:

Չորս կողմդ լեռներ ու ծառեր, իրանց թևաւոր երգիչներով: Ջուրը՝ սառն, պատուական: Միտս եկաւ հ. Սրուանձտեանցի նկարագրած մի աղբիւրը՝ «Եւ ջուր մի ևս խմենք, դարձեալ ումպ մը ընենք, բայց միշտ ծարաւ ենք»: Աղբիւրի վրայ մի ընդարձակ քարեայ ծածկոյթ է շինած: Միջին վառարան՝ խորոված պատրաստելու համար: Արժէ՛: Թէ՛ աղբիւրի ջուրը, թէ՛ տեղոյ դիրքը և գեղեցկութիւնը ու հրապոյրներն արժեն, որ մարդ այդտեղ նստի երբեմն և քէ՛ֆ անէ: Բայց, ի սէր աստուծոյ, այդ ժամանակ հեռացրէ՛ք անտառից ձեր այդ չարագուշակ մոշահաւիւն:

Աղբիւրը՝ իր քարաշէն ծածկոյթով.

Յիշատակ է Աստուածատրոյ Դաւթեան Ճգնաւորեանց. 1871:

Պեխի (Բյոխի) աղբուրը

13 Քաղաքի հարաւային կողմը՝ գիւղացիներից բնակուած քաղում, կան, այսպէս անուանեալ, Բեխենց հորեր՝ թուով, կարծեն 12: Այդ հորերի ջուրը ևս լաւ ջուր չէ:

Այսպես փորագրած է մի քարի վրայ: Տէր, լուսաորէ հոգին: Բայց երևում է, որ հանգուցեալ ճգնաւորեանցը ճգնաւորի կեանք վարելիս չի եղել, այլ շատ սիրելիս է եղել յիշեալ ծմակում և աղբիւրի կշտին քէֆէ՛ր անել: Քէֆն էլ պէտք է, բայց ամէն բանի մէջ ծայրայեղութիւնը լաւ չէ առհասարակ:

Աղբիւրից ցածր բանջարանոցներ են երևում, որոց մէջ լաւ լոբի ու պատուական վարունգ են ցանում: Ես որովհետև շատ կուշտ եմ, ախորժակ չունիմ, ուստի Բեօխենց աղբիւրը և իւր բանջարանոցի վարունգները թողնում եմ այլոց, իսկ ինքս ուղեկցիս հետ ձի աշտանակում և քշում, գնում տուն¹⁴:

Շարունակ երկու օր Շուշուայ թիւրքաց քաղում շրջելով ես պարզ կերպով նկատում եմ, որ տեղույս թիւրքերի տնտեսական վիճակն աւելի լաւ է, քան հայերինը: Դրա պատճառը նախ և առաջ այն է, որ Շուշուայ թիւրք ազգաբնակչութիւնն ընդհանուր առմամբ, իհարկէ, միանգամայն ազատ է այլ և այլ նորանոյժ և տնտեսական կանոնները քայքայող սովորութիւններից, սովորութիւններ, որոնց այնքան սիրահար են հայերը: Երկրորդ՝ գրեթէ ամէն թիւրք գերդաստանի գեղեցիկ սեռը, օրն ի բուն, պարապած է գորգագործութեամբ: Համեմատելով այդ և հայ կանանց ձեռագործների տեսակը, ժամանակամիջոցը, քանակութիւնը, որակութիւնը և արժէքը՝ ես տեսնում եմ, որ թիւրք կնոջ գործունէութիւնն աւելի շահաւէտ է: Երրորդ՝ հայերի ձեռքում եղած դրամական ոյժն անզգալի կերպով թիւրքաց ձեռքն է անցնում: Այ տեսէ՛ք. թիւրքերի նախկին տներն աւելի անշուք են եղել, քան այժմեանները: Նրանց տներն առաջ ամբողջապէս լերան արևելեան լանջերումն են սփռուած եղել, իսկ այժմ դրանք կանաց-կանաց բարձրանում և բռնում են նաև լերան արևմտեան լանջերն էս: Ինձ թվում է, որ շատ ժամանակ չանցած՝ շուշեցի հայք ստիպուած պէտք է լինին կան քաղաքի յետ ընկած անկիւններումը սեղմուիլ, կուչ գալ, կան թողնել իրանց բնակավայրը և գաղթել: Եւ արդէն 100 հայ ընտանիք իշխանութիւնից գրաւորապէս խնդրել է, որ իրանց թոյլտուութիւն լինի քաշուիլ դէպի Թարթառի դաշտը և այնտեղ նոր կօլօնիա սարքել: Այդ հարցի առթիւ ես կը խօսեմ յետոյ, առայժմ այսքանս միայն կասեմ, որ այդ ամէնը «սկիզբն է երկանց»:

Մտայ մզկիթների մէջ. տեսայ աղօթատուրների, լսեցի մօլլայի աղօթասացութիւնը և քարոզը, երկունք էլ օրինակելի են, ինչպէս այդ կողմից միշտ կարող է պարծել մահմէդական ազգը թէ՛ աստուծոյ եւ թէ՛ մարդկանց առաջ: Մզկիթներից մէկի շինութիւնը դեռ ամբողջացած չէ: Բայց երկու իսկ մզկիթներն էս թէ՛ դրսից եւ թէ՛ ներսից փառաշէն են, սրբատաշ քարերով եւ քարեայ միաձոյլ սիւներով

Շուշի քաղաքի տեսքը տիեզերքից

կերտած: Մզկիթները յիշատակ են Գեօհար (Գօհար) աղայի: Մա որջ Արցախին յայտնի Իբրահիմ խանի դուստրն է եղել: Աղա տիտղոսը պատուի համար տրուած է իրան, թէպէտ ինքը իգական սեռին է պատկանում: Մզկիթների անշարժ կալուածներն են մէկ քարվանսարայ, մէկ պարտեզ և երկու գիւղօրայք, որոց տարեկան արդիւնքը հասնում է ընդամենն 4000 ռուբլի: Նոր շինող մզկիթի արձանագրութիւններից կամ յիշատակարաններից մեկումն ասած է (ինչպէս քարգմանեցին ինձ), որ յիշեալ կալուածոց տարեկան արդեանց և ծախուց հաշիւը ստուգելու և վաւերացնելու համար պէտք է միշտ յանձնաժողով նշանակուի: Անդամոց 20-ը Շուշուայ թիւրքերիցը լինին, իսկ 20-ը՝ հայերից: Ահա ձեզ մի խելօք և հեռատես բարեգործ կին. «Յիշատակն արդարոց օրհնութեամբ եղիցի»:

Տեսայ այսպէս անուանեալ «Խանի», ևս և նորոգ հանգուցեալ Շահգաղայ Բէհմէն Միրզայի տանու պարտեզները: Գեղեցիկ են և ճաշակով: Ծառներիցն առաւել ինձ դուր եկան վարդենիները, որոց բունները, ի շնորհս իրանց չորս կողմից դէմ տուած ձողերի կամ նեցուկների, ուղղահայեաց դիրքով բարձրացել և մինչև միս ծառների գագաթներին են հասել, դեռ մի փոքր էլ այն կողմն է անցել...: Չը նայելով, որ հիանդ էր և անկողնում պառկած, Գազի Միրզա Հասանը բարեհաճեց ընդունել ինձ: Այս մարդը, ինչպէս յայտնի է, անդրկովկասեան բոլոր շիիններին շէյխ-իւ-իսլամ է նշանակուած և Թիֆլիս տեղափոխուելու համար սպասում է թագաւոր կայսեր հաստատութեանը: Գազի Միրզա Հասանը տակաւին ջահիլ տղամարդ է: Բաւականին լաւ է խօսում ռսերէն: Եւ խօսելիս ընտիր և առողջ մտքեր շատ է յայտնում: Նրա նիստուկացն իմ աչքին թուաց շատ պարզ ու հասարակ, որ, իհարկէ, շատ և շատ գովելի է և Միրզա Հասանի համար պատուաբեր: Ապագայ շէյխ-իւ-իսլամը միմիայն մի կին ունի: Մինչ ցարդ նա պարսկերէնի և մահմէդական կրօնի ուսուցիչ է եղել տեղույս ռէալական դպրոցում՝ ստանալով 600 ռուբլի ռոճիկ ի տարին:

14 Այստեղ ավարտվում է «Ուղեգնացական ակնարկներ»-ի 7-րդ նամակը, որն առաջին անգամ հրատարակվել է 1885 թ. «Մեղու Հայաստանի» երկօրյա պարբերականի № 54-ում (14 յուլիսի, էջ 2):

Թիրքաց թաղում մի անյայտ նահատակի գերեզման կայ, որ տափարակեայ ցանկով պատած է և կողպած: Բանալին մի հարևան թիրք տան մէջ է պահվում: Գերեզմանը հաւասարապէս յարգի է թէ՛ մահմեդականներին և թէ՛ քրիստոնէաներին: Ասացին, որ Մեծի պահոց աւագ շաբթու չորեքշաբթի օրումը երկու իսկ ազգաբնակութիւնից, մանաւանդ իրեզական սեռից, մեծ բազմութիւն է հաւաքվում գերեզմանի շուրջ և ուխտ ու երկրպագութիւն անում: Նահատակի գերեզմանը կոչվում է «Քամու խաչ»:

Թիրք և հայ կանանց բազմութիւնով գրեթէ միշտ լիքը տեսայ Շուշուայ մօլլա բիլերի (գիտուն մօլլայի) տունն ու գաիթը: Մօլլա բիլերը, ինչպէս և հայ դերձիկ Գաբրիէլը, թողթ ու գիր անողներ են և, ինչպէս ինձ հաւատացրին, շուշեցի երկիրը կիսարմատներից մեծ փող կը ջնդեն, կը հաւաքեն: Ասած է. «աշխարհը դմակ, մարդը դանակ, ինչքան կուզիս կտրի՛ր ու վայելի՛ր»:

Վերոյիշեալ անմահկանացու մահկանացուներից բողոքովին այլ ուղղութիւն և նպատակ ունի Հաջի-Ղուլին, որին պատմութեան վերաբերութեամբ տուած հարցմանցս պատասխաններինցը ես ենթադրում եմ, որ հարիւրից անց պէտք է լինի, թէպէտև դեռ ժիր է և ամենայն խստութեամբ իւր օրոջն¹⁵ է պահում: Եւ ինչպէ՛ս էլ լաւ հայերէն է խօսում այդ հինաւորց ծերունին: Հաջի-Ղուլից հարուստ մարդ է, ունի շատ որդիք, պալատանման տուն և ճոխ արդու գարդ: Այդ մարդը հոգու վարձքի և խաթրի համար ճրիաբար բժշկում է գորտունկը և շան կծածը: Դիտէ՞ք ո՞նց: Գորտունկ ունեցող մարդուն և երեխային նա բռնում է իւր դողդոջուն ձեռքերում և իւր աղօթքը մրմնջում: Յետոյ գորտունկի ճիւղի վրայ քեանթեր անում և տալիս հիւանդին, որ մի տեղ պահէ: Դիւղի չորանալուն պէս չորանում և անհետանում է գորտունկը:

Շան կծած հիւանդի վրայ նոյնպէս նախ աղօթում է Հաջի-Ղուլին և յետոյ մի փառատոր ապտակ տալով հիւանդի երեսին՝ տուն է ճամփում: Եւ, օհ հրաշք, հիւանդս կատարեալ բժշկութիւն է ստանում:

Գուցէ Հաջի-Ղուլիի այս հրաշագործութեանց ընթերցողը չէ հաւատում: Իրատուք ունի: Խոստովանանք մնայ, ես էլ չեմ հաւատում, թէ փորձը աչքերովս տեսայ: Քանի որ տասնեակաւոր մարդիկ, Հաջի-Ղուլիի բժշկածներից և սրանց ազգականներից պնդելով պնդում էին, որ այդ մարդու բժշկականութիւնը ոչինչ կասկած չէ վերցնում, ուստի այդ հարցը ես թողնում եմ գիտնականներին և բժիշկներին հետազօտելու և լուծելու: Ինչ որ ինձ է վերաբերում, ես հաւատում եմ, որ ամէն տեղ և ժամանակ ժողովրդական մօլլա բիլերները, դերձիկ Գաբրիէլները և Հաջի-Ղուլիները, չը նայած իրանց մոլո-

րութեանցը և մոլերեցուցմանցը, այնուամենայնիւ, իրանց մէջ և իրանց հետ ունին մի ո՞՞ճ, գիտութիւն՞ն թէ՞ հաւատ և զօրութիւն, որոցմով այս և այն բանը յաջողեցնում են: Եթէ գիտութիւնը բացատրած չը լինէր, ո՞վ կը կարծէր, որ բիշօպիդը մի բնական երևոյթ է: Մի՞թէ քիչ են այն երևոյթները, որոց առաջ գիտութիւնը այսօր կատարեալ համը է տակաւին:

Չը մոռանամ յիշել թիրքաց մէղրէտէն: Մա մի մեծկակ սենեակ է, ուր 100-ից աւելի մանուկներ ծալապատիկ, միմեանց կողքին նստած են և գլուխները տարուբերելով կարդում են, խօսում, ծիծաղում, լաց լինում, մէկգնէկ բոբում: Մանկավարժ մօլլան էլ, ծալապատիկ նստած պատուհանի միջին, սպասում է, որ իւր աշակերտները դասերը պատրաստեն և գան իրան հաշիւ տան: Կեցցէ՛ մանկավարժութիւն:

Թիրքաց թաղում շրջելիս ես առաջին տեսայ, որ թիրք կանայք աւելի ազատ են, քան հայ կանայք, մինչև անգամ Թիֆլիսի պարսկուհիք: Թիրք կանայք իրանց երեսը ոչ մի շորեղէններով չեն կապոտում: Եւ ամենայն ազատութեամբ խօսում են ձեզ հետ ինչքան կամենաք և ինչ միտք վրայ որ կամենաք: Այդ անում են թէ՛ պառաւները և թէ՛ նորատի կանայք: Օրիորդներն են միմիայն, որ կամ խրտնում, երեսները շուռ են տալիս և կամ ձեզ հետ խօսելիս երեսները ծածկում են:

Ինձ ասացին, որ թիրք կանայք այդպէս վարվում են քրիստոնէից հետ նրանց մարդատեղ չը դնելով: Շատ հնարատր է: Կարելի է դրա համար կայ մի այլ պատճառ, որ ես ինքս եմ ենթադրում և տեսածներիցս գուշակում. բայց ահա և այր մարդիկ, որոց հետ ես ուտում եմ, որոց ձեռքով ջուր եմ խմում, որոց ձեռքերն եմ բռնում: Ոչ մի դէպքում և ոչ մի առիթում ես չը տեսայ այն խիստ խտրականութիւնը, որ յատուկ է բնիկ պարսկին և Պարսկաստանի խորքերի բնակիչներին ընդդէմ քրիստոնէից: Ես մի կողմ մնամ: Խիստ շատերը Շուշուայ հայերից հաւատացնելով հաւատացնում էին ինձ, որ իրանց հարսանիքներին, հրաւեր և կերուխումներին շատ անգամ մասնակից են լինում տեղւոյն պարսիկները: Եւ փոխադարձաբար:

Շատ սիրուն, շատ գեղեցիկ, որովհետև «զի բարի և զի վայելուչ, զի բնակին երբարք և ի միասին»¹⁶:

Հռոմում լինել և Պապին չը տեսնել, սա կարելի չէ: Կարելի չէ նոյնպէս Շուշիում գտնուիլ և Հադան ապօրը¹⁷ չը տեսնել: Ողջ Արցախը գիտէ, ճանաչում և յարգում է այդ պատկառելի ծերունուն, որ չնայելով իւր 80-ի մօտ տարիքին, այնուամենայնիւ, ժիր

15 Օրոջ, օրուն-ծոնապահութիւնն Ռամազանի ժամանակ (ծառնոք. խմբ.):

16 Այստեղ ավարտվում է «Ուղեգնացական ակնարկներ»-ի 8-րդ նամակը, որն առաջին անգամ հրատարակվել է 1885 թ. «Մեղու Հայաստանի» երկօրյա պարբերականի № 56-ում (21 յուլիսի, էջ 1-2):

17 Կարաբաղում ա տառով սկսուած բառերը, կարծեմ, միշտ հ հնչյուն են ստանում, օրինակ, Ադամ-Հադամ, անդաստան-հանդաստան և այլն:

է, առողջ, ծիծաղերես, զուարճախօս, կատակախօս և առակախօս: Հաղամ ապօր տունը գտնվում է հայ և թիւրք թաղերի մի անջրպետում և է կրկնայարկ՝ գետնորում մի ընդարձակ ծառայից և ծաղկայից պարտիզի միջին: Առաջին անգամ գալիքը մտնելիս ինձ դիմաւորեց կայտառ ծերունին՝ հագին ունենալով հոգևորականի վերարկու: Այստեղ ես լսեցի, որ Հաղամ ապեր ասած մարդը չորս աստիճան ունեցող դպիր է եղել տակաւին Բաղդասար մետրօպօլիտի օրով: Նա շատ ժամանակ չէ, որ ծերութեան պատճառաւ դադարել է եկեղեցւոյն սպասաւորելուց:

Մենք պարտիզի մէջ նստանք: Տէր աստուած, որքան գեղեցիկ է այս պարտէզը, որքան ջանք ու խնամք է թափած ծերունին նրա վրայ: Հապա այս ծաղկանոցը մի կատարեալ երօպական արանժէրէա է: Ահա ձեզ մեխակ, ահա զամբագ, ահա ամսական, սպիտակ ու կարմիր վարդեր, ահա շուշան, ընտանի մանիշակ, մեկուն (խաշխաշ), ալեանդր, յասմիկ, սրինգ, նունուֆար, կակաչ և այլն: Մի խօսքով ասացի ես ծերունուն. «...և եղ տէր աստուած զԱղամ ի դրախտին փափկութեան՝ գործել զնա և պահել»:

«Երբեմն էի լոյս և այժմ եմ խաւար», – նոյնպէս կոմպլիմենտով պատասխանեց ինձ ծերունին: Երկու ժամի չափ ես Հաղամ ապօր պարտիզումը և տանը մնացի: Եւ այդ երկու ժամումը լսածներիցս այն եզրակացութեանը եկայ, որ Հաղամ ապերը մի կենդանի առակագիրք է: Բայց յայդմանէ՛ նա բաւականին տեղեակ է Արցախի պատմութեան, մանաւանդ ինչ որ Գանձասարի, Ամարասի, Երից Մանկանց և Արցախի միւս վանքերի աթոռակալների կեանքին ու գործերին է վերաբերում: Այդ ամէնը Հաղամ ապերը լսել է Բաղդասար մետրօպօլիտից, որոյ մօտ նա տնտես և սպասաւոր է եղել: Ծերունու Սկրտիչ որդւոյն և Լևոն թոռանը վրայ պարտք դրի, որ նրա ասած առակները գրի առնեն: Խոստացան կատարել: Ես հաւատացած եմ, որ երբ մի այդպիսի հաւաքածու լոյս ընկաւ, նրա տպագրելը շատ հեշտ է: Հաղամ ապօր առակները ըստ մեծի մասին Պլլը-Պուդու, հայ մելիքների, Աղուանից կաթողիկոսների և մի քանի թիւրք խաների առակներիցն են, որոց և ոչ մինը հրատարակուած է ցարդ: Առակները իրանց զուարճալիութեան, սրամտութեան և խելացիութեան կողմից միշտ և համապազ արժանի են տպագրութեան: Արցախի ժողովրդեան, նրա վրայ հոգեպէս և մարմնաւորապէս իշխողների պատմութեանը վրայ յիշեալ առակները մեծ լոյս են ձգում:

Հաղամ-ապօր սուրճը վայելելուց և նրա ձեռք կրկին և կրկին սեղմելուց յետոյ՝ ես դուրս եկայ Շուշուայ երկրային դրախտից՝ Հաղամ-ապօր պարտէզ ու ծաղկանոցից:

Այցելեցի պ. Մամուէլ Գիւլգաղեանին: Սա «Մեղուի» թղթակիցն էր Թարիզում: Այժմ հայոց լեզուի ուսուցիչ է Շուշուայ հոգևոր դպրոցում: Պարոնի

մօտ երեք ձեռագիր ինքնուրոյն աշխատութիւն տեսայ և թերթեցի: Թերթեցի, հաւանեցի և նորից, ծայրէ ի ծայր, կարդացի ձեռագրաց երկուքը: Երրորդը դեռ կարդացած չեմ, թէ և բովանդակութեան մասին, թերթածիցս մի թեթև գաղափար ունիմ: Պ. Գիւլգաղեանի հեղինակութիւնը սոքա են: Առաջինը՝ «Հայ-յելի», որ մի հաւաքածու է 200 հատ ժողովրդական, թարգմանական (պարսկերէնից) և ինքնուրոյն առակների և առածների: Բովանդակութիւնը՝ իմաստալից, բարոյական, լեզուն՝ ճոխ, ոտանաւոր-բանաստեղծական: Երկրորդ՝ «Հաւ և Որձակ» (աքաղաղ): Սա ժողովրդական արանդութեան վրայ հիմնուած մի գեղեցիկ պօեմ է, դարձեալ ոտանաւոր: Լեզուն՝ պարզ, գողտրիկ, զարմանալի ճկուն ու սահուն, իսկ բովանդակութիւնը հաւերի և աքաղաղի ընտանեկան կեանքն է ներկայացնում. այդ ընտանիքի թառիլը երեկոյին, որձակի կանչը կէսգիշերին և լուսադեմին, ժողովրդական արանդութիւնը և կարծիք այդ ժամերի մասին, աշխարհիս չորքոտանի կենդանեաց և սողնոց ու զեռնոց գործողութիւնը յիշեալ ժամերուն, գիշերուայ երևոյթները, բոյսերի ազդեցութիւնը մարդկանց վրայ ըստ ժողովրդական արանդութեանց, գեղեցիկ նկարագիր ընտանի կենդանեաց, մանաւանդ գոմէշի, էշի և գամվոյի շինականին մատուցած ծառայութեանը, նկարագիր շինականի դաշտային պարապմանց, ուր իսպառ գետիներ նմանեցրած է մի հիւանդի, իսկ գիւղացին մի բարեխիղճ բժշկի, որ կեանք ու կենդանութիւն է տալիս հողին: Հաւերի ձու հանելը, թուխս նստելը, ճտեր հանելը, խնամել և մեծացնելը: Նրանց պահպանութեան համար կատուի և գիշատիչ թռչնոց դէմ մղած պատերազմը և այլն, և այլն: Կարճ ասած՝ պ. Գիւլգաղեանի պօեմը մի այնպիսի գողտրիկ բանաստեղծութիւն է, որոյ նմանը մեր գրականութիւնում դեռևս չը կայ¹⁸: Պարոնի «Հաւ և որձակը» մի մօտաւոր նմանութիւն ունի Շիլլերի «Չանգակի» հետ, թէ և սա նրա կրկնապատիկ մեծութիւնն ունի: Պ. Գիւլգաղեանը նոյնպէս իւր (ժողովրդային) բանաստեղծութեան ամէն հատուածի հետ կցում է մարդկանց, ազգի, մանաւանդ շինականի կեանքը, նրա զանազան դասական գործողութիւնները և արարքը:

Աստուած իմ, որքա՛ն հարուստ է ժողովրդի բանաստեղծական աւիւնը, նրա զննողական ոյժը, նրա գիտութիւնը: Ընդ նմին որքա՛ն շնորհք է այդ ամէնը, այսքա՛ն գեղեցիկ է ճշգրիտ կերպով դուրս բերող բանաստեղծ հայ ուսուցիչը՝ Գիւլգաղեանը, որ, ինչպէս ինձ ասաց, Շիլլերի «Չանգակը» տեսած

18 Պ. Գիւլգաղեանը հայոց նախնի գրականութեանը և լեզուին լաւ ծանօթ է: Եւ, անշուշտ, դա է պատճառը, որ աշխարհաբար լեզուն այնքան ճոխ է, փարթաւ և ճկուն: Պ. Գիւլգաղեանը հմուտ է նաև պարսկերէնին և ֆրանսերէնին: Մօտ 25 տարի է, որ նա Պարսկաստանում և Անդրկովկասի գաւառական քաղաքներում ուսուցչութիւն է անում հայ դպրոցաց մէջ: Եւ ուրեմն իւր ժամանակի մեծ մասը պատառ (նա մեծ գերդաստանի տէր է) հաց ճարելու գործին է նուիրած, սակայն անկեան քարը գետնի վրայ չի մնալ: Եւ մնալու չէ:

չէ, այլ իւր պօտնը դուրս է բերել ժողովրդի բերնիցը առնելով և իւր կողմից լոկ կոկելով և կարգ ու կանոնի տակ ձգելով: Սա է, ահաւասիկ, ճշմարիտ բանաստեղծութիւնը:

Ես խորհուրդ տուի պ. Գիւլգադեանին, որ իւր պօտնը մաքուր գրէ և անյապաղ ուղարկէ Թիֆլիս՝ «Հայերէն գրքերի հրատարակութեան ընկերութեանը»: Ես ինձ թոյլ եմ տալիս յուսալ, որ յիշեալ ընկերութիւնը յիշեալ պօտնը կը հաւանի և իւր հաշուով տպագրելով զայն՝ կը խրախուսէ նրա հեղինակին:

Պ. Գիւլգադեանի երրորդ հեղինակութիւնն է «Ոսկի աղունակ կամ Շամիրամ և Արայ Գեղեցիկ», որ մի գուսանական բանաստեղծութիւն է և «Հաւ ու որձակ» պօտնի կրկնապատիկ մեծութիւնն ունի և նրանից անհամեմատ բարձր գրուածք է: Բայց նրա մասին ես իմ կարծիքը կը յայտնեմ, երբ գրուածքը ամբողջապէս կարդամ, վերջացնեմ:

Խօսքս Շուշիում կարդացած ձեռագիր աշխատութեանց վերայ գալով՝ հարկատուր եմ համարում յայտնել նաև, որ Մակար վ. Բարխուդարեանցն ևս ունի մի հետաքրքիր աշխատութիւն Արցախի հայ ժողովրդեան նախապաշարմանց վրայ, որոյ մէջ մանրամասնաբար դուրս է բերած, թէ ինչ բաներ են և ժողովրդի ձեռքով ինչպէս են կատարվում հետևեալ նախապաշարմունքները. 1) գրբաց, 2) կապար հալող, 3) մոմ թափող, 4) ջինդար դիահալած, 5) թըլքսիմ, 6) ձեռնաշափութիւն, 7) գարի ձգել, 8) քաջք և քաջքի հարսանիք, 9) լուսնի և արեգական խաարումն, 10) պոչաւոր աստղ, 11) փալջի, 12) դիահարի պատմութիւն, 13) մարդագայլ, 14) դուլեապանի, 15) քեաթառ քօսի, 16) փոխուած երեխայ, 17) հալ տանիլ, 18) աչքով տալ և աղօթքով բժշկել, 19) կանչող հաւ, 20) ականջով խօսել, 21) ջոջք անել, 22) քաջքերի ծանրութիւն, 23) փոնգալ, 24) հիւր գալու նշաններ, 25) ծնունդ լուսնի, 26) մահագոյժ բու, 27) հիմնադրամ, 28) առունները ցանել. ջուլի, 29) կարմիր եգն (երկրաշարժ), 30) հալածել. ուտիք և պահք, 31) կոլինջ: Գիրքը մի ընտիր յառաջաբան ևս ունի: Արժէ և պէտք է, որ այս աշխատութիւնը ևս տպագրութեամբ ի լոյս ընծայուի: Եւ ես խորհուրդ տուի նոյնպէս և՛ Մակար հայր սուրբին այդ մասին դիմել «Հայերէն գրքերի հրատարակութեանը»՝ ներկայացնելով սրան իւր աշխատութիւնը:

Մակար հայր սուրբի գրադարանում ես գտայ մի հին և հետաքրքիր գիրք ևս, որոյ անունն է «Նոր տետրակ, որ կոչի յորդորակ. շարադրեցեալ սակս սթափելոյ երիտասարդաց և մանկանցն Հայկազանց ի վեհերտեալ և ի հեղքացեալ թմրութեմէ քնոյ ծուլութեան»: Տպուած է Մադրասայում (ի Հնդկիս) յամին 1772: Գիրքը մի բանաստեղծական գրուածք է, հեղինակը՝ անյայտ, բայց գրուածքի ոգուց երևում է, որ նա «Որոգայթ փառաց» գրքի հեղինակի աշխատութեամբն է յօրինուել և նրա տպարանումը տպուել:

Մակար վարդապետը ինձ տուեց նաև մի ձեռագիր աշխատութիւն, որ է իւր ճանապարհորդութիւնը Նիկոմիդիոյ վիճակումը: Հայր սուրբը իւր ճանապարհորդութիւնը արել է գեր. Մեքիսեղեկ եպիսկոպոսի՝ Չմիռնիոյ առաջնորդի յանձնարարութեամբ այն թուականներում, երբ հանգուցեալ Ներսէս պատրիարքի յանձնարարութեամբ Սրուանձտեանց Գարեգին և Վահան Պարտիզակցի հարք ուղևորվում էին Տաճկահայաստանի միւս մասերը տեղեկագրելու: Յիշեալ թուականներում Մակար վարդապետը Չմիռնիայումն է եղել և գեր. Մուրադեանցի փոխանորդ կամ օգնական է համարուել: Հայր սուրբը մի քանի տարի ս. Երուսաղէմի ս. Յակոբեանց վանքի միաբան է եղել սրբ. Մուրադեանցի հետ միասին: Այս ձեռագիր աշխատութիւնը այստեղ կարդալու ժամանակ չունիմ ես, ուստի ևս հետս Թիֆլիս կը բերեմ, որպէսզի, եթէ հարկատուր դատուեցաւ, մաս առ մաս հրատարակուի «Մեղուի» միջոցաւ¹⁹:

Յունիսի 29-ին Շուշուց մեկնեցայ 19-րդ դարու հայ պատմիչ Ապրէս Աբրահամեան Բէկնագարեանցին կամ գերեզմանը, կամ թերևս կենդանի անձը որոնելու և գտնելու: Ինձ հետ ուղեկից են Մակար վարդապետ Բարխուդարեանց և վիճակային դպրանոցի ուսուցիչ պ. Գրիգոր Թառումեանցը: Ուրոշել ենք մեր ճանապարհորդութիւնը ոտքով անել: Ուղեկիցներիցս, մանաւանդ հայր Բարխուդարեանցն իւր բոլոր պերճախօսութիւնքը ի գործ է դնում մեզ համոզելու, որ ոտքով գնալը ոչ միայն յոգնեցուցիչ է ամենիս համար, այլ և վտանգատուր, թէ այդ բանը մասնատրապէս իւր կոչման և պաշտօնին անյարմար է: Իւր ոտքերից մինը, որ մի քանի տարի առաջ Չմիռնիայից վերադարձած ժամանակ կոտրել է Աղսթափում և երկու ամիս այդտեղ անկողնի գերի է արել իրան, թէ հէնց այդ ոտքը իրան չէ ներում հետիոտն ճանապարհորդել, այն էլ Արցախի նման լեռնուտ ու քարքարուտ երկրում, մանաւանդ որ մեր երթուղինը ճիշտ յայտնի չէ, և չը գիտենք, թէ ուր և որ գիւղը պէտք է գնանք: Վերջապէս ինքը՝ հայր սուրբը, պատրաստ է ամենայն սիրով մեզ համար ձիանք վարձել, մեր ճանապարհորդական բոլոր ծախքը իւր սեպիականութիւնից հոգալ, միայն թէ մենք յե՛տ կանգնէինք մեր անտեղի որոշումից: Բայց ես և պ. Թառումեանցը չը զիջանք և դրականապէս պահանջեցինք մեր որոշման անփոփոխ կատարումը: Ինչու՞ համար եւրօպացիք, մանաւանդ անգլիացիք, երբեմն անում են այդպիսի բաներ, իսկ մենք կարող չը պիտի լինենք: Վերջապէս, ասացինք մենք հայր սուրբին, 19-րդ դարու ծերունի հայ պատմիչն իւր կամատուր աղքատութեամբ քանի տարի է ահա և թերևս մինչև իսկ այսօր թա-

19 Այստեղ ավարտվում է «Ուղեգնացական ակնարկներ»-ի 9-րդ նամակը, որն առաջին անգամ հրատարակվել է 1885 թ. «Մեղու Հայաստանի» երկօրյա պարբերականի № 57-ում (24 յուլիսի, էջ 2-3):

Դաշուշեն գյուղի տեսքը Շուշիից

Դաշուշեն գյուղի Սբ. Աստվածածին եկեղեցին (1843 թ.)

վառում է Արցախի գիւղերում, մենք՝ երիտասարդ մարդիկս և ակամայ աղքատներս, ինչի՞ չը պէտք է մի քանի օր անհանգիստ լինենք նրան հետքերը գտնելու համար: Վերջին մտքի հետ հայր սուրբս համաձայնեց և իւր տանից վերցրած թէյ-շաքարը անթի (գօթուխ) տակը դնելով՝ տանից դուրս եկա:

Ժամը երեկոյեան հինգն է: Պլէտներս ուներս առանք և հայդա, դէպի Դաշուշեն (Քարաշեն) գիւղը, որոյ մօտ գտնուած ուխտատեղին գնացող ուխտատորք խումբ-խումբ արդէն ճանապարհ են ընկել Շուշուց և մօտակայ գիւղերից: Այդ մենք գիտէինք և դիտմամբ հենց այդ օրերը ընտրեցինք, որովհետև նախ՝ ուխտատուների երթևեկութիւնը մեզ ապահովեցնում էր ճանապարհի վտանգներից, և երկրորդ՝ այդ և հետևեալ տօն օրերում մենք առիթ կունենայինք այլ և այլ գիւղերի բնակչաց հետ տեսնուիլ և նրանցից տեղեկութիւնք քաղել մեր որոնած մարդու մասին: Բայց թէ այդ ուխտագնացները ի՞նչ կարծիք կը տանեն մեր մասին, դա բնաւ մեր հոգսը չէ: Շուշուայ պատուանդանը կազմող լեռան արևելեան կողմովն վար իջանք ոչ փոստայի ճանապարհովը, այլ ուղիղ գծով՝ գիւղական նեղիկ արահետ ճանապարհով: Թփերի և մացառների մէջ ծլվող թռչնոց երեկոյեան դայլայիկը մեզ գրաւում է: Իսկ քարափների մէջ թաք կացած կաքանների կղկղալը միանգամայն հրապուրում է մեզ: Միտս եկաւ քսան տարի առաջ երգածս Ղափանցի Պետրոս վարդապետի երգը կաքանուց մասին.

«Փութա՛ առ մեզ նախշուն՝ կաքաւ,
Սարերն ամէն կանանչացան
Չարդ զգեցեալ պայծառացան.
Յարդ լեռներէդ ի վայր կուգաս,
Յաուրս գարնան պարեալ ցնծաս,
Նախշուն ձագերովդ շուրջ կուգաս.
Շողկղա, կղկղա, միշտ կը կանչես,
Կը հառաչես, ո՞ն կը կանչես» և այլն:

Մենք ձայն ձայնի տուած երգեցինք: Հէնց այն է երգը վերջացրած էինք, ես կամեցայ ծխել, ֆու՛, սատանա տանի, ծխախոտի տուփերիցս չորսը ուսիս ձգած վերարկուիս գրպանիցը ճանապարհին

վեր է ընկել: Մնացել է միմիայն երկու տուփ՝ 50 գլանակ, որ ինձ համար շատ քիչ է: Յուսալով, որ Դաշուշենում կը գտնեն և կը գնեն, միամիտ սրտով շարունակեցի ճանապարհս՝ միանգամայն խոստովանելով, որ ելրօպացի ճանապարհորդը ինձ նման անզգոյշ և անհոգ կերպով չէ վարվում իւր կենսական մթերքի հետ, իսկ թէ ծխախոտը այժմեան մարդկանց կենսական մթերքներից մինն է, դա ոչ որ չէ ուրանում:

Շօշի գետակի²⁰ մօտ հանգստացանք, ուրքներս լուացինք, ջինջ և սառը ջրիցը կուշտ խմեցինք և սկսանք հանդիպակաց սարն ի վեր բարձրանալ կամաններով: Մի ձորակում պատահեցանք պարտէզների, որոց հասուն թփերիցը կամեցանք ճաշակել: Պարտիզում գործողները բոլորն էլ կանայք են և մանկունք: Շնորհակալութիւն, իսկոյն թոյլ տուին մեզ պարտէզ մտնել: Մի նորատի հարս՝ Մէրի անունով, թռաւ, տղամարդու պէս ծառն ելաւ և առատ թութ թափեց: Այստեղ ես պէտք է նկատեմ, որ Արցախում թութը թափում են մի յատուկ ձօղով, որ կոչվում է թակ կամ թօխմախ: Թութը վայելելուց յետոյ ես մի ռուբլի տուի, բայց ո՛չ հարսը և ո՛չ մայրը չը կամեցան վերցնել՝ յայտնելով, որ չարժէ մի աման թփի համար փող վճարել: Ես յայտնեցի, որ փողը տալիս եմ ոչ իբրև թփի գին, այլ իբրև նուէր իմ կողմից այն երկու սիրուն և կայտառ մանկիկներին, որոց հազիւհազ կարողացանք (Արցախի, մանաւանդ գիւղերի մանկունքը առհասարակ սաստիկ ամաչկոտ են և վայրենի) մեզ հետ նստացնել և թութ ուտացնել: Ստիպմամբ ռուբլանոցը մանուկներից մինին տուի, և մենք դուրս եկանք պարտէզից: Շատ հաւանական է, որ իմ վարմունքը տիկիներին ան-

20 Կարկառ գետը երկու վտակներից է կազմվում: Մինը, որ գալիս է Շուշիի հարաւարևելեան կողմից, իւր անունը ստանում է այն գիւղերից, որոց կշտիցը կամ միջիցը անց է կենում: Այսպէս այդ գետակը կոչվում է Քարինտակի (գիւղ) գետ, Շօշիի (դարձեալ գիւղ) գետ և այլն: Միւս վտակը, որ Դիզափայտու շրջայից բոխելով՝ քաղաքի արևմտահիւսիսային կողմովն է անցնում, կոչվում է Կարկառ: Այս գետակները Շուշուայ հիւսիսարևելեան անկիւնում այսպէս անուանեալ Մազէ կամրջի մօտ միանում են և կազմում բուն Կարկառ գետը:

հաճոյ թուէր, իմ առատ նուէրը գուցէ նրանց կողմից սխալ մեկնուէր, բայց ես էլ այսքան մտածում էի, թէ խեղճ գեղջկուհիք ի՞նչ պարտական են ամէն մի ճանապարհորդի ճրի թութ ուտացնել: Այսպէս թէ այնպէս մի քանի ժամ յետոյ բանից դուրս եկաւ, որ իմ մի ռուբլին մեզ ազատեց նոյն գիշերը դուրսը՝ բաց օդի տակ մնալուց և մրսելուց ու հիւանդանալուց²¹:

Ժամը 7 1/2-ին Դաշուշէն գիւղը հասնելով՝ մենք հարցրինք քահանային: Ասացին, որ ուխտատեղին է գնացել՝ հանդերձ ընտանեօք: Գիւղի բնակչաց մեծ մասն ևս այնտեղ էր: Գիւղը աչքից անցկացրինք և յետոյ քայլերս դէպի ուխտատեղին ուղղեցինք:

Դաշուշէն գիւղը ընդամենը 30 տուն ունի, բոլորն էլ հայք են: Գիւղը զետեղուած է լեռան գոգած և գագաթում: Ունի մի անշուք և փոքրիկ եկեղեցի, որոյ արձանագրութիւնն է.

Յիշատակ է Թաղէոս Առաքելեանի ի թուին 1843:

Դաշուշէնում, ինչպէս յետոյ և միւս գիւղերում մենք պատահեցանք մի խումբ դարադաղցի հայերի: Դրանք գալիս են այս կողմերը քաղաքում մշակութիւն անելու, իսկ գիւղերում՝ արտեր հնձելու: Տարեւը իւրաքանչիւր ոք աշխատում է 50-60 ռուբլի և անցնում, գնում իւր հայրենիքը կրկին: Դարադաղցի հնձոր պարսիկների ևս մենք պատահեցանք վերջերում: Հայ հնձորները շատ ուրախացած էին, որ պարսից օգոստափառ շահն ամբողջ Դարադաղը, ի տրիտուր անցեալներում Մահմուդ խանի հասցրած վնասներին, երեք տարի ժամանակաւ ազատել է ամէն տեսակ արքունական հարկերից:

Ճշմարիտ արքայավայել շնորհ և ողորմութիւն շահի կողմից դէպի իւր հաւատարիմ և խեղճ հպատակները:

Դաշուշէնի կողքին գտնուած ուխտատեղին կոչվում է Մարիբէկ կամ, ինչպէս մի հիմնաւորաց պառաւ ինձ ասաց, Մրաբէկ (սրով, թրով բեկեա՞լ արդեօք): Մի անծածկ չորս պատի մէջ դրած է մի խաչաքար կամ գերեզմանաքար, առանց որևէ արձանագրութեան: Ժողովուրդը որոշեալ օրերում և, ասում էին, երբեմն և սովորական կիւրակներում գալիս է և այդտեղ մոմ վառելով ու խունկ ծխելով՝ կատարում է իւր ուխտը և վերադառնում: Մենք էլ համբուրեցինք յիշեալ խաչաքարը առանց աջահամբոյր ձգելու քահանայի տուփի մէջ: Պատճառը յետոյ կասեմ: Մարիբէկում կան մի քանի գերեզմաններ՝ հանդերձ արձանագրութեամբք, մի մատրած և գերեզմանատուն և մի կարգ հիւրասենեակներ: Ուխտատուների թիւը բաւականին շատ է, որոնք

զետեղուել են թէ՛ սենեակներում և թէ՛ քարափնէրում: Ոմանք արդէն սկսել են թառ ածողների շուրջը բոլորել: Ածում և երգում են պարսկերէն: Մարիբէկում և նոյնիսկ նահատակի գերեզմանի շուրջ, կան մի քանի հիւանուրց թեղի և բռշնի ծառեր՝ սաղարթախիտ տերևներով: Ամէն մի ուխտատու իւր մատաղցուն ունի, այն է գառ և ոչխար, երբեմն և աքաղաղ: Դրանք մորթուելու են էգուց առաւօտեան: Մատաղցունների մորթիների արդիւնքը Շուշուայ հողերը դարձրին է յատկացրած և տուած է կապալով տարին 65 մանէթի: Շա՛տ է, թէ թիչ այդքան կապալադրամը, չը գիտեմ, միայն մի քանի ուխտատուք և ոմանք Դաշուշէնի գիւղացիներից ինձ ասացին, որ Մարիբէկում մորթուած ոչխար և գառ մատաղացունների թիւը 800-ից պակաս չէ լինում իւրաքանչիւր տարի:

Հիմի ես ձեզ ասեմ, թէ ինչի մենք աջահամբոյր չը տուինք քահանային:

Առաջին անգամ այդ մարդուն տեսնելիս մենք խնդրեցինք, որ մի գիշեր մեզ իւր տանը պատասխարէ: Մերժեց՝ յայտնելով, որ ինքը և իւր ընտանիքը ողջ գիշերը սրբի կշտից չեն կարող հեռանալ: Խնդրեցինք, որ վարձով կամ իւր տան մէջ, կամ իւր ծխականներից միմի տան մէջ գոնեա մեզ մի կերպով տեղադրէ մինչև ի լոյս: Դարձեալ մերժեց և այն բաւականին կոպիտ կերպով: Ես շատ վշտացա, որ հայ քահանան զլանում է իւր օգնութիւնը ոչ միայն հայ աշխարհական ճանապարհորդին, այլ նաև հայ վարդապետին և մեր փողով չէ ուզում մեզ համար մի անկիւն ճարել գիշերելու, մինչդէռ մենք նորանից ո՛չ կերակուր ենք ուզում, ո՛չ անկողին, այլ չոր սենեակի համար 2 ռուբլի վարձ ենք խոստանում: Մտքումս դնելով ճնշում գործել անքաղաքավար քահանայի վրա՝ ասացի, որ թեմակալ առաջնորդի կշտիցն են գալիս և նրա քարտուղարն են:

—Ով ուզում ես եղիր,— կոպտաբար պատասխանեց քահանան:

—Պատասխանեմ և ազդու ասացի ես ուղեկիցներին, և մենք ճամփայ ընկանք դէպի Դաշուշէնի գիւղացուց օգնութեանը դիմելու: Մարիբէկում գիշերելու ո՛չ յարմարութիւն կար մեզ և ո՛չ պատեհութիւն: Դժբախտաբար, գիւղացուց մեծագոյն մասը ևս, ինչպէս ասացի, Մարիբէկումն էր: Գիւղումը մնացած էին կամ ծերերը, կամ մանուկները: Հարցրինք քեօխվային: Ասացին, որ նա էլ զբաղուած է իւր բազմաթիւ հիւրերին տեղադրելու և կերակրելու հոգով: Քեօխվայի հիւրերը քաղաքից եկող պրիստար և 20 հոգի ձիաւոր չափառներն են եղել: Դրանք եկել են Մարիբէկի ուխտատուներին պահպանելու համար: Շատ լաւ, բայց հապա մենք հողորումը մնալու չե՞նք: Լուր բերին, որ քեօխվան պատրաստ է մեզ ևս հիւրընկալել, եթէ իւր բազմաթիւ հիւրերի ներկայութիւնը մեզ ձանձրոյթ և նեղութիւն չի պատճառի:

21 Այստեղ ավարտվում է «Ուղեգնացական ակնարկներ»-ի 10-րդ նամակը, որն առաջին անգամ հրատարակվել է 1885 թ. «Մեղու Հայաստանի» երկօրյա պարբերականի № 58-ում (28 յուլիսի, էջ 3-4):

Չը գիտեմ ինչ պատճառով և ինչ խելքով մենք չը կամեցանք առանց մեզ էլ հիւրերով ծանրաբեռնուած քեօխվային նորանոր ծանրութիւն պատճառել, ուստի շնորհակալութեամբ հրաժարուեցանք նրա առաջարկութիւնը ընդունելուց: Այսպիսով, մենք մնացինք դուրսը և մի գերանի վրայ նստած՝ աշխատում էինք մեր անձը գիւղի կատաղի գամփռների յարձակումըներից և մոթմոթոցներից պաշտպանել:

Այսպէս, ուրեմն մեր երօպացու ձևով ճանապարհորդութիւնը չէ յաջողում: Յանկարծ ներքևից գիւղ է վերադառնում այն ընտանիքը, որոյ պարտիզում մենք թութ կերանք: Պառաւր մեզ ողջունեց և լսելով, որ մենք պատասպարուելու տեղ չունինք, հարսին իսկոյն հրամայեց աճապարել, որ իրանց տան սենեակը մեզ համար պատրաստի: Իսկ ինքը՝ բարի պառաւր, սկսեց մեզ դէպի տուն առաջնորդել: Կէս ճանապարհի վերայ մեզ դիմաւորեց հարսի մարդը սիրալիք ընդունելութեամբ: Փոքր-ինչ յետոյ մեզ դիմաւորեց նրա միւս, դարձեալ ամուսնացած եղբայրը ևս: Եւ մենք առօք-փառօք մտանք եղբարք Ալէքսան և Կարապետ Օհանջանեանցների աղքատիկ, անձեպի և հողէ յատակով սենեակը, որ աւելել և մի քանի կապերտ ու գորգով ծածկել էին: Ջուր եփ բերին, մենք ամէնքս թէյ խմեցինք: Ստիպմամբ մեզ համար ընթրիք պատրաստեցին, որ բաղկացած էր մածնից և թփից: Մինչև ժամը 12-ը տանուտերերի հետ խօսեցանք իրանց գիւղի դրութեան և իրանց վիճակի մասին, որ, ինչպէս երևեցաւ, շատ և շատ աննախանձելի պէտք է լինի: Մեր խօսակցութիւնից, ի միջի այլոց, երևեցաւ, որ մեր բարի տանուտերը մեր որոնած աղքատին տեսել է իրանց գիւղում հաց մուրալիս և մի քանի գիշեր Սարիբէկի սենեակներում մէն-մինակ գիշերելիս: Այդ խորհրդաւոր աղքատի մասին մանրամասն տեղեկութիւն մեզ կարող է հաղորդել Մազէ կամրջի գլխին եղող մկիտան Արզումանը, որոյ մօտ ծերունի աղքատն ամբողջ շաբաթներ է անցկացրել: Աղքատն իրան կոչում էր Ալէքսիանոս: Եւ երբ իրան ո՛վ լինելն էին հարցնում, դժկամակ կերպով այս լակոնական պատասխանն էր տալիս. «Բէան (բան) չունի՞ս»:

—Է՛րիկա, գտանք,— ասացինք մենք և մեր բարի տանուտեարց խնդրեցինք, որ գնան հանգստանան: Նրանք գնացին, մեզ համար անկողին բերին, թէև մենք հրաժարուում էինք: Բայց որպէսզի չնչին պատճառաւ չը վիրաւորէինք ազնիւ գեղջկականներին, վերջիվերջոյ յանձն առանք հանգստանալ մեզ առաջարկած անկողիններում: Թէ այս տեսակ աղքատ գիւղականաց անկողինը որ աստիճան մաքուր է լինում, դա ամէն ոք հասկանում է: Աւելացրէք դրա վրայ և այն, որ սենեակ ներս մտած բոպէիցը սկսեալ՝ անթիւ և սովալլուկ լուերն արդէն սկսել էին իրանց արշաւատոր ջիւրիքը մեր մարմնոյ վրայ, և դուք կը հասնակաք, թէ ինչ պատճառաւ մեր արտևանումները մինչև ի լոյս մէկզմէկու չը մօտեցան:

Այդ սևերես կենդանիքը մինչև ի լոյս տառիկնկիրուբուզ մեզ խաղցրին: Սենեակից դուրս գնալ կամ օդափոխութեան համար սենեակի միակ պատուհանը բաց անել մենք անյարմար համարեցինք, որովհետև տանու մարդիկ և բոլոր ընտանիքը, մինչև անգամ օրորոցի մանուկը, դուրսը՝ դրան առաջին էին պառկած գետնատարած: Մեզ չէինք ներում նմանապէս բարձր խօսել կամ ծիծաղել, միգուցէ տանուտերերին անհանգստութիւն կամ վիրաւորանք պատճառէինք: Ես գօռ էի տալիս ծխախտտին, իսկ Մակար վարդապետը՝ հայ աշուղի յորինած ներքողին առ լու.

«Մինը չի՛, երկուսը չի՛, հարիւր հազարով է գալի.

Լէկզի չի՛, պարսիկ չի՛, յայտնի գող ի գող գալի.

Այս քեաֆիր լուի ձեռից լէկզի հանգի պար եմ գալի.

Հանգստութիւն չը կայ, մինչև ի լոյս քուն չի գալի» և այլն:

Վերջապէ՛ս արշաւոյսը բացուեցաւ: Պ. Թառումեանցը գանգատում է իւր գլխացաւից, իսկ ես գանգատվում եմ, որ մօտս գլանակ չը մնաց՝ բացի երկուսից: Անտանելին այն է, որ ո՛չ գիւղում և ո՛չ Սարիբէկում ծախու ծխախտտ չէ ճարվում: Չեռաց լուացուեցանք, թէյ խմեցինք և դէպի Արզուման մկիտանը ճամփու ընկանք: Մակար վարդապետի թախանձանացը զիջանելով՝ ես պարտաւորուած էի իմ ծոցից այլևս մի դէնիշկա չը մսխել, ոչ էլ նմանապէս պ. Թառումեանցը, վասն որոյ տանուտիրոջ մանուկներին ընծայի պատրուակաւ հայր սուրբը իւր գրպանիցը վճարեց տանուտիրոջ երկու ռուբլի: Կրտսեր եղբայրը եկաւ՝ Արզումանի մկիտանի կարճ ճանապարհը մեզ ցոյց տալու: Տոյց տուեց և յետ դարձաւ: Այժմ մենք մինակ ենք գնում, լեռն ի վայր իջնում:

Ճանապարհը նե՛ղ, քարքարու՛տ, մացառու՛տ, գալարու՛ն է: Սուր-սուր քարերը ոտքներն են ծակծկում, իսկ մասրի և մորենիի (մոշ) փշերը՝ շորերս: Իջանք լեռան ստորոտը՝ մի ձորի մէջ, որտեղից ընթանում է Շօշի գետը: Ջուրը մէծ չէ, բայց առանց շորերը հանելու անցնելն ևս անկարելի է միանգամայն: Բայց քնահատ մարմնով լեռնային սառը ջրի մէջ մտնելը ևս, համաձայնեցէ՛ք, որ խելք չէ: Նստանք գետափը և դէպքի կամ բախտի բերմունքի ենք սպասում: Բախտներս բանեց: Փոքր-ինչ յետոյ հանդիպակաց կողմից Խաչէնի գիւղացիք՝ այր մարդիկ, կին-արմատներ և ծծկեր երեխաներ, ձիերի և ջորիների վրայ երկուսով-երեքով միասին հեծած, գալիս են գետն անցնելու: Դրանք էլ Սարիբէկ ուխտի են գնում: Հայր սուրբի դրութիւնը բաւականին փափուկ էր: Կանանց ներկայութիւնը (դրանցից ոմանք ոտնամանները հանեցին, ծնկակալները վեր քաշեցին և գետը մտան) ստիպեց նրան հունից հեռանալ և նմե՛հրամ պահել՝ երեսը շուռ տալ դէպի յետ, մինչև այդ դօչախ կնանիք գետը կանցնէին:

Մազի կամուրջը (1825 թ.)

Երբ ուխտատուները բոլորն էլ գետն անցան-պրծան, մենք վեր առանք մի քոստո ձի և Շօշ գետն անցանք նոյնպէս գայլ, գառ ու խոտ առակի մեկնաբանութեան համեմատ: Առաջարկեցինք ձիու վարձ, բայց գիղացին չընդունեց:

Հասանք Շօշու և Կարկառ գետերի խառնարանը՝ Մազէ կամուրջը: Նրանցից մի քանի տասնեակ սաժէն բարձր գտնվում է և Արզումանի մկիտանը: Ահա և ինքը՝ մեծապատիւ Արզումանը: Բայց ի՞նչ մկիտան է, որ, բացի օղիից, վարունգ ու աղից, ուրիշ բան չը կայ: Իսկ ինձ հարկատու է ծխախոտ: Իմ քանթախտութիւնից երկու օրից ի վեր մկիտանի ծխախոտը հատել է, իսկ Շուշի գնացող ծառան տակաւին չէ վերադարձել: Անիծած: Ի՞նչ դժար բան է երկու օրումը 14 վերստ ճանապարհը անել: Երևի անպիտանը Շուշիում լօղրութիւն է անում: Ինչևիցէ: Կոյրին ի՞նչ հոգսն է, թէ մոմը թանկ է:

Արզումանը մեզ յայտնեց, որ Ալէքսիանոս աղքատը մի քանի տարի առաջ իւր մկիտանում հիւանդացաւ, պ. Աթաբէկեանցի մօտակայ ջրաղացի մարագումը մեռաւ և այսինչ բլրի կողքին թաղուեցաւ գիտութեամբ և թոյլտուութեամբ Շուշուայ ոստիկանարանին: Յետոյ երևեցաւ, որ Ալէքսիանոսը շուշեցի էր. ազգականները յայտնուեցան և ուզում էին դիակը Շուշի փոխադրել, բայց ոստիկանարանը թոյլ չը տուեց:

Գնացինք Աթաբէկեանցի ջրաղացը՝ մարագը գտնելու: Մեր բախտից հեռուից մեզ տեսաւ և իւր ծանօթ հայր սուրբին բարևեց ինքը՝ ջրաղացի տէրը՝ դօկտոր Մովսէս բէկ Աթաբէկեանցը: Ծանօթացանք: Պ. Աթաբէկեանցի կաթով թէյը վայելեցինք, մեզ առաջարկած ծխախոտը և սիգարները ընդունեցինք, ճաշին իւր մօտ մնալու և իւր սեպիական ձին մեր իրաւասութեան տակ ընդունելու սիրալիւր առաջարկութիւնիցը շնորհակալ մտօք հրաժարուեցանք և ճամփայ ընկանք դէպի Խանքէնդ գիւղը: Դօկտորը մեզ միանգամայն ապահովացրեց, որ իւր մարագում մեռնողը չէր կարող մեր որոնած անձը լինել: Այս ստուգուեցաւ նաև Արզումանի նոր ցուցմունքներից, որ նա արաւ պ. Աթաբէկեանցին մեր ներկայութեամբ: Եւ այսպէս, Դաշուշէնում մեր ստացած ուրախալի լուրը անհիմն դուրս եկաւ: Չը մոռանամ յիշել, որ պ. Աթաբէկեանցի կրկին ջրաղացները կարգին բանում են՝ պատրաստելով շրջակայ գիղօրէից համար ալիւր և Խանքէնդի գօրաց համար ձաւար: Ջրաղացի կողքին գտնվում է և մի կրահանք: Պ. Աթաբէկեանցի ջրաղացներից փոքր-ինչ բարձր գտնվում է և պ. Հախումեանցի ջրաղացը²²:

Ժամը 9 1/2-ին պ. Աթաբէկեանցի կալուածքիցը հեռացանք և ժամը 10 1/2-ին հասանք Խանքէնդ: Մա մի ընդարձակ և հայաբնակ գիւղ է՝ սարահարթի վերայ շինած: Փողոցները՝ լայն, կանոնաւոր, կողքերին՝ ծառեր տնկած: Տները՝ տախտակաշէն, դրսից կրով ծեփած, բազմաթիւ պատուհաններով: Ջօրաց շտաբի շինութիւնքը ընդարձակ տեղ են բռնում գիւղի ամբողջ արևմտեան կողմում: Իւրաքանչիւր և մեծ գօրանցների գաւիթները զարդարած են ծառերով, որոց մէջ ամենից շատ կայ ակացիա: Ջրօւայգու պաշտօն կատարող մի լայն ճեմելիք էլ կայ՝ կողքերին խիտ առ խիտ ծառեր: Քար չը կայ փողոցներում, այլ փափուկ սևախառն հող: Բաւականին շատ կրպակներ կան: Ջօրաց մեծագոյն մասը թէև ճամբար է քաշուել, բայց սպաների կանայք և ռուս աղախնայք յաճախ են պատահում: Ջօրաց ներկայութիւնը առևտրական տեսակէտով խանքէնդցիներին կեանք է տալիս: Թէպէտև պակաս չեն այն կրպակները, որոց մէջ արտացոլում է «никому въ кредитъ» ստուարաթուղթը:

Հայք մի փոքրիկ եկեղեցի ունին, որ ես տեսնելու առիթ չունեցայ: Քահանան մօտակայ ուխտատէղիներից մէկումն է եղել: Հիւրանոց չը կայ, այլ միմիայն մկիտաններ:

Հանգստանալու և ճաշելու համար, իհարկէ, մեզ անկարելի էր մկիտան մտնել: Մտանք մի խանութ: Ես ծխախոտ գնեցի: Խնդրեցինք մեզ մի սենեակ տալ և փողոցում մեզ համար լիւա-քաբար, որ այս կողմերում Թիֆլիսի պարսիկներիցը լաւ և մաքուր

²² Այստեղ ավարտվում է «Ուղեգնացական ակնարկներ»-ի 11-րդ նամակը, որն առաջին անգամ հրատարակվել է 1885 թ. «Մեղու Հայաստանի» երկօրյա պարբերականի № 59-ում (1 օգոստոսի, էջ 2-3):

են պատրաստում, ապապրել: Քառորդ ժամից յետոյ դուքեանի տիրոջ սեպհական և մաքուր ու պայծառ սենեակը արդէն պատրաստ էր մեզ համար: Մեր որոնած անձի համար հարց ու փորձեր արհնք, մի քանի մարդիկ հրաւիրեցինք, շատ սուտ ու դորդ բաներ լսեցինք, հաւաստիացանք, որ ժողովականք վախենում են մեզ իրանց տեսածը և լսածը պատմելու և այլն, և այլն: Վերջապէս ձեռք բերինք մի 75-ամեայ դողդոջուն ծերունի՝ Յակոբ Շահումեանց անունով, որ այս կողմերումս յայտնի է փողոտաչի Յակոբ անունով: Այս պատուական և ուշիմ ծերունին ժողովականաց ոմանց սուտակասպաս խօսքերը իրանց երեսովը տուեց և յայտնեց, որ ինքը 6-7 տարի առաջ Խանքէնդում յաճախ պատահելիս է եղել մի աղքատ ծերունու, որ շատ ամաշկոտ և քաղաքավար է եղել, միշտ խորշել է իրան (Շահումեանցի) հետ տեսակցելուց և խօսակցելուց: Կենդանի՞ է, թե՞ վախճանած այժմ յիշեալ աղքատը, պ. Շահումեանցը ոչինչ չը գիտէ: Միայն լսել է, որ 5-6 տարի առաջ Կարկաժան գիւղի քարափներում մի անտէր, աղքատ ծերունի է մեռել և ոստիկանարանի թոյլտուութեամբ Կարկաժանի հանգստարանում թաղուել: Բայց թէ մեռնողը իւր իսկ տեսած աղքատն է, թէ ոչ, ծերունի Շահումեանցը չը գիտէ: Ժողովականները բացուեցան և գրեթէ միաբերան վկայեցին, որ Շահումեանցի յիշած աղքատին իրանք էլ են տեսել, երբեմն նրան կերակրել: Մինը ևս դուրս եկաւ և յայտնեց, որ ինքը յիշեալ աղքատին երկու գիշեր իւր մօտ հիւրընկալել է, բայց անունը չէ հարցրել: Կարկաժանում մեռնողը և թաղուողը միևնոյն աղքատն էր, բայց թէ նրա մեռնիլը ոչ թէ 5-6 տարի է, ինչպէս Շահումեանցն էր ասում, այլ ուղիղ երեք տարի՝ խաղողի ամիսներում (այսինքն աշնանը):

Մեր մէջ նորից յուսոյ նշոյլ ծագեց: Ժողոցը ցրեցինք, ծերունի Շահումեանցի առաջարկութիւնը՝ իւր տանը ճաշելու նկատմամբ բացասեցինք շնորհակալութեամբ և քաշուեցանք մեզ համար պատրաստած սենեակը: Ճաշը դեռ պատրաստ չէր: Ես ընկողմանեայ փափուկ և մաքուր բարձի վերայ, ինչպէս Յովնան մարգարէն ի խելս նաու և՞ ... երկու ժամից յետոյ հազիւհազ վեր կացայ ընկերներս բոթոց ու բրթոցների ազդեցութեամբ:

Մաքուր սեղանը սարքած, վրան մի քանի տեսակ նախաճաշցու ուտելիքներ դրած, օղիի և գինու շշերը դարստոած, թարմ և տեսակ-տեսակ կանանչ, պատուական լաւաշ հաց. այս ամէնը ընկեր-ներսու հետ ինձ են սպասում: Նախաճաշից յետոյ բերին տանու պատրաստած պատուական խորոված և համեղ դօլմայ:

Այսպիսով մեր ճաշը փառատոր եղաւ: Եւ քանից դուրս եկաւ, որ մենք ճաշում ենք ոչ թէ մեր հաշով, այլ եղբարք Առաքել և Իսրայել Մելքումեանցների առատաձեռն հիւրընկալութեամբ: Մե՛ծ շնորհակալութիւն:

Ճաշից յետոյ եկաւ մեզ տեսնելու վիճակի գործակալը՝ արժանապատիւ Յովհաննէս քահանայ Տէր-Գրիգորեանցը: Սա վկայեց, որ ճիշտ մեր որոնած անձին ինքը իւր ձեռքով է թաղել Կարկաժանում, բայց ոչ թէ 5-6 տարի առաջ, այլ ուղիղ երեք տարի առաջ աշնանային ամիսներից մէկում: Ափսոս միայն, որ չափաբերական մատենում հայր գործակալը հանգուցելոյ մասին ոչինչ յիշատակութիւն արած չէ: Ինքը հանգուցելոյն կենդանութեան ժամանակը մի անգամ տեսել է Կարկաժանում, բայց ով լինելը չէ հարցրել: Ուրեմն, ասինք մենք, Կարկաժանում թաղուող պէտք է որ մեր հայ պատմիչը լինի: Մահուան և թաղման ժամանակի նկատմամբ Շահումեանցի և քահանայի և միսների ասածների մէջ եղած զգալի տարբերութիւնը մենք վերագրեցինք Շահումեանցի ծերութեանը: Բայց, ինչպէս յետոյ կը տեսնենք, 75-ամեայ ծերունի Յակոբ Շահումեանցն աւելի սրամիտ է եղել, քան բազմաթիւ ջախիլ մարդիկ:

Գործակալ հօրը մեզ հետ վերցնելով՝ հետիոտս, մենք շարունակեցինք մեր ճանապարհը դէպի Խնածախ, որ Խանքէնդից 4 վերստ հեռի է գտնվում: Խանքէնդի կշտին եղած արևածաղկի, լոբիի, վարունգի և կաղամբի մեծամեծ բանջարանոցների կողքերովն անց կենալով՝ մենք ընկանք Արցախին միշտ յատուկ ծուռումուռ և դարիվեր ու դարիդուս ճանապարհը: Մեր չորս կողմը լիքն է թփերով և կարճիկ ծառերով: Ահա դրանց անունները՝ լնատերևի (լայնատեր, թղկի), կուզնեմի, հացի, քլորդի, գլեռի, սզնի, քլինձորի (վայրի խնձորենի), քլտանձի, կաղնի, տկողի, մորի, հունի: Դրանց մէջ կան թռչուններն են ճռուղում, կան ճպլունների բանակը ճռճում անդադրում:

Ետևէ ետքև անցանք Դրագետ և Վարարակնաջուր գետակները և ժամը 2-ին հասանք Խնածախ՝ 19-րդ դարու հայ պատմչի ծննդավայրը, բայց, ափսոս, ոչ հանգստավայրը, ծնարանը, այլ ոչ քնարանը:

Խնածախի նկարագիրը ես ինքս չեմ ուզում անել, այլ աւելի լաւ են համարում, որ այդ նկարագիրը անէ ինքը խնածախցի վիպասանը: Ահա Մակար վարդապետ Բարխուդարեանցի գողարիկ և ճշգրիտ նկարագրութիւնը. «Միւնեաց աշխարհին Շուշի կոչուած բերդաքաղաքի հիւսիսային կողմն՝ երեք ժամ հեռաւորութեամբ փոքրիկ բլրակի վերայ, վաթսուն տունէ բաղկացեալ հայ բնակիչներով գիւղ մի կայ Խնածախ անուամբ: Սոյն գիւղի արևելեան և հարաւային կողմերն տարածուած են գեղեցիկ դաշտեր և ձորեր, աղբիւրներ և առուակներ, տեղ-տեղ փոքրիկ բլրակներ, թուփ-թուփ անտառակներ և միայնակ բուսած պտղատու և անպտուղ ծառեր, որք գիւղին տակէն սկսեալ հետզհետէ զառիվայր իջանելով՝ զուարճալի տեսարան կը ձևացնեն: Հիւսիսային կողմանէ շէնին մօտէն կը բարձրանան երկու սարեր, որոց միոյն անունն Էլեաս է,

Խնածախ գյուղի տեսքը տիեզերքից, հարավ-արևմուտքից և հարավից

Իսկ միսին Շակքար²³: Այս երկու լեռանց մեջէն կանցնի Խնածախէն Պալլուճայ և բոլոր Խաչէնու գաւառն երթալու ճանապարհն: Իսկ արևմտեան կողմանէ գիւղին վերի ծայրէն սկսեալ՝ գառիվեր կը բարձրանան ուրիշ մեծ սարեր, որք զարդարուած են կաղնի, թելի, հացի, վայրի տանձի, խնձորի, ընկուզի, զգեարի և ուրիշ շատ տեսակ ծառերով, քաղցրահամ աղբիւրներով և ջրվէժներով, որք, օձապտոյտ ձորոց մեջէն դէպի արևելք սահելով, գետակունքներ կը կազմուին, որոց մէջ կը լողան քանի մի տեսակ համբաւաւոր ձկունք²⁴, որով կը դառնան շատ ջրաղացներ, կը ջրուին այգիներ, պարտէզներ և ցանքեր:

23 Այս քարայրը Բէկնազարեանց պատմիչը լաւ նկարագրել է իւր պատմութեան մէջ:

24 Կարմրախալտ, կողակ և երկայնաքիթ:

Վերոյիշեալ լեռանց մէջ կը գտնուին եղջերու, եղնիկ, վայրենի այծ, խոզ, փասիան, կաքաւ, լորանարգի և ուրիշ որսալու շատ կենդանիք:

Խնածախ գիւղը, բացի հեռաւոր աղբիւրներէ, ունի նաև երկու պատուական աղբիւրներ, որոց մինն Շակքարին ստորոտէն կը բղխի և Մեծ աղբիւր կանուանի, իսկ միւսն՝ Էլեասին²⁵ ստորոտէն և Փոքր աղբիւր կը կոչուի: Այս աղբիւրներն ապառաժ քարէ կը բղխին, պարզ և արծաթափայլ են, բայց Փոքրին ջուրն աւելի թեթև և առողջարար լինելուն համար համարեա թէ հիւանդացողներէն շատերն

25 Էլեասը հեղինակի պապի անունն է: Ինչպէս ընթերցողը մեր քաղաժ բովանդակութիւնից տեսաւ, խնածախցի Քեանդխուդայ Բարխուդարեանցը նշանաւոր դեր է խաղացել իւր ժամանակում: Այդ և Ապրէս Բէկնազարեանցի պատմութեան մէջ յիշուած խնածախցի միւս քաջերի գերեզմանները ես մի առ մի տեսայ:

Փոքրին ջուրեն կը խմեն շուտ առողջանալու յուսով²⁶:

Խնածախի ընտանի կենդանիքն են գոմէշ, եգ, կով, այծ, ոչխար, խոզ, ձի և էշ, իսկ բերքերն են ցորեն, գարի, զարնանի (զարնանը միայն աճող մանրիկ ցորենն է), հաճար, կորեկ, կտուահատ, սորեկ, բակլայ, լուբիայ, խաշխաշ, տանձ, խնձոր, կեռաս, դամոն, սալոր և թութ:

Ինչպէս Արցախի միւս գիւղօրէից տուներն, նոյնպէս Խնածախ գիւղի տներն մեծ մասամբ գետնափոր են և ստորերկրեայ...»²⁷:

Ապրէս Բէկնազարեանց պատմչի մասին Խնածախում իմ հաւաքած տեղեկութիւնքը, մանաւանդ 90-ամեայ զառամեալ Գիքի Սափարեանց Չովբունենց²⁸ կոչուած անձից հաւաքածներս ինձ հաւաստիացրին, որ պատմիչը մի քանի տարի առաջ եղել է Խնածախում և հին մարդկանց անուններ է հարցրել: Բայց թէ այժմ ո՞ր է, Խնածախում ոչ ոք չը գիտէր: Կարկաժանում թաղող աղքատի մասին խնածախցիք լսել են, բայց նրան տեսած չեն: Ուստի և չը գիտեն, թէ այդ մեռնողը իրանց գիւղում մանկող և հարցասէր աղքատն է, թէ՞ գուցէ այլ ոք:

Որոշեցինք հետևեալ օրը գնալ Կարկաժան: Բայց նախքան մեկնելը պէտք էր թունդ ընթրել և թունդ ննջել: Ամենայն առատութեամբ և ամենայն հանգստութեամբ մենք այդ երկու իսկ պարտականութիւնքը կատարեցինք: Աւերորդ է ասելը, որ մենք իջևանած էինք մեզ ուղեկից հայր սուրբի հայրենական տանը՝ նրա եղբարց մօտ:

Ընթրիքի ժամանակ մեզ հետ սեղանակցողը ոմանք սկսեցին մի երգ երգել «Միրզա և Աննայ»-ից: Ահա այդ գեղեցիկ երգի առաջին տունը.

«Միշտ մանեկի Շաքի, Շիրուանի, Շամախի, Գիշեր, ցերեկ քաղքից քաղաք չորս տարի.

Ամէն ցատոց ի՞նչ է դեղ, հարցրի,

Ողջ բժիշկներ ինձ ասացին, պատճառ գինի:

Դէ՛հ, մատռուակ, լի անապակ, ա՛ծ գինի,

Խմենք կենաց մեր բաժակներ հայ ազգիս»:

Երգը շարունակում էին: Ես անթարթ դիտում էի հանդիպակաց լերան գագաթի վրայ բարձր ի գլուխ պարծեցող Ծակքարը, ուր մի բուռ խնածախցի և պալլուճցի հայ քաջեր 1795-ին պարսկական մի գունդ կոտորեցին, ուր թաք էր կացած «Ղարաբաղի գաղտնիքի» տակաւին երկոտասանամեայ հեղինակը: Նայեցայ գիւղի վերայ, որ մի քանի վեպերի հեղինակ է մեզ տուել:

Յանկարծ միտս թռաւ, գնաց դէպի Արարատեան աշխարհը, որոյ Քանաքեռը մեզ Խաչատուր Արովեան է պարգևել, Աշտարակը Պերճ Պռօշեանց է ընծայել: Միտս եկաւ նաև Հեր և Զարևանդի Փա-

յաջիկ գիւղը, որ մեզ մի Բաֆֆի է շնորհել: Յիշեցի արցախցի գաղթականներով բնակեցրած Խաչէնը, որից մենք Ղազարոս Աղայեանց ենք ստացել: Սեղանից վեր կացայ և գնացի ննջելու²⁹:

Առաւօտեան 9 ժամին, արդէն ձիերով ճամփայ ընկանք դէպի Կարկաժան՝ լերան գագաթի վրայ տարածուած մի ծառազարդ գիւղ: Գիւղի արևելեան կողմում տեսայ այն ընդարձակ սարահարթը, ուր Աղա Մահմատ խանը, ըստ Բէկնազարեանց պատմչի, կատարում էր իւր եղեռնագործութեանց ամենաանխիղճը՝ եգօիտ-խարմանին: Այսինքն՝ յիշեալ խան-գագանը յիշեալ սարահարթի վերայ պառկեցրել էր տալիս հարիւրաւոր ձեռքերը և ոտքերը պրկած մարդիկ և իւր ձիաւոր զօրաց ջուրին հրամայում էր ջիրիք խաղալ մարդկանց մարմնոյ վրայ: Իսկ ինքը՝ Աղա Մահմատ խանը, Շուշուայ բարձր քարափիցը թամաշայ էր անում այդ արիւն-ռուշտ հանդիսին:

Կարկաժանում³⁰ մենք հազար ու մի դժուարութիւններից յետոյ ձեռք բերինք գիւղի ծերերը՝ մի երկու պառաւ կնանիք, և երկարատև հարց ու փորձերից յետոյ հաւաստիաբար ենթադրեցինք, որ այդ գիւղումը յամին 1881 աշմանային ամսում մեռնողը և թաղողը պէտք է որ մեր որոնած Ապրէս Բէկնազարեանցը լինի:

Թիխի անունով պառաւը յայտնեց, որ հանգուցեալը մեռնելուց մի քանի ժամ առաջ իրանից մաժուն է խնդրել և կերել, ասելով՝ որ ինքը Ապրիս (Ապրէս) Աբրահամեան է: Դիակը լուացող Վարդի տիկինն էլ նկարագրեց հանգուցելոյ կերպարանքը, հասակը՝ յայտնելով, որ նրա ցնցոտիների միջից Իսրայէլ բէկը (Շուշուայ պրիստարը) մի ռուբլի թուղթ փող, 4 կօպէկ սև փող և մի քանի վեգ-կոճի է հանել և իւր արձանագրութեան մէջ անցկացրել: Ոմն Առքստան Մարտիրոսեան անունով յայտնեց, որ հանգուցեալը մի գիշեր իւր տանն է գիշերել: Սափարի Յարութիւնեանը՝ 85-ամեայ ծերունին էլ յայտնեց, որ հանգուցեալը, մի օր իւր տան դրան մի անկիւնում կուչ եկած, խաղող էր ուտում: Դրա վերայ Յովհաննէս քահանայ Տէր-Գրիգորեանցը անլացրեց, որ այդ բանն ինքն էլ է տեսել և աղքատի առաջակութիւնը՝ իրան հետ խաղող ուտելու, բացասել է: Մի այլ ծերունի յայտնեց, որ հանգուցեալը իրան Գեաթի (Գաբրիէլ) էր անուանում: Կարող է պատահել, որովհետև Ապրէս Բէկնազարեանցը իւր գրքի վերջերումը գրում է, որ ինքը շուտ-շուտ փոխում էր իւր անունը:

Գնացինք, տեսանք աղքատի մեռած տեղը: Եղիշտ և անպատճառ Շուշի տանող ճանապարհի

26 Փոքր աղբիւրն արելի մօտ է գիւղին և գուցէ հեց այդ պատճառաւ նրա ջուրն արելի գործնական է:

27 «Միրզա և Աննա», էր. 13-14:

28 Բէկնազարեանցի պատմութեան մէջ յիշուած Կեծակ Վանու երթորդին է:

29 Այստեղ ավարտվում է «Ուղեգնացական ակնարկներ»-ի 12-րդ նամակը, որն առաջին անգամ հրատարակվել է 1885 թ. «Մեղու Հայաստանի» երկօրյա պարբերականի № 60-ում (4 օգոստոսի, էջ 1-3):

30 Այստեղ է գտնվում պ. Դանիէլ Ահարոնեանցի մետաքսեայ ընդարձակ և յարմարագոյն գործարանը:

Կարկաժան (Կրկժան) գյուղի տեսքը հարավից և գերեզմանոցը

վերայ՝ այսպես անուանեալ Մէյրանենց բաղի տակը մի քարափի միջին ճանապարհից մի երկու սաժէն հեռի և բարձր: Մեզ հետ եղողները պատմեցին, որ հանգուցելը պատկած էր երեսը դէպի արևելք ուղղած: Շուշիից Կարկաժան վերադարձող վերոանուանեալ Առըստամ Մարտիրոսեանը տեսել է հանգուցելոյն քարափի մէջ պատկած, բայց կարծելով, որ քնած է, թողել է և գնացել գիւղ: Հետևեալ օրը հանգուցելոյն տեսել են ուրիշ մարդիկ, ձայն են հանել, բայց պատասխան չեն ստացել: Ճանապարհից քարափն ի վեր քարի կտորտանք են նետել, բայց ննջողը դարձեալ չէ վեր կացել: Վերջապես մօտն են գնացել և ննջողին վախճանած են գտել: Նոյն օրը ոստիկանութեանը իմաց են տուել և հանգուցելոյն գիւղ տանելով և լուսնալով՝ ամփոփել են ի ձեռն Յովհաննէս քահանայի Տէր-Գրիգորեանց, ի հող տապանի:

Այսքան ակներև ապացուցութեան վերայ այլևս չը տարակուսելով՝ մենք բարձրացանք մի լեռնաչափ բլրի վերայ, ուր է կարկաժենցոց հանգստարանը, և այնտեղ՝ հանգստարանի մէկուսացեալ կողմում, գտանք մեր որոնած մարդու գերեզմանը, որին հովանատրում են մի քանի քլորդի կոչուած քիենիք:

Մտնելոցի երկուշաբթի օրն էր: Հոգևորականք հանդիսատր կերպով «Հոգւոց» ասացին: Եւ երբ Մակար վարդապետը արտասանեց «Տէ՛ր աստուած, հանգ՛՛ զհոգի կամատր աղքատացեալ և բազմաշխատ Ապրէս Բէկնազարեանց ծառայի քո՛», են չը կարողացայ զսպել արտասուքներս:

Գերեզմանի մեծութիւնը և դիրքը չափեցինք, որպէսզի կարելի լինի Շուշիից մի ժամանակատր շիրմաքար ուղարկել: Ապա բլրից ցածր իջնելով՝ հեծանք մեր ձիերը և լեռների լէնջերովն³¹ անցնելով՝ կէսօրին ժամանեցինք Շուշի:

Պրօֆեսօր Մորդովցօվը երկար ժամանակ չարչարուելոց զկնի հիւանդութեան պատճառաւ Մասիսի կողքում մի քիւրդի վրանի մէջ մնաց և իւր ընկերներին ցօրհեղեղեան լեռան զագաթը ճամփեց: Լաւ միտս է, որ ռուս գիտնականի գրքի վերջին երեսը հետևեալ վշտալից վերնագիրն է կրում. «Արաբատի զագաթի վերայ, միայն է թէ ոչ ինքս»:

Հայ թերթի աշխատակից՝ երեք օր ման եկայ և կարծեցի, որ 19-րդ դարու հայ պատմչի գերեզմանը գտայ, օրհնեցի և օրհնել տուի, բայց այժմ բանից դուրս է զայիս, որ ես մոլորուած եմ եղել:

Շուշուայ ոստիկանարանի ծառայող Իսրայէլ բէկ Շահնազարեանի արձանագրութիւնը վկայում է, որ Կարկաժանի հայոց հանգստարանում թաղող անանուն աղքատը, արդարև, իւր գրպանում մի ռուբլի թուղք փող և 6 կօպէկ սև փող է ունեցել, բայց նա մեռել է սեպտեմբերի 7-ին յամին 1878, մի տարեթիւ, որ միանգամայն հերքում է ցարդ լսածներս և նոյնիսկ Մակար վարդապետի վկայութիւնը, որին Ապրէս Բէկնազարեանցը իւր ձեռագիրը յանձնել է Շուշիում յամին 1881 մայիսի 5-ին:

Վերջապէս ոստիկանարանի գրագրութիւնը վկայում են, որ յիշեալ հանգուցելոյ ազգականքը լոյս են ընկել և 1 ռուբլի 6 կօպէկը ոստիկանարանից ստացել: Ղարաբուլաղ գիւղի բնակիչ ոմն Գեափի Ղազարոսեանն է: Միւս կողմից Յովհաննէս քահանայ Տէր-Գրիգորեանցն ինձ ցոյց է տալիս իւր վաւերացեալ վկայագրերը, որոնցից ես տեսնում եմ, որ նա քահանայ է ձեռնադրուեալ յամին 1878 և այդ ժամանակից երեք տարի յետոյ է թաղել Կարկաժանի անանուն աղքատին:

Հիմի արի ու բան հասկացի: Թէպէտև պրիստաւի արձանագրութեան ճշմարիտ լինելը ես միանգամայն ընդունում եմ: Այսպէս թէ այնպէս Ապրէս Բէկնազարեանցի գերեզմանատեղով և թերևս տակաւին կենդանի անձով ես դեռ չեմ դադարել հետաքրքրուելոց և հետախուզելոց:

Նախորդ նամակներիցս մէկում գրած էի, որ Արցախի գիւղերում, իբրև բացառութիւն, տեղ-տեղ մարդիկ քաղաքականապէս էլ են ամուսնանում: Օրերումս յաջողեցայ ձեռք բերել այդ տեսակ ամուսնութիւնքը յաստատող մի փաստաթուղթ, որ

31 Լեռնջ-լանջ: Արցախի բարբառում բառերի է և ե հնչիւնները երբեմն ա են փոխվում և երբեմն ա հնչիւնը է և ե հնչիւնի է փոխվում: Օրինակ, լանջ-լէնջ, խօսել-խօսալ: Բայերի մէջ է հնչիւնը կարծեմ միշտ ա է փոխվում: Արցախի բարբառը զարմանալի ոյժ և զօրութիւն ունի իւր մէջ: Գրաբար ամենաընտիր բառեր ու դարձուածներ կան այս բարբառի մէջ: Կարելի է ասել, որ Արցախի բարբառն ընդհանրապէսն նոյնն է, ինչ որ Չէյթունի և Գողթան բարբառները:

ուղարկում եմ ի հրատարակութիւն և ի խորհրդա-
ծութիւն: Իմ կողմից միայն այսքանս կասեմ, որ
ինչպէս կը տեսնեք, այս ամուսնութիւնը առաջացել
է ամուսնացողի կնոջ անծին լինելուց, մի պատճառ,
որով, ըստ զօրութեան, թէ՛ եկեղեցական և թէ՛ քաղա-
քական օրինաց կարելի է և պէտք է ամուսնութիւնը
լուծել, այսինքն՝ չարիքը արմատից կտրել, որպէս-
զի նրանից նորանոր չարիք չը ծնին:

Ահա իմ գտած փաստաթղթի պատճէնը, իսկա-
կանը ինձ մօտ եմ պահում:

Ի Հաղորտք

Ի 1876 ամի 30 օգոստոսի.

Ձեռագագիր 350 ռուբլիի.

Ի ներքոյ ստորագրողս, որ եմ Առաքել գեղջ բնա-
կիչ Ալեքսան Յակոբեանս Յախիեանց, պարտաւոր-
ութեցի այսու ձեռագագրովս քեզ՝ հաղորտեցի իմ
երկրորդ ամուսին Կուլքահար Բարիեան Գասպա-
րեանցիդ, երեք հարիւր յիսուն ռուբլի արծաթ դրամ
նրա համար, որ ես՝ Յակոբեանս, սրանից առաջ
պսակուած եմ Շուշուայ քաղաքումն Ջաւահիր
Պետրոսեանի հետ: Իմ առաջին ամուսնիցն զաւա-
կածնութիւն չը լինելու պատճառով ընդունեցի ինձ
կին երկրորդ քեզ՝ 18-ամեայ անարատ կոյս Կուլ-
քահար Գասպարեանցիդ և պարտաւորեցի այսու
ձեռագրովս, ինչպէս ընդունած եմ ինձ մօտ, միևնոյն
պարտաւոր եմ պահպանել ամենակերպ մինչև իմ
մահս: Եւ թէ ես՝ Յակոբեանս, քեզ՝ Գասպարեան-
ցիդ կամ քեզանից ծնուած զաւակներին սկսեմ չի
պահպանել, յայնժամ պարտաւորում եմ քեզ չը
պահպանելոյ աւագումն (փոխարէն) երեք հարիւր
յիսուն ռուբլի հատուցանել քեզ՝ Կուլքահար Գաս-
պարեանցիդ, վասն որոյ ստորագրեմ իսկական
ձեռամբ իմով:

Ալեքսան Յակոբեան Հախիեանց.

Վկայ եմ՝ տիրացու Ազարեա Բ. Աւետիսեանց.

Վկայ եմ՝ 2 գիրդի Կեանջում Ապալով.

Վկայ եմ՝ Բաղդասար Տէր-Բաղդասարեանց³²:

Օգուտ քաղելով Շուշուում վայելածս մի քանի օր
ազատութիւնից՝ ես կարդացի պ. Գիւլգաղեանի
«Ոսկի աղունակ» գուսանական բանաստեղծու-
թեան մի քանի հատուածները: Եւ այժմ, որքան
ինքս եմ հասկանում, կարող եմ վկայել, որ եթէ այդ
գրուածքը տպագրուի, մի շատ պատուաւոր տեղ պի-
տի բռնէ հայ նոր գրականութեան մէջ: Համարձակ
կասեմ, որ պ. Գիւլգաղեանը մի շնորհալի բանա-
ստեղծ է: Պարոնը կարող էր մեզ համար մի Ֆերդու-
սի լինել: Եւ, ինչպէս պարսիկ, նոյնպէս և հայ Ֆեր-

դուսին զարմանալի ճոխ երևակայութեան և մայ-
րենի լեզուի հմտութեան տէր են: Պ. Գիւլգաղեանը
ինձ խոստացաւ իւր «Ոսկի աղունակ»-ը ևս շուտով
մաքորի վերածել և առաջարկել ի տպագրութեան:
Արժէ, և որքան շուտ, այնքան լաւ:

Պ. Յակոբ Ծագարբէկեանցը հետևեալ ժողովր-
դական-մանկական խաղերը հաւաքեց ինձ համար:

I

Ջղացին գլխին օխտը գիւլ,
Օխտը գիւլին մին բիւրիւլ,
Հասան-հասան դռնը քեց (դուռը բաց).
Փիւրի հասան դռնը քեց:
Մի հաւ ունիմ կրկչոց,
Մին ձու կածի լոխ դեղնոց,
Պապը կօտի (կուտի), գնայ հոնձ (հունձ).
Կը բերի չալ-չալ կրնձ.
Արշակը տական կծի, տագ կանի,
Ես գլխուն կծիմ, նագ անիմ:

II

Ա՛յ հաքեարի, հաքեարի,
Սընտըր մանի շաքեարի.
Փետի փետի մարդիկը,
Ըրկաթի կնանիքը.
Չառ մանիշակ ըղջկերք,
Աղբի կուտուր պառաւնի:

III

Իմ կովը սարին ծնի,
Լոք տայ չափարին ծնի:

IV

Պապար անի իմ ըրախան,
Օրախ ապրի իմ ըրախան.
Հա՛, շատ ապրի իմ ըրախան.
Յաւ չի քաշի իմ ըրախան.
Վարդի կուտուր իմ ըրախան.
Շըքեարի ձոր իմ ըրախան.
Պարկի բրինձ իմ ըրախան.
Մոթալի եղ իմ ըրախան:

V

Մոթալ-մոթալ.
Դին աթար,
Գամուր դաթար,
Էյրան, դուլի,
Ջէյրան դուլի,
Նա հար ասի,
Նա մար ասի,
Լակուտ քցի,
Էս դուս քցի:

VI

Լուսիկը նոր թագաւոր,
Կանանչ-կարմուր գուտկաւոր,

32 Այստեղ ավարտվում է «Ուղեգնացական ակնարկներ»-ի 13-րդ նամակը, որն առաջին անգամ հրատարակվել է 1885 թ. «Մեղու Հայաստանի» երկօրյա պարբերականի № 61-ում (8 օգոստոսի, էջ 2):

Նստած տեղիս բարաքեաթ,
Կանգնած տեղիս դուաթ:

VII

Ճրագ, ճրագ ճշմարիտ,
Անմահական մարգարիտ,
Ա՛ռ դրախտին բանալին:
Տա՛ր, դրախտին դռնը բե՛ց,
Քաղի՛ անթառամ ծաղիկ,
Բե՛ր, դի՛ր գլխատակիդ.
Քոն իլ (քնի՛ր), քոնդ անուշ,
Ե՛ր կաց արագո բարի,
Ինչ որ խնդրես, Տէրը կատարի:

Այս խաղերը արտագրելիս միտս եկաւ յանկարծ
և իմ մանկական խաղերից հետևեալը.

Հատիկ-հատիկ հալլատիկ,
Ջաղցին ջուրը փշատիկ,
Կուտ ուտիմ, կուտման ուտիմ,
Աւագ դրան տակը պաշիկ անեմ:

Արցախում հետևեալ անձինք ժողովրդական
յայտնի բանաստեղծներ են եղել. 1) Աբրահամ (Իբ-
րահիմ)՝ Աւետարանոց գիւղից. 2) Ղուկենց Ղուկաս.
3) Վարդան ապեր՝ լաւ հեքիաթաբան. 4) Խաչէն ա-
պեր՝ կատակախօս և երգիծաբան: Սոքա արդէն
մեռած են: Գրուածքներ մինը միայն՝ Ղուկասը ու-
նի. 5) Բանաստեղծ Յարութիւն՝ Կուսապատ գիւ-
ղից: Ունի շատ գրուածքներ, բոլորն էլ հայերէն: Նա
դեռ կենդանի է և Շուշիումն է կենում: Հաւաստիաց-
րին, որ 9 տարի ահա տանից դուրս չէ եկել: Ապրում
է ցամաք հացով: Սաստիկ մարդատեսաց է: Բացի
դուրգար Բարխուդարից՝ ոչ ոքին չէ ընդունում, ոչ
ոքի հետ չէ խօսում: Աղքատ ժողովրդեան մանուկ-
ներին ձրիաբար կարողացնում է: Գնացի, գտայ
Շուշուայ այդ նոր Դիոզինէսին: Երկու ժամ սենեա-
կի շուրջը ման եկի, ամէն հնար ի գործ դրի, սակայն
Յարութիւն բանաստեղծի երեսը տեսնել չը կարո-
ղացայ: Պատուհաններից տեսայ նրա աշակերտ-
ները, որոնք ծալլապատիկ նստած էին և գերեզմա-
նային լռութեամբ կարդում էին: Դրանց թիւը 16-ից
աւելի էր: Երբ ես խնդրում, յորդորում էի մանուկնե-
րին կողպած դուռը բաց անել, մանուկները աչքի
տակով իրանց ուսուցչի երեսին էին նայում, որ ան-
կիւնումը թաք էր կացած իմ տեսողութիւնից և գրքե-
րին էր նայում: Միտս եկան Յունաստանի բակեաց
դպրոցականները: Բայց Շուշուայ բանաստեղծը մի
կատարեալ հանելուկ է, արժանի ուսումնասիրու-
թեան, բայց նրան տեսնելու հնար չը կայ: Մակար
վարդապետը հինգ անգամ փորձել է տեսնելու,
բայց չէ յաջողել: Շատ շուշեցիք կարծում էին, որ
իրանց մարդատեսաց բանաստեղծը վաղուրեմն մե-
ռած-պրծած է: Բայց նա դեռ կենդանի է: Գնացի 2
անգամ դուրգար Բարխուդարի տունը, չը գտայ:
Դիմեցի նրա փեսայ պ. Աստուածատրին: Խոստա-

ցաւ գէթ մինչև Գանձասարից վերադառնալիս անե-
րոջ միջոցաւ, եթէ հնար է, կամ ինձ բանաստեղծ
Յարութիւնի հետ ծանօթացնել և կամ նրա բանա-
ստեղծութեանց հաւաքածուն մի քանի թույլի ժա-
մանակաւ ինձ համար ձեռք բերել:

Բանաստեղծ Յարութիւնի գրուածքներից մի
քանիսը հատուկտոր կերպի շուշեցիք (ի թիւս դոցա
և՛ պ. Կոստանդ Մելիք-Շահնազարեան՝ «Նոր-
Դարի» Մոնպելիէի թղթակիցը, որ այժմ այստեղ է և
իմ հին բարեկամը) անգիր գիտեն: Ինձ մօտ մի քա-
նի անգամ ասացին: Բոլորի միջիցն էլ դառը մաղձ է
թափվում դէպի այս կամ այն մարդը: Մաստիկ և
կծու սատիրայ են Յարութիւնի այդ լսածս բանա-
ստեղծութիւնք: Լեզուն՝ լաւ, մաքուր, կանոնաւոր և
յանգաւոր: Եթէ Գանձասարից վերադառնալիցս
յետոյ Յարութիւնին կամ իւր հաւաքածուն չը կարո-
ղացայ տեսնել, լսածս հատուկտորները կը հաւա-
քեմ: Ում որ հարցուցի (խիստ շատերին թէ՛ հա-
րևաններից և թէ՛ ուրիշներիցը), ամէնքն էլ միաբան
վկայեցին, որ բանաստեղծ Յարութիւնը մաքուր և
առաքինի մարդ է: Նա մանուկներին սիրում և կար-
դալ-գրել է սովորեցնում՝ իբրև մի սուրբ և վսեմ պար-
տականութիւն: Յարութիւնի հին և այժմեան աշա-
կերտներից մի քանիսի հետ ես առանձնապէս խօ-
սեցայ: Ոչ ոքի վկայութիւնը և խօսակցութիւնը իմ
մէջ ոչինչ կասկած չը յարուցին իրանց վարժապե-
տի մասին:

Շուշեցի պ. Համբարձում Երեմեանցն³³ ինձ
յայտնեց, որ 1873-ին ինքը Խօթայ անտառի մէջ
հետևեալ տեղերում հետևեալ հանքերն է գտել. 1)
Դուտլի գետակի վերայ Ղօթուրլի հասարակու-
թեան Սէյդէր գիւղի տակ՝ Բաշտուպէլ կոչուած տե-
ղում՝ մի պղնձեայ հանք, 2) Շէքէրան անունով գիւ-
ղի կշտին՝ Չէյկիլ կամ Ղարաթօփրակ տեղի վրայ՝
մի այլ պղնձեայ հանք, 3) Ղազղան գետակի կշտին
մի այլ պղնձեայ հանք, 4) Չարդուլի գիւղի կշտին՝
մի ուրիշը: Այս հանքերի գոյութիւնը պարունը իմաց
է արել իշխանութեանը և սրա թոյլտուութեամբ
սկսել է մշակել հանքերից առաջինը: Սակայն վեր-
ջերումս մարմնատր և հոգևոր իշխանութեանց մէջ
երկրի սեպհականութեան առթիւ վեճ բացուած

33 Այս պարունը, 1850 թ. սկսեալ մինչ օրս իւր բոլոր գործունեու-
թիւնը հանքերի բովանդակութեան մէջ անցկացրած գոլով,
արդէն դարձել է մի գործնական հանքաբան և բովագործ: Այս
կողմերը եկող ամէն մի հանքաբան, լինի նա մասնատր անձն
կամ պաշտօնական, առանց պ. Երեմեանցի չի ճանապար-
հորդիլ և նրա գործնական հմտութիւնիցը մեծապէս շահվում է:
Ռուսաստանի այն ամէն ինժեներներին, որոնք եկել են այս
կողմերը, պ. Երեմեանցը ճանաչում է և փոխադարձաբար
օգտուել է նրանց գիտութիւնից: Նա ինձ յայտնեց, որ բոլոր
ինժեներների վկայութեամբ փոքրովկասեան լեռների հան-
քային խառերի գլխատր տարրը պղինձն է, մինչդեռ մեծկով-
կասեան շրթայի գլխատր տարրն արծաթն է: Պ. Երեմեանցի
ասութեամբ մի այլ հայ պարուն այս կողմերում մաթի հանք է
գտել, բայց իշխանութիւնից և մասնատր անձինքներից օգնու-
թեան յոյս չունենալով՝ սկսել է իւր փոքրիկ միջոցներով անել
սկզբնական հետազոտութիւնը:

գոյով պ. Երեմեանցին հրամայուած է առայժմ դադարեցնել իւր գործունէութիւնը³⁴:

Միևնոյն պարունը ինձ յայտնեց, որ Ջարդուլի կոչուած գիւղի կշտին՝ Դուտիսի գետակի վրայ, հանքային լաւ և առատ ջրեր կան, տեղացիք այդ ջրերին կոչում են դօթուրսու: Թարթառ գետի ակունքների մօտ կան նոյնպէս հանքային տաք ջրեր, որոնցից մեծապէս շահվում է շրջակայ ազգաբնակութիւնը: Աղոյզաղ կոչված սարի գլխին և Բագարդու կոչված տեղոյն վրայ նոյնպէս քարածուխ և սաթի (եանթար) փոքրիկ կտորտանք կան մեծ քանակութեամբ: Քարածուխի կտորները ես ինքս տեսայ: Դեռ կատարելապէս քարացած չեն: Չեմ յիշում Շուշուայ կշտին (20 վերստ) եղած յայտնի Թթուջուրը:

Կամեցայ Շուշիի սակաւաթիւ հայ բողոքականաց ժողովարանը մտնել, թոյլ չը տուին՝ ասելով, որ ոչ բողոքականներին արգելուած է ժողովարան մուտ գործելը: Կամեցա ինձ ծանօթ պ. Աբրահամ Ամիրխանեանցից, որ Շուշիումն էր և իմ գնացած ժամանակ աղօթարանումը, թոյլտուութիւն ստանալ: Նոյնպէս թոյլ չը տուին: Թոյլ չը տուողը, ինչպէս յետոյ իմացայ, պ. մահտեսի Աւագ Միրզաջան Յակոբեանցի երիտասարդ որդին էր: Ինքը՝ Միրզաջան Յակոբեանցը, Շուշուայ հայ աւետարանականաց գլխատրն է, որոյ տան մէջն է ժողովարանը՝ կից սեպիական տպարանին և գրախանութին: Այս Միրզաջան Յակոբեանցի մասին մի պաշտօնական թղթի մէջ կարդացի, որ սրանից մի քանի տարի առաջ շուշեցի մի թիւրքի տանից տախտակներ և ներկեր է գողացած: Դորա համար դատարանի վճռով 1 1/2 տարի ժամանակաւ արեստանդների բօտան է արքորուած: Միևնոյն անձը Հաղբուք գիւղի գործարանից մետաքսներ գողացած լինելուն համար իբր այժմ ոստիկանարանի ձեռքով քննութեան տակ է: Այս մասին էլ ես մի գործ կարդացի: Շատ բանէլ էլ բերանացի լսեցի: Չը գիտեմ՝ ո՞ր աստիճան ճշմարիտ են: Ինչ որ ինձ է վերաբերում, ես շատ լաւ գիտեմ, որ անդրկովկասեան հայ աւետարանականք մեծաւ մասամբ մաքուր և ազնիւ մարդիկ չեն և փողի համար միմիայն հաստափոխ են եղել: Այդպէս են և՛ Եւրօպայի բողոքական-քարոզչական ընկերութեան որսացած մարդիկը, ինչպէս

այդ հաստատվում է Մակ Կօանի և Ալֆօնս Դօդի գրքերից, որոց առթիւ ես իւր ժամանակին մի քանի խօսք ասել եմ «Մեղով» ընթերցողներին: Բայց ես ոչ մի տեղ չեմ տեսել և չեմ կարդացել, որ բողոքականաց կամ որևէ աղանդաւորաց կամ ազգաց աղօթատների կամ ժողովարանների մուտքն այլոց համար փակած, կողպած լինի:

Այցեցի մեծ տիկին Մարգարիտ Ումբրիբէյեան Յովհաննեանցին՝ ընդ առն Ալէքսանդրեանց, որ այժմ վախճանեալ: Տիկինը իւր ձեռքով գրած մի աւետարան ունի՝ բաղկացած 278 մեծաղիւր երեսներից: Այդ ինքնաձեռագիր աւետարանի թէ՛ բազմաթիւ մեծ և փոքր պատկերները, թէ՛ զանազան ծաղկանկարները, թէ՛ գիրն այնքան գեղեցիկ են, որ եւրօպական յայտնի թանգարաններին անգամ պատիւ կը բերեն: Ես բաւականին ձեռագիր մատեններ տեսած եմ, բայց տիկին Մարգարիտի հոյակապ աշխատութեան հետ միմիայն ս. Էջմիածնի թանգարանում տեսածս մի ձեռագիր աստուածաշունչը կարող է մրցել: Վերջոյս մագաղաթեայ պատկերներն աւելի շքեղ են: Բայց տիկին Մարգարիտի գործոյն մանաւանդ գիրը սքանչելի է: Այսպիսի մաքուր գործ յառաջացնելու համար մանաւանդ այժմեան ժամանակ հարկաւոր է այդ գործոյ սիրահարը լինիլ: Իսկ որևէ գործոյ սիրահար լինել, նշանակում է տաղանդ լինել: Տիկին Մարգարիտ իւր աշխատութեան նկատմամբ մի կատարեալ տաղանդ է: Չարմանալին այն է, որ այդ բնածին տաղանդն այդ աստիճան կատարելութեան հասած է ինքնակրթութեամբ: Տիկին Մարգարիտը ոչ մի ուսումնարանում չէ եղել: Նա իւր սկզբնական ուսումը ստացել է մի շուշեցի հինաւորց պառաւ «վարպետի»՝ վարժապետուհու մօտ: Բայց այժմ գեղեցիկ կերպով կարդում և հասկանում է գրաբար լեզուն: Տիկնոջ գրադարանը ես աչքից անցկացրի, այնտեղ գրեթէ ամբողջովին կան մեր հին գրականութեան ներկայացուցիչները:

Աւետարանը գրուած է 1867-1872 տարիների ընթացքում և ունի մի փառահեղ արծաթեայ-ոսկեգօծ կազմ՝ 400 ռ. արժողութեամբ: Կազմը շինած է Մօսկուայում յայտնի Խլէբնիկովի գործարանում:

Ձեռագրի առաջին երեսներում կան, բացի հայերէնից, նաև ֆրանսերէն և ռուսերէն լեզուներով աւետարանի ծաղկանկար խորագրերը, որոնք նոյնպէս ինքը՝ տիկին Մարգարիտն է գրել: Իսկ վերջին երեսումը նկարած է ս. Էջմիածինը, տակին մի ընդարձակ յիշատակարան, որից երևում է, որ այդ հոյակապ աշխատութիւնը տիկինը նուիրում է ս. Էջմիածնին: Մի քանի անմիտներից լսելով, որ այդպիսի թանկագին բաները ս. Էջմիածնում իբև թէ վտանգվում և կորչում են, զայթակրուած է: Ես և ինձ հետ եղող ծերունագարդ Սիմէօն քահանայ Տէր-Իւրայէլեանցը և Համազասպ քահ. Տէր-Աւետիքեանցը միանգամայն ապահովացրինք ազնուամիտ տիկնոջը, որ այդպիսի առարկաները հէնց միայն ս. Էջ-

34 Ես տեսայ յիշեալ հանքի կտորը (հանքը 12 առ 100 % պղինձ է արտադրում): 1. Երեմեանցի ասութեամբ պղնձեայ հանքեր կան նաև 1) Ղափանում՝ Հալիձորի տակին. սեպիականութիւն Մելիք-Փարսաղանեանցի ժառանգներին. 2) Ղաթար գիւղի մօտ. սեպիականութիւն պա. Աղէքսանդր Մելիք-Ազարեանցի և Կ. Մուքաֆեանցի. 3) Կուարտ գիւղի մօտ. սեպիականութիւն Մուլքանով ոմն պարսկի: Այս երեք հանքերն ևս բանում են, միայն պ. Մելիք-Ազարեանցի և Մուքաֆեանցի հանքը ջրով ցրուած լինելու պատճառաւ առայժմ չէ գործում: Բայց Անդրկովկասի տոյն այս բոլոր պղնձեայ հանքերի գործունէութիւնն ու արդիւնքը ոչինչ են Սիմէոնի գործարանի գործունէութեան հետ: Յայտնի է, որ Սիմէոնի գործարանը Գետաբէկ գիւղում է՝ Գանձակի մօտ:

միածնի թանգարանումը կարող են անվտանգ և ապահով մնալ և հեղինակի անունն ու յիշատակն անմոռաց պահել: Տիկինը խոստացավ իր աշխատութիւնը ուղարկել ս. Էջմիածին, հէնց որ նորընտիր հայրապետը գահակալէ:

Տիկին Մարգարիտն ունի նաև նկարած Դրախտը, որ նոյնպէս գեղեցիկ աշխատութիւն է: Նա ունի նոյնպէս «Հայկական գեղագրութեան օրինակներ»՝ պրօպիա: Դրանցից մինը նա ուղարկել է Վենետիկ՝ փորագրելու: Պահանջել են 1800 ռ. վարձ, տիկինը չէր կարողացել վճարել: Բայց ի խրախուսութիւն տիկնոջ գեղեցիկ գործոյն՝ Վենետիկյ հարք նուիրել են նրան 24 օրինակ «Բազմավէպ» և 4 հատոր աստուածաբանութիւն: Իսր գեղագրութեանց մի այլ օրինակը տիկին Մարգարիտն ընծայել է Ջալալեան հանգուցեալ սրբազանին: Նոյն օրինակը, ասաց տիկինը, այժմ պ. Նիկողայոս Տէր-Յակոբեանցի մօտ է: Գեղագրութեան երրորդ օրինակը տիկինը ընծայել է ս. Էջմիածնին: Եւ առ այդ ստացել է օրհնութեան և քաջալերութեան կոնդակ հանգուցեալ Մատթէոս կաթողիկոսից՝ գրեալ ի 22-ն հոկտ. 1859: Հայրապետի հէնց այդ կոնդակից քաջալերում՝ շնորհալի տիկինը ձեռնամուխ է եղել և հինգ տարուայ ընթացքում վերջացրել վերոյիշեալ ինքնաձեռագիր աւետարանը:

Տիկին Մարգարիտն այժմ թէև 47 տարեկան է, բայց բաւականին վատառողջ: Վնասուած են մանաւանդ աչքերը (կարճատեսութիւն): Նիւթականապէս նա ապահովեալ է: Իբրև անգաւակ՝ իրան որդեգրել է շուշեցի մի աղքատ ընտանիքի ուստրն ու դուստրը, որոց և լաւ կերպով կրթում ու դաստիարակում է: Տեսայ և այդ մանկիկներին: Շնորհալի երեխայք են³⁵:

Շուշուայ մէջ, ում տանը որ պատահեցայ, անխտիր ամէնքի մօտ էլ մի ալեգարդ քահանայի պատկերը տեսայ: Ամէն ոք էլ այդ հանգուցեալ քահանայի անունովն ու գործերովը յափշտակուած և ոգևորուած են: Նրան կոչում են վարժապետ տէր Գրիգոր: Լսածներիս մայելով՝ հանգուցեալ քահանայն մեծ երախտիք է ունեցել շուշեցուց վերայ և իր բարեգործութիւններով ու առաքինի անձով մեծ յիշատակ և անուն թողել: Բարեկամներիս մէկին յանձնարարեցի, որ վարժապետ տէր Գրիգորի համառօտ կենսագրութիւնը գրելով՝ կա՛ն ինքը ուղարկէ մեր թղթերից մինին և կա՛ն յանձնէ ինձ «Ուղեգնացական ակնարկներ»-իս մէջ գետեղելու համար:

Վերջացնում են այսօրուայ նամակս մի տխուր լուր հաղորդելով: Յուլիսի 21-ին՝ եկեղեցական հանդիսատր պատարագից (պատարագիչը և դամբանախօսը սրբազան Սազինեանցն էր) յետոյ, ի

Շուշի. Մեղրեցոց եկեղեցին

ներկայութեան ամենախոռն բազմութեան, կատարուեցաւ Համբարձում աղա Հախումեանցի կնոջ յուղարկատրութիւնը Մեղրեցոց եկեղեցույ գաւթում: Եկեղեցին շինուած է Հախումեանցների ծախքով: Հանգուցեալը Ջումշուտ բէկի դուստր էր: Նրա ծերունի մայրը՝ Ջումշուտ բէկի այրին, տակաւին կենդանի է: Գալով Համբարձում աղա Հախումեանցին՝ ո՞վ չէ իմանում, որ նա երկար տարիներ Շուշուայ մէջ առաջին և ժիր ու խիզախ գործիչն էր: Պ. Հախումեանցի այսօրուայ նիւթական վիճակը շատ աննախանձելի է (ասում են մասամբ իր անհետատեսութեամբ), բայց նրա բարոյական արժանիքը և ազդեցութիւնը դեռ շատ կենդանի և մեծ են Արցախի հայոց վերայ:

Նախորդ նամակաւս յիշած էի, թէ որքա՛ն դժուարութիւն կրելից յետոյ չը կարողացայ բանաստեղծ Յարութիւնին տեսնել: Այժմ յայտնում եմ, որ երէկ՝ իրիկնապահին, այդ այսպէս ասած անառիկ բերդը՝ բանաստեղծ Յարութիւնը, առնուեցաւ: Եւ առնողներն էին ինձ հետ նաև Մակար վարդապետը, Համազասպ քահանան և Արիստակէս անունով մի երիտասարդ՝ Յարութիւնի դրկիցներից: Ես և Արիստակէսը բռնի միջոցներ գործ դրինք և ներս մտնելով սենեակ՝ տեսանք վերջապէս այդ տարօրինակ մարդուն: Ահա նրա բնակարանի համառօտ նկարագիրը: Մի մեծկակ քառակուսի սենեակ՝ երեք պատուհաններով և երկու պահարաններով, մի պատի մէջ՝ մի բուխար: Սենեակը բաւականին մաքուր է: Երբ մենք, գրոհ տալով, ներս մտանք յանկարծակի, բանաստեղծ Յարութիւնը, ինչպէս մի կատարեալ մումիա, պատն ի վեր կանգնած էր: Երեսը՝ կատարեալ պղինձ, ոտքերը և բազուկները՝ մի-մի կատարեալ և չոր ցախաւել, միրուքը՝ սև, խիտ, ճակատը՝ լայն, կերպարանքը՝ գրաւիչ, սիրուն, հասակը՝ միջակ, տարին՝ հազիւ քառասունից անց: Առաջին անգամ մեզ տեսնելիս Յարութիւնի աչքերը արտասուքով լեցուեցան, բայց նա իրան զսպում էր: Նրա դառնադառն, սպանիչ և հեզնալից ակնարկը ոտքերս կատուցին, խիղճս ինձ խայթեց, և ես յուզուած սրտով ձեռքս դէպի 9 տարուայ մարդատեսցը ուղղեցի մի քանի փաղաքշական խօսքե-

35 Այստեղ ավարտվում է «Ուղեգնացական ակնարկներ»-ի 14-րդ նամակը, որն առաջին անգամ հրատարակվել է 1885 թ. «Մեղու Հայաստանի» երկօրյա պարբերականի № 62-ում (11 օգոստոսի, էջ 1-3):

րով, որոց Յարութիւնը չը պատասխանեց: Վարդապետին և քահանային ներս կանչեցինք: Յարութիւնը տեղիցը ժաժ եկաւ, նրանց աջն առաւ և հրաւիրեց նստել: Մենք բոլորս ծալապատիկ նստեցանք յատակի վերայ: Ինքը՝ Յարութիւնը, չոքեց իւր մի կտոր փալասի վերայ՝ աշխատելով իւր ցնցոտի զգեստի կտորներով մեր տեսութիւնից պահել մարմնոյն մերկ մասերը՝ կուրծքը, սրունքները և արմուկները: Մեր հարիւրաւոր հարցմունքներին նա հազիւ էր պատասխանում, երբեմն և աշխատում մեզ հեռացնել: Պարզ երևում էր, որ մեր ներկայութիւնը և հարցմունքները Յարութիւնին խիստ անհաճոյ էին:

Առաջարկեցինք զգեստ, կերակուր ամէն օրուայ համար, փող, Յարութիւնը միանգամայն մերժեց՝ յայտնելով դրականաբար, որ իւր ապաշխարութեան օրերը տակաւին լրացած չեն, ուստի և չէ կարող կեանքի եղանակը փոխել: Ընդ նմին, պաղատագին և արտասուագին խնդրեց մեզ, որ այդ մասին այլևս իրան ոչ մի առարկայ չամենք: Ինքը գոհ է այն ցամաք հացովը, որ ամենայն օր աշակերտներից մէկի կամ միւսի ձեռքովը բերել է տալիս փողոցից: Ապրուստի և տան վարձի փող ունի: Իւր կարողաւոր աշակերտները նրան ամսական 20 կօպ են վճարում: Նա կարիքի համար փողոց դուրս է գնում միմիայն երկու օրը մի անգամ՝ գիշերները: Աշակերտների դասագիրքը Աղայեանցի «Մայրենի լեզուն» է: Իւր բանաստեղծութիւնքը խիստ շատ են, և բոլորն էլ՝ հայերէն: Մինչև իւր ապաշխարութեան օրերի լրանալն նա ոչ երբէք կը համաձայնի ունկիցէ ցոյց տալ այդ բանաստեղծութիւնքը, որոնք գրում է «յօգուտ և ի փրկութիւն բովանդակ աշխարհի»: Բոլոր ժամանակ մեր խօսակիցը իրան շատ լուրջ պահեց: Եւ խօսում էր շատ կանոնաւոր, պարզ և մաքուր հայերէն: Եւ եթէ չը լինէին նրա վերջին խօսքերը, այն հոգեզմայլ ժպիտն սեպիական բանաստեղծութեանց անունը յիշելու և յիշեցնելու ժամանակ, ես դժուարանում էի բանաստեղծ Յարութիւնի մէջ հոգեկան հիւանդութիւն տեսնել: Այսպէս կարծեցի թերևս, որ գուցէ սխալվում եմ:

Մեր հետագայ խօսակցութիւնից երևեցաւ, որ Յարութիւնի այժմեան կեանքի եղանակն արդէն քսաներորդ տարին է, որ տեսում է, 9 տարի՝ Շուշիում, մնացեալը՝ Կուսապատ գիւղում, որ նրա ծննդավայրն է: Կուսապատում Յարութիւնը ո՛չ ծնող և ո՛չ քոյր կամ եղբայր ունի: Ունի միմիայն հեռաւոր ազգականներ, որոնք նրան թերևս մեռած են համարում: Այսպէս կարծում էին և շատ շուշեցիներ:

Մեր մէկուկէս ժամուայ խօսակցութիւնքը ոչ մի հետևանքի մեզ չը հասցրին Յարութիւնին միութապէս օգնելու կամ բանաստեղծութիւնքը տեսնելու նկատմամբ: Մեր առաջին ամենաանդրդուելի կերպով կուչ եկած, նստած էր Շուշուայ Դիողիմէսը, որ Աբէնքի Դիողիմէսի սնան կարծես միշտ այս էր ա-

տում. «Ես ձեզանից ոչինչ չեմ խնդրում, միայն արևից դէ՛ն գնացէք, հեռացէ՛ք իմ սենեակից»:

Հեռացանք: Տէր Համագասպն առանձնապէս կէս ժամ խոստովանեցրեց բանաստեղծ Յարութիւնին: Այդ խոստովանութեան հետևանքն ի՞նչ էր, իհարկէ, ո՛չ ինքս տէր Համագասպից հարցրի, ո՛չ նա ինձ ասաւ: Միայն յայտնեց, որ Յարութիւնի ասութեամբ նրա ապաշխարանաց օրերը կը լրանան ներկայ տարուոյս վերջը, և նա այն ժամանակ դուրս կը գայ իւր սենեակից, իւր բանաստեղծութիւնքը կը յանձնէ կա՛ն Մակար վարդապետին և կա՛ն Թիֆլիս՝ ինձ կողարկէ: Յարութիւնը այս ևս խնդրած է, որ ես իւր բանաստեղծութեանց հատուածները (որոնք ես լսած և իրան յայտնած էի) չը հաւաքեմ և չը հրատարակեմ:

Շատ բարի, թող այդպէս լինի:

Ինձ յայտնեցին, որ Շուշուայ ոստիկանարանը մի քանի անգամ կամեցել է Յարութիւնին դուրս հանել իւր սենեակից: Բայց չէ յաջողուել: Մի երկու անգամ բռնութեամբ նրա մօտ մտել են ոստիկանք, բայց Յարութիւնին պահարանում թաք կացած տեսնելով և նրա աղէխարշ լաց ու թացից խղճահարուելով՝ թողել և հեռացել են:

Շատ էլ լաւ են արել, որովհետև, եթէ այդ մարդը վնաս է տալիս, դա միմիայն իւր անձին է: Ուրիշներին և ոչ ոքին նա չէ վնասում:

Յարութիւնն ինձ ասաւ, որ աշակերտներին իւր կշտից հեռացնելու դէմ ոչինչ չունի, թէ նա ինքը վարժապետութիւնից ձեռք կը քաշէ, երբ ապաշխարութեան օրերն լրանան:

Ինչպէս նախորդ նամակումս էլ յիշած էի, բանաստեղծ Յարութիւնի՝ այդ ճիշտ Տուրգենևի «Живая моча» պատկերի նոր տեսակ հերոսից ոչինչ վնաս չը կայ մանուկների համար³⁶:

Նախորդ նամակներիցս մէկում յայտնելով, որ Շուշուայ հայերից 100 տնուր Ջիւանշիրի կողմերը գաղթել են ուզում, խոստացած էի խօսել այդ մասին: Այժմ ահա կատարում եմ խոստումս, որովհետև հարցի հետ մօտոյ ծանօթ եմ: Յիշեալ հայերից 10 հոգի օրերումս պատրաստվում են գնալ և իրանց ապագայ բնակատեղոյն հետ ծանօթանալ: Ինքս էլ ցանկանում էի Ջրաբերդը և իւր շրջակայ վանքերը տեսնել: Մենք միացանք, և ես նախքան Ջրաբերդ գնալս, յիշեալ պարոնների հետ գնացի իրանց նոր բնակատեղին և տեսնելու: Յիշեալ գաղթականութիւնը ինձ շատ էր հետաքրքրում: Շատ անգամ ինքս ինձ ասում էի՝ արդէօք ի՞նչն է պատճառը, որ բնակիչք հովասուն լերանց ուզում են լինել բնակիչք խորշակահար դաշտաց: Գաղթականութիւնն ընդհանրապէս և շուշեցիների համար մասնաւորապէս ունի այսինչ և այնինչ ընդհանրական և մասնական

36 Այստեղ ավարտվում է «Ուղեգնացական ակնարկներ»-ի 15-րդ նամակը, որն առաջին անգամ հրատարակվել է 1885 թ. «Մեղու Հայաստանի» երկօրյա պարբերականի № 63-ում (15 օգոստոսի, էջ 2-3):

վմասները, վատ հետևանքները: Սակայն բանից դուրս է գալիս, որ այդ 100 տնտեսները տնտեսական գործող հանգամանքներից հարկադրուած են թողնել Շուշին և Ջիւանշիրի մի անկլինում որոնել իրանց և իրանց որդուց ապագայ բարօրութիւնը: Որո՞նք են այդ հանգամանքները, աւելորդ է այդ մասին խօսել: Շուշուայ դրութեան հետ ծանօթ եղողն ինքը հեշտութեամբ կարող է մակաբերել:

Անմտութիւն կը լինէր կարծելը և խօսելը ու գրելը, որ երբ մի քանի հարիւր մարդիկ ուզում են թողնել իրանց ծննդավայրը, դա առանց էական պատճառի է կամ լոկ «թեթևօղիկութիւն» (ինչպէս գրուած է եղել մի հայ թերթում): Ընդհակառակը, գաղթել ցանկացողների մէջ կան շատ խելօք, փորձառու անուան և դրից տէր անձինք, որոնք երկար-բարակ չափելից և ձեւելից յետոյ եկած են գաղթելու որոշմանը և ուզում են ի գլուխ բերել, եթէ որ, հարկաւ, իշխանութիւնը նրանց խնդիրը հարգելով՝ խնդրուած երկիրը կը տայ իրանց: Ինքս, մայելով հարցի և երկրի ծանօթութեանս, նմանապէս այն եզրակացութեան եկայ, որ յիշեալ գաղթականութիւնը թէ՛ մասնական և թէ՛ ընդհանրական տեսակետներով կարող է օգտաւէտ լինել, եթէ միայն յաջողի: Տեսնենք, թէ ի՞նչ տեսակ երկիր են ընտրել 100 տնտր շուշեցի հայք և այդ երկրից ի՞նչ օգուտներ կարող են տուն տանել իրանք և իրանց որդիք և Ջիւանշիրի շրջակայ ազգաբնակչութիւնը:

Սեր խումբը Շուշուց դուրս եկաւ յուլիսի 6-ին ֆուրգօնով: Ինչպէս միւս, նմանապէս Շուշուայ նման յետ ընկած գաւառներում ֆուրգօններ պահելը շատ օգտաւէտ գործ է: Այդ գործով Շուշուայ գաւառում պարապում են մի քանի տնտր մոլոկաններ Ղարաբուլաղ գիւղից, մի քանի թիւք տնտրներ Ղարդաբազար գիւղից և Մէլիբէկլու գիւղի 150 տնտր թիւք բնակիչները: Վերջին գիւղը մեր գնացած ճանապարհի աջ կողմում է գտնվում և, ասում են, շատ հարուստ գիւղ է, նրա բնակչուիեաց զարդերը շատ ճոխ են, միևնոյն ժամանակ յիշեալ պարսկուիիք ողջ գաւառում յայտնի են իրանց գեղեցկութեամբ: Հաւատում են, որ մի հասարակութեան, մի համայնքի տնտեսական ապահովութիւնը ոչ միայն գեղեցկութեան, այլ դրանից առաւել բարձր բարեմասնութեանց և յառաջադիմութեանց սկզբնապատճառն է, եթէ միայն այդ հասարակութիւնը կարող է իւր տնտեսական ապահովութիւնը գործադրել ինչպէս հարկն է:

Մէլիբէկլու գիւղից փոքր-ինչ ցածր մենք հանդիպում ենք մի ընդարձակ և աւերակ շինութեան: Դա Ջաֆար Ղուլի խանի պալատն էր մի ժամանակ: Պալատի առաջից հոսում է Կարկառը, որ դեռ սակաւաջուր է, ուստիև գորտերը միջին կոկոռն են: Ասում են, որ Ջաֆար Ղուլի խանի հրամանաւ շրջակայ գիւղերից ամէն գիշեր 3 մարդ մինչև ի լոյս հսկում էր գորտերի վրայ, որպէսզի դրանք իրանց անախորժ կոկոռներով խանի քունը չը խանգա-

րեն: Խեղճ գիւղացիք: Ասիական բռնութիւնն ու կամայականութիւնը ի՞նչ խաղեր չէ խաղացել ձեր գլխին: Սակայն անա Ջաֆար Ղուլին ի չիք է դարձել, նրա պալատը՝ հիմնայատակ եղել, իսկ գիւղացին դեռ կայ ու կը մնայ՝ ի խրատ և ի գոուշութիւն ժողովրդին գրաստ և անասուն համարող ամէն մի դեսպոտի համար:

Ջաֆար Ղուլիի աւերակ պալատից յետոյ մենք մտնում ենք այսպէս անուանեալ Խանի բաղը՝ մի ընդարձակ իջևան, որ Մէլի Ղուլի խանի դատեր՝ Խուրշուդ խանումի բազմաթիւ կալուածներից մինն է և նրան տարեկան 1500 ռ. կալապաղրած է տալիս: Միևնոյն տիկնոջ սեպիականութիւնն է նմանապէս Խանի բաղից ներքև գտնուած այս դաշտակը, ուր սեխի և ձմերուկի տօնավաճառ է լինում յուլիսից սկսեալ մինչև հոկտեմբեր: Միւր Վաճառողները Ջիւանշիրի և ուրիշ ցածր երկիրների բնակիչ թիւքերն են, որոնք այդտեղ ևեթ սաղացնում են իրանց ապրանքը Շուշուայ մրգավաճառների և ճանապարհում անցուղարձ անողների վրայ: Թեղի մեծամեծ ծառերի տակ դիզուած են սեխի և մեղրապօսի (ձմերուկ) սայլերը: Գներն առայժմ թանկ են: Թէ՛ ձմերուկի և թէ՛ սեխի հատը 8-10 կօպ. արժէ: Օգոստոսից սկսեալ՝ դրանց գինը կիջնի մինչև երկու և մէկ կօպէկի: Սեխի տեսակաց մէջ ամենալաւն է սնէվազ կոչվածը, որ իբև թէ Երևանի յայտնի դուրմայից (սեխի տեսակ) համեղ է: Տօնավաճառի դաշտակից Խուրշուդ խանումը տարեկան 300 ուրբի արդիւնք ունի: Այդ տեղը կոչվելիս է եղել Վարդանի բաղ: Վաղ ժամանակ պարսիկները մի բուռ հող անգամ չունէին Արցախում: Բայց այն վաղ էր, որ էշը կաղ էր: Մի ջիւանշիրցի աւազակ՝ Փաննահ խանը, վաղ ժամանակ աւելի խելօք և աւելի գործուն գտնուեցաւ, քան Խամսայի հինգ հայ մելիքները: Փաննահը աւազակութիւնից խանութեան բարձրացաւ և երկփեղկեց ու պառակտեց Խամսայի մելիքութիւնը: Փաննահի որդին՝ Իբրահիմ խանը, յիշեալ երկրին և նրան տիրապետողներին տակնուվրայ արաւ, որոնք, խոտ կերած ձկների նման գժուեցան և ջրի երեսն ելնելով, վերջիվերջոյ բանն այնտեղ հասցրին, որ մի Մէլի Ղուլի խան՝ Իբրահիմ խանի որդին, կեղծ վկայականներով ողջ Արցախը փայ ու բաժին արաւ իւր ջորեպանների և սայլապանների մէջ: Եւ այդ գովուած Խամսայի հայ մելիքները ստիպուած եղան միմեանց այտուևեթ մխիթարել, թէ «բաժանեցին զհանդերձս իմ ի մէջ իւրեանց և ի վերայ պատմութեանի իմոյ վիճակս արկանէին»: Բայց ես դառնամ իմ յիշատակարանին:

Խոյրու թիւքաբնակ գիւղում, որ 300 տուն բնակիչ ունի, մենք իջանք հանգստանալու: Այդտեղ մի հայ եկեղեցույ աւերակներ կան, որ ես չը կամեցայ տեսնել, մանաւանդ որ աւերակներում ոչ մի արձանագրութիւն չը կայ: Դաշից յետոյ ես յաջողեցայ մի քանի տեղեկութիւնք հաւաքել Ղարոյլի և Քէրիմ կոչուած աւազակապետների մասին, որոնց ու-

մական այսօր սարսափի մեջ է պահում ողջ Ջիւանշիրն ու Բօրչալուն: Բանից դուրս է գալիս, որ յիշեալ արագակապետներին կալանաւորելու չէ յաջողում իշխանութիւնը յատկապէս այն պատճառաւ, որ Ջիւանշիրի և Բօրչալուի գրեթէ թիւրք համայն ազգաբնակչութիւնը ծածկաբար, պաշտպան և ապաստանարան է յիշեալ արագակապետներին: Պաշտպանների և ապաստանարան տուղների թվում կան և թիւրք պաշտօնական անձինք, մանաւանդ գիւղաւազներից և դատաւորներից:

Մի քանի շաբաթ առաջ Բօրչալուի գաւառապետը 200 կօզակներով և իւզբաշիներով մի թաւ անտառում շրջապատում է Քէրիմ արագակապետին, որ ծառի տակին քնած է եղել երկու ընկերներովը: Գաւառապետը հեռուից նշան է դնում արագակապետին հրացանահար անելու, բայց իւզբաշիներից մինը բարձրաձայն բղաւում է.

–Կնէւ՛գ, դա Քէրիմը չէ, մի՛ խփէք:

Այդ ձայնի վրայ Քէրիմը զարթնում է և ձիւնքն ու զենքերը թողած անտառի մեջ՝ անյայտանում է իսկոյն: Գաւառապետի հարց ու փորձերից ի յայտ կուգայ, որ Քէրիմ արագակապետը նախընթաց երեկոյին վերոյիշեալ գթասիրտ իւզբաշու տանն է եղել իջևանելիս: Երբ տեղական ազգաբնակչութիւնը և իւր ներկայացուցիչներն իրանք են պատասխարում արագակապետին ու ասպատակութիւնը, իշխանութիւնը, բնականաբար, անգոր է ձեռաց որսալու և կալանաւորելու Գորոյիլներին և Քէրիմներին:

Չը մոռանամ յիշել, որ Քէրիմ արագակապետը 23 տարեկան մի տղամարդ է և դեռ մի քանի ամիս առաջ չափառ է եղել: Ուրեմն քաջութեան և սրտոտութեան հետ այդ արագակապետն ունի նաև լաւ ծանօթութիւն երկու իսկ գաւառների ծակ ու ճեղերին հետ:

Մութը նոր էր կոխում, երբ մենք հասանք Շահբուլաղ իջևանը: Փոստայի կայարանում իջևանել, իհարկէ, կարելի չէր մեզ, ֆուրգօնների համար յատկացեալ խանի մեջ՝ նոյնպէս, վասնզի տեղ չը կար, և ուրիշ պարսիկ ճանապարհորդներով լիքն էր այդ լուտտ ու կեղտոտ խանը: Ուստի մենք մեզ համար ննջարան ընտրեցինք բաց երկնքի տակ Շահբուլաղի ակունքը և նրան շրջապատող մացառուտները:

Այստեղ ես իմ ընթերցողին պէտք է նկատեն, որ մեր խմբի բոլոր անդամներն էլ ոտքից ցզուխ գիւնուաւորուած էին: Մենք մեզ միանգամայն ապահոված էինք ամէն մի սովորական և անսովոր արագակների յարձակմունքներից: Ընդ նմին մեր զենքերը թէ՛ ընտիր էին և թէ՛ բազմատեսակ: Միայն թնդանօթն էր պակաս: Եթէ հնար ունենայինք, այդ զենքից ևս կը վերցնէինք: Գալով նրան, թէ գիշերը բաց օդի տակ անցկացնելն առողջութեան համար վտանգաւոր չէ՞, պատասխանում են՝ նայած ով ինչ տեսակ կեանքի է վարժուել: Մեզանից ոչ ոք փափկասուն չէր: Ամէնից փափկասունը, դժբախտաբար, ես էի, ուստի ընկերներս ինձ պատիւ արին անձածկ

Տիգրանակերտ. Վանքասարի եկեղեցու ավերակները 1960-ական թթ.

ֆուրգօնը ինձ անկողնակալ յատկացնելով: Հետևեալ և միւս օրերը շարունակ՝ մինչև 10 օր, ես ինքս էլ սովորեցայ արդէն գետնի և խոտի վրայ ննջելու: Դա գեղեցիկ բան է: Ամէն մի քաղաքացու էլ խորհուրդ կը տամ փորձել:

Ընթրիքից յետո մեր ընկերներից երկուքը գիշերապահ նշանակուեցան: Միւսներս ննջեցինք: Քամին շշուկում է, մոծակները և ճանճերը տօգում են ու սուսիկ-փուսիկ մեզ կծոտում: Շահբուլաղի ակունց ջրերը խոխոջում են, մեր ննջարանից փոքր-ինչ ստորև կազմուած ճահիճներում գորտերը կռկռում, մացառների մեջ զանազան գեռուններ մինչև ի յոյս ձրիաբար նուագում են մեզ համար, ուրիշ էլ ի՞նչ էր ուզում: Առաւօտեան ժամը 4-ն էր, որ կարմիր արևի ճառագայթները մեզ զարթացրին: Աչքս շուտ տուրի դէպի աղօթարանը³⁷, և, աստուած իմ, որքան փառաւոր է լինում արևի բացուիլը Ջիւանշիրի հեռաւոր հորիզոնի տակ:

Մինչև թէյ խմելը և մեր պարկերի ու անկողինների հաւաքելն ու կապոտելը ես աչքից անցկացրի Շահբուլաղի հնութիւնքը: Առաջին նամակումս ես գրել էի, թէ այդ հնութիւններից մինը մզկիթ է (ասած էին ինձ): Բայց դա սխալ է: Մզկիթ անուանած հին շինութիւնը բաղնիս է: Դրան վկայ են աղբիւրները և նոյնիսկ շինութեան ձևը: Բերդի համար ասած էի (դարձեալ այլով խօսքերով), որ Շահ-Աբասի շինած է: Սա նոյնպէս սխալ է: Շահբուլաղին տեղացիք մինչև այսօր անուանում են նաև Թառնագիւրտ: Ջալալեան (տե՛ս Ճանապարհ. ի Մեծն Հայաստան, հատ. Բ, էջ 344) այդ բառը համարում է Տիգրանակերտ բառի աղաւաղածը և պատմիչներից մի քանի վկայութիւններ առաջ բերելով՝ կարծում է, որ դա Տիգրան Առաջինի շինած է՝ ի բնակութիւն իւր Տիգրանուհի քրոջ: Երևի Ջալալեանից առնելով՝ պ. Բաֆֆին («Ժամանայի մելիքութիւններ») նոյնպէս Թառնագիւրտը Տիգրանակերտ է անուանում: Իմ կողմից ես այդ կարծիքը վաղվաղիցս եմ համարում և տրա-

37 Ողջ Արցախի հայերը արևելեան կողմին անուանում են աղօթարան: Դա շատ հին և իմաստալից բառ է, որ շատ տեղերում հայ ժողովուրդը գործածում է: Եւ ժողովրդից առնելով՝ հայ բանաստեղծն էլ երգում է՝ «Աղօթարանը բացուեցաւ, ժամանակ է զարթելու»:

մադիր են անելի դէպի հետևեալ ժողովրդական անաղութիւնը, որ Թառնագիւրտին անուանում է Թառնագիւտ և յարակցում, որ Վաչագան Աղուանից թագաւորը իւր վերջին տարիներում եկաւ Շահբուլաղ: Այնտեղ լեռան գագաթին մի վանք շինեց, ուր և ճգնում էր կամ որպէս հաւ՝ թառում էր՝ Թառնագիւրտ:

Այդ վանքը մինչև հիմայ կայ և մի փոքրիկ մատուռ է³⁸: Վրան միայն Մ տառը կայ, ուրիշ ոչինչ: Այսպէս թէ այնպէս՝ Թառնագիւրտ կամ Տիգրանակերտ աներակների վրայ առաջին անգամ Փաննահ խանը մի բերդ շինեց, որ հայ մելիքները քանդեցին: Յետոյ այդ բերդը պարսից ձեռքով վերստին նորոգուեցաւ: Նրանում մի քանի անգամ պատերազմներ եղան: Այսօր չափառների բնակարան է: Շահբուլաղի երրորդ հնութիւնն է (բաղնիսին կից) մի այլ քայքայուած և կիսով չափ գետնի մէջ թաղուած շինութիւն, որոյ ճակատի ընդարձակ արձանագրութիւնը (ի լեզու պարսկաց) շատ բան կարող էր պարզել: Ափսո՛ս, ո՛չ ես և ո՛չ ոք մեր ընկերներից կամ շահբուլաղցիներից չը կարողացանք յիշեալ արձանագրութիւնը կարդալ: Տեղոյն վերջին՝ Շահբուլաղ անունը նշանակում է Շահի աղբիւր, որ թուով երեք են և ժայռերից բխում են սառնորակ և կաթնահամ: Աղբիւրի մէջ փոքրիկ ձկները գեղում և խայտում էին³⁹:

Շահբուլաղից սկսեալ՝ մեր ճանապարհը մտնում է քօլանիների աշխարհը: Քօլանի մի թիւրք տարր է, որ Ջիւանշիրում նոյն է անում, ինչ որ աազակ և թափառական քիւրդերը Տաճկահայաստանում: Կերպարանքները դաժան են, աչքերը՝ արեան ծարաի, ուսերին՝ հրացան, մէջքներին՝ դաշոյն: Դրանք ընդարձակ դաշտի մէջ թափառում և կողոպտում են շրջակայ գիւղականաց, մեծաւ մասամբ հայոց սարանքը, գողանում տաւարները, մինչև անգամ հաւ ու ճտերը, կրակում և այրում դաշտի հունձերը: Իրանց բնակարանները գայլերի և աղուէսների բնակարաններից շատ չեն գանազանվում, չորս կամ հինգ տունը մի գիւղ է համարվում միմեանցից մի քանի հարիւր սաժէն միմիայն հեռու: Սի գիւղը երեք կամ չորս արտ հազիւ է սերմանում: Անելի սերմանելու ինչ հարկ կայ, երբ պակասը հայերի աշխատութեամբ լցուցանվում է: Ամառը քաշ-

վում են լեռներն իրանց ոչխարանց հոտերի և ձիերի երանակների հետ և կողոպտում լեռնաբնակ հայերի սեպիականութիւնքը, իսկ տարուայ միւս եղանակներումը իջնում են իրանց որջերը⁴⁰ և կողոպտում դաշտաբնակների սեպիականութիւնքը:

Ճմարիտ է, դարաբաղցի հայք քաջ են, գէնքեր ունին և գործածել իմանում են, բայց քօլանիները ճակատ առ ճակատ կռուողներ չեն: Նրանք շատ լաւ գիտեն, որ հայի ոչխարները և տավարները դրսումն են կամ փարախում: Գիշերը գալիս են ծածուկ և քշում, տանում: Տեսնում են, որ խոտի կամ հացահատիկների դէպը դաշտումն է կամ կալում: Գալիս են և դարձեալ տանում, այրում: Վաստակաբէկ գիւղացիք հօ չեն կարող ամենայն գիշեր, հրացան ի ձեռին, հսկել իրանց սարանաց պահպանութեան վրայ: Ես իմ ճանապարհորդութեանս ժամանակ այնպիսի և այնքան բաներ լսեցի քօլանիների վրայ, որ մագերս բիզ-բիզ էին կանգնում: Չը բաւականանալով գիւղացիներից արած յափշտակութիւններով՝ քօլանիները երբեմն յարձակվում են և վանքերի վերայ, սպանում վանահայրերին (ս. Եղիշէ առաքեալի վանահօրը) և վանքը թալանում: Մտնում են ուրիշ վանք և հաւաքունից հաւերը տանում, իսկ ծառներից պտուղները քաղում: Այսպէս վարուել էին նրանք Երից Մանկանց վանքի հետ իմ այնտեղ գնալից մի օր առաջ: Պատահում է, որ գիւղացիք երբեմն իրանց պարտիզների պտուղները խակ-խակ են քաղում քօլանիների երկիւղից: Այդ տարրն էր, որ անցեալներում սպանեց Վիլմանին և կողոպտեց նրա ձիաբուծարանը: Վերջին եղեռնագործութեան պատճառաւ իշխանութիւնը յանցաւորներին նոյնիսկ ձիաբուծարանի առաջ կախել տուեց: Այդ բանից սարսափած՝ քօլանիներն այժմ բաւականին զգաստացած են, բայց դա ժամանակաւոր է: Լեռնաբնակ և մանաւանդ դաշտաբնակ գիւղացուց ուրախութեանը չափ չը կար, երբ լսում էին, որ հարիւր տնուր շուշեցիք ուզում են Ջիւանշիր տեղափոխուել: Նրանք կատարելապէս հաւատում էին, որ այդ ներքին գաղթականութիւնը իրանց կազատէ իրանց յիւերին և գող հարևանների աւարառութիւններից և արիւնայեղութիւններից: Այդ կարծիքի հետ ես ինքս էլ համամիտ եմ: Եւ հէնց այդ տեսակէտով էլ շատ օգտակար են համարում շուշեցիների տեղափոխութիւնը, մանաւանդ որ դրանց ընտրած տեղը ջիւանշիրցուց բնակութեան կենտրոնին կամ սրտի մէջն է՝ մի ընդարձակ և ամայի դաշտ, որոյ չորս կողմը քօլանիների որջերն են: Ի վերջոյ այս ևս պէտք է ասած, որ դեռ նախկին փոխարքայի ժամանակից հրամայուած է քօլանիներին Ռուսիոյ սահմաններիցը վտարել, բայց դա չէ յաջողվել և կարծեմ չը պիտի էլ յաջողուի, որովհետև իսկապէս դժուար գործ է մի ամբողջ համայնք բռնութեամբ հեռացնել իւր ծնավայրից ու բնակավայրից: Բայց այդ

38 Ես ժամանակ չունեցայ այդ մատուռը տեսնելու: Նրա մասին տուած այս տեղեկութիւնը ինձ հաղորդած էր Մակար վ. Բարխուդարեանցը: Բայց պ. Նիկողայոս Տէր-Աւետիքեանցն էլ («Քնար խօսմանկի» հեղինակը) ինձ յայտնեց, որ յիշեալ մատուռը մի գեղեցիկ շինութիւն է և լի արձանագրութիւններով, որոնք մի ժամանակ պ. Գ. Խոջամիրեանցն արտագրել է իբր: Արդեօ՞ք տպուած են այդ արձանագրութիւնք: Ես գոնեա չեմ յիշում: Յիշեալ մատուռին ժողովուրդը անուանում է Լևոնաբերդ: Թարթառի հովտում ես մի առու տեսայ, որ նոյնպէս կոչվում է Լևոնարիս:

39 Այստեղ ավարտվում է «Ուղեգնացական ակնարկներ»-ի 16-րդ նամակը, որն առաջին անգամ հրատարակվել է 1885 թ. «Մեղու Հայաստանի» երկօրյա պարբերականի № 64-ում (18 օգոստոսի, էջ 2-3):

40 Քօլանիների հանգստարանը, որ Թարթառի հովտումն է՝ Մատաղիսի հանդէպ, տներիցն անելի խնամքով է շինուած: Շիւրիները մեծ-մեծ են և արձանագրութիւններով:

համայնքին զսպել, նրա վայրենիութեանը վերջ դնել, կարելի է և պետք է: Այդ դէպքում ահաասիկ հարիւր տուն քաղաքացիք ինքնաբերաբար, իրանց բազմադիմի զոհաբերութեամբ կամենում են աջակից լինել իշխանութեանը:

Շահրուլաղից յետոյ մեզ հանդիպող գիւղերն են (քօլանիները չը հաշուելով իհարկէ) Մախսուղլու, Քեանգառլու, երկուքն էլ թիւրքաբնակ և ընդարձակ, ամբողջովին թաղուած պարտէզների մէջ: Նոյնիսկ մեր ճանապարհին ընթանում է ուռնեաց և նռնեաց մէջ: Քեանգառլու գիւղից յետոյ վերջանում է պատմական Վարանդը և սկսում Խաչէն գաւառը՝ սահման ունենալով համանուն մեծ գետը, որ այժմ սակաւաջուր է: Խաչէն գետից անցնելով՝ մենք մտնում ենք Բոյախմաղլու գիւղը, որ լաւ խաղող ունի, յետոյ Ղարափիւրում գիւղը, որ իւր կշտին ունեցած կրկին սրբավայրերի պատճառաւ այս կողմերում նշանաւոր ուխտատեղի է պարսկաց համար: Ասացին, որ այդտեղ ուխտի գալիս են նաև Թիֆլիսի պարսիկները: Ուխտատեղիքը քառակուսի, փառաւոր շինութիւնք են: Մինի ճակատին արձանագրութիւն կայ: Շինութիւնքը քարից են շինած, իսկ այս կողմերի քարերը քարացած կիր են՝ սաստիկ սպիտակ և թեթև: Քարերը հանում են գիւղերին կից եղած Խաչէնի լեռանց լանջերից, որոյ վրայովն անցնում ենք և մենք: Չը մոռանամ յիշել, որ այս կողմերում յաճախ պատահում ենք կապարի, որոյ մեծաքանակ առատութիւնը գտնվում է Մուղանի դաշտում և Կուրի հովտում:

Ղարափիւրումից յետոյ գալիս է Մարտակերտ հայաբնակ գիւղը՝ հանդիպակաց և կրեայ գոյգ լեռների լանջերի վերայ շինած: Ունի 120 տուն, որ գաղթել են այստեղ մօտակայ Կուսապատ գիւղից (400 տուն), մի եկեղեցի, որ օժել են անցեալ տարի, բայց այժմ քանդուած է: Գիւղն ունի ընդարձակ և սև վարելահողեր Ջիւանշիրի դաշտումը: Կթան և լծկան կենդանիքը բազմաթիւ են և ընտիր: Գիւղի արևմտեան կողմի մեղ ձորակում սփռուած են թթեմու պարտէզները: Մարտակերտի մկներն իրանց խոշորութեամբ կարող են մրցել Թիֆլիսի և Քութայի մկների հետ:

Մարտակերտում մենք իջևանեցանք մի պարտիզի մէջ, ուր անցուցինք և գիշերը: Իմ բոլոր ջանքն էր մօտակայ լեռան քարափներից կաքաւներ որսալ, որ իզուր անցաւ: Գիւղին մօտ լինելով՝ այս կողմի կաւաքները զգոյշ են և էլ լաւ թռչում են: Ես միայն մի մեծկակ կրիայ բռնեցի լեռան գագաթում, թէև այն էլ ուտելու չարժանացայ: Ընկերներս զգվում էին այդ կենդանուց, ուստի և չեփեցինք: Մեր կերակրի կաթսան այդ (ընկերներիս կարծիքով) զազիր կենդանիով չուզեցինք կեղտոտել⁴¹:

41 Այստեղ ավարտվում է «Ռուղեգնացական ակնարկներ»-ի 17-րդ նամակը, որն առաջին անգամ հրատարակվել է 1885 թ. «Մեղու Հայաստանի» երկօրյա պարբերականի № 65-ում (22 օգոստոսի, էջ 3):

Մարտակերտ. ընդհանուր տեսքը

Հետևեալ օրը՝ երկու ժամից յետոյ, մենք արդէն վրան ենք զարկել այն ամալի և անջրդի դաշտի վրայ, որ շուշեցի 100 տնուր հայք իրենց ապագայ բնակութեան տեղն են ընտրել: Դաշտի մի կողմում, որ բաւականին բարձրադիր է և ընկնում Թարթառի հովտի աջ գլխում, տարածուած է մի սարահարթ, որոյ վրայ Շուշուայ գաղթողներն ուզում են իրանց բնակարանները հաստատել, իսկ շրջապատ դաշտավայրերում՝ վարուցանք անել և այգիներ ու պարտէզներ տնկել: Շուշեցուց ընտրած դաշտը, որ մօտ 6000 օրավար տարածութիւն է լինում, ունի պատուական և տակաւին կոյս սևահող, որոյ վրայ ամենայն առատութեամբ աճում է մետաքսանման խոտը: Երկիրը կարող է արտադրել լաւ բամբակ (փորձն արդէն արել են Մոխրաթաղ գիւղի բնակիչները), բազմատեսակ պտղատու ծառեր, խաղող և այլն, բայց այդ և դրանց նման ուրիշ բարիքներ երկրից ստանալու համար հարկաւոր է դրամական ահագին զոհողութիւն: Ողջ դաշտի մէջ մի կաթիլ ջուր անգամ չը կայ: Ջուր պետք է հանել Թարթառի հեռաւոր և ծմակների մէջ թաղուած կէտերից: Դրա համար հարկաւոր է, ինչպէս չափուելուց երևեցաւ, 31 վերստ տեղ Թարթառի հոսանքով վեր բարձրանալ, կտրատել հինաւորց ծառեր, կտրատել ժայռեր, առու և ճանապարհ բաց անել: Հէնց մէնակ այդ ձեռնարկութիւնը շուշեցիներից մօտ 100 հազար ռուբլի է պահանջում: Նրանք յանձն են առնում թէ՛ այդ և թէ՛ ուրիշ ամէն տեսակ զոհողութիւն, միայն թէ տերութիւնը բարեհաճէր դաշտը իրանց տալ: Մի շաբաթ այդ մարդկանց հետ խօսակցած գոլով, տեսնելով նրանց նկարած մակարդակը, ես տեսնում եմ, որ այդ մարդիկը հաստատապէս մտքներումը դրած են Ջիւանշիրում երօպական ձևով մի կօլօնիա հիմնել: Իրանց մէջ պիտի լինին Երօպայում կրթուած այգեգործ և անասնապահ ընկերներ:

Տոկութիւն և յաջողութիւն ցանկալով իմ ընկերներին և թոյլ տալով, որ իրանք ջրի ճանապարհը չափելով զբաղուին, ես արժ. Համագասպ քահանայ Տէր-Աւետիքեանցի հետ, որ գաղթողներից միմն է, իջայ Թարթառի հովիտը՝ յայցելութիւն այնտեղ եղած հայ գիւղերին՝ Ներքին Չայլու (28 տուն), Վերին Չայլու, Մարաղա (1828-ին Պարսկաստանից

գաղթածներ են) և Մատաղիս: Դրանցից Մարադան (80 տուն) հովտի մեջ չէ, այլ նրա աջակողմեան գագաթի դաշտումը (Ջիւանշիր): Ես միայն Վերին Չայլուն ու Մատաղիսը տեսայ: Առաջինն ունի 34, իսկ երկրորդը 13 տուն՝ ամբողջապէս պարտէզների մեջ թաղուած, որոց մեջ կան խնձորենի, տանձենի, ծիրանի, թթենի, փշատի, նռնենի, սերկկիլի, ընկուզենի, շլորենի և թզենի: Իսկ հացահատիկներն են ցորեն, գարի և բրինձ:

Ուշադրութեան արժանի է, որ ողջ Արցախում, առաւել ևս Խաչէնում այս տարի թուրք յումայէտս (իզուր) կորչում է արցիզի բարձրանալու պատճառաւ: Թրքից բնակիչները այժմ բեքմազ (դոշաբ) են շինում միայն, որովհետև արաղի դոյլի համար փոխանակ առաջուան 25 կօպէկի այժմ սահմանուած 77 կօպ. վճարելն ամենևին ձեռնտու չէ գիւղացոց:

Թարթառի հովտում ես տեսայ ինձ անյայտ հետևեալ խոտերը և ծաղիկները. մեռոն-ծաղիկ, դեղնապտուկ, կածուկ (սա մի խոտ է, որ կենդանիք ուտում են) և հորդի-պլոթ, որով իսրը դեղին են ներկում: Գալով Թարթառ գետին՝ ես պէտք է ասեմ, որ այդ գետը թէ՛ իւր նեղ հովտում (Մատաղիս գիւղից սկսեալ) և թէ՛ Ջիւանշիրի դաշտում 94 առուների է բաժանված: Մինչև Չայլու հասնելը, որ կղզիաձև բարձրանում է հովտի մէջտեղը, մենք 14 առուներից անցանք: Թարթառի հովտի վերին մասերումը առուների բաժանուած է նաև Եղիշէ առաքեալի գետակը, որոյ դաշտը Թարթառի դաշտից բարձր է:

Թարթառի կամուրջները շատ են, բայց փայտեայ, մի քանի գերաններից բաղկացած: Համեմատաբար տանելի է և քարաշէն Պառաւի կամուրջը: Մի պառաւի շինած է, որ իբր թէ վերանորոգութեան համար կամրջի մեջ փող էլ է թողած: Այդ փողը հանելու համար գիւղացիք բաւականին քանդել և կիսով չափ փչացրել են այդ կամուրջը:

Թարթառից մեծ-մեծ սև ձկներ են դուրս գալիս: Մենք շատ անգամ որսացինք և վայելեցինք: Գետը և այն օգուտն ունի, որ իւր հոսանքով փայտերի մեծ և փոքր կտորտանք է բերում: Այդ պատրաստի նիւթով գիւղացիք տաքացնում են իրանց բնակարանները:

Իրիկնապահին վերադառնալով մեր ընկերների մօտ՝ մենք գիշերեցինք դաշտի միջին: Հետևեալ գիշերն անցուցինք Մատաղիս գիւղի կալերից մինում: Իսկ միւս առաւօտը մեր խումբը երկու մասի բաժանուեցաւ: Մի մասը գնաց առուի ճանապարհի չափելը շարունակելու, իսկ միւսը՝ ս. Եղիշէ առաքեալի վանքը տեսնելու: Վերջին խմբումն էի ես և Համազասպ քահանան:

Մատաղիսից մինչև ս. Եղիշէ առաքեալ մի ձիով մի ժամուայ ճանապարհ է: Բայց այդ ճանապարհի հազիւ կէտը կարելի է ձիով գնալ: Միւս կէտը պէտք է ոտքով գնալ և այն էլ մեծ զգուշութեամբ: Մենք արդէն Արցախու լեռանց ազխազխների և խոխոմների միջովն ենք ընթանում, մէկ լեռնից դէպի միւսն

անցնում՝ անդադար ելնելով լեռների կողերի և գագաթների վերայ և իջնելով մինչև ստորոտները: Թաւ անտառի մեջ արևի ճառագայթները հազիւ են թափանցում: Քարքարուտները ոտներիս հոգին են հանում: Մի քանի զուգահեռական շղթաներ անցնելով՝ մենք հանդիպում ենք Եղիշէ առաքեալի գետակին, որ լեռանց ստորոտովն է հոսում առանց շառաչման: Գետակի ջուրը շատ մաքուր է, ափսո՛ւս, որ մօտը գնալու բնաւ թոյլ չեն տալիս հինաւորը և վիթխարի ծառները: Դրանցից ես անդադար տեսնում էի կաղնի, տկողի, հաճարկի, բէխի, ըլնենի, ճղանի, ճապկի, գիհի, հունի, տանձենի, թխկի, թեղի, լընըտերևի, կըռզների, շլորի, հաւ-կուտ-կուտի, կատուայոռի, սըրըթեղի, տըղանի (մանր խնձորենի), գլեռի, քլատանձի (քարջինի), ընկուզենի, որք կամ գօրա, թթենի, սերկկիլի, նռնենի, փռդնի, դամբուլի, թզենի, հացի, սզնի, կէշի, դողկուզոցնի, գետամասրի, անուններ, որոց մեծագոյն մասը ժողովրդական բառեր են: Իսկ մայրի ամենևին չը կայ Արցախի անտառներում: Այդ է պատճառը, որ յիշեալ անտառներում 4 օր անցկացնելով՝ ես չէի գտնում այն անուշահոտ բուրմունքը, որով այնքան անուանի են Բօրժոմի, առաւել ևս Քութայիսի ու Աբասթումանի և Ջօբարէթի անտառները: Արցախի անտառներում, բացի սովորական մանր գազաններից, կան նաև արջ, գայլ, աղուէս, վագր կամ փէլէնկ, քրէծ (քարայծ) և կիստար:

Գիւղացիք մեծ քանակութեամբ որսում և վաճառահանում են այդ կենդանեաց մորթերը:

Ս. Եղիշէ առաքեալը բազմած է մի բարձր լեռան եռանկյունաձև և սեպաձև ժայռի վրայ և ունի փառաւոր և ահաւոր տեսարան: Վանքը պարսպապատ է: Մէջտեղում՝ մի փոքրիկ եկեղեցի, որ, բացի սեղանի ետքևի պատից, ողջ կեցած է: Միտուն է մանաւանդ իւր գմբէթը: Եկեղեցոյ կողքերին՝ երկու իսկ կողմից կան 7 մատուռներ: Դրանցից մինը միայն տապալուած է, մնացեալները դեռ կանգուն են: Դրանց շուրջ կան հիւրասենեակներ, տնտեսատուն, մարագ և ախոռներ: Եւս և կրկնայարկ առաջնորդարանը՝ շինած ՌԻԲ (1573) թուին, որոյ առաստաղն ամբողջովին փուլ է եկած: Գաւթի մեջ թաղուած կան գինու մեծամեծ կարասներ: Վանքն ամայի է: Տեսայ գետնից հանած երկու զանգակներ, որոց մինը.

Յիշատակ է զանգակս Ղազարի որդի Գրիգորի և թոռն...:

Չանգակները լեզուակներ չունին: Նրանք այլ ևս ձայն չեն հանում: Պարսպի դռները երկուսն են՝ արևելեան և արևմտեան կողմերից: Թէ՛ եկեղեցոյ, թէ՛ մատուռների և թէ՛ գաւթի մեջ բազմաթիւ գերեզմաններ կան գետնատարած՝ հանդերձ արձանագրութիւններով: Արձանագրութիւնք շատ կան նմանապէս եկեղեցոյ և մատուռների ճակատներից: Մեր ժամանակը և միջոցները չէին ներում այդ բոլոր

Եղիշե առաքյալի վանք (Ջրվշտիկ). ընդհանուր տեսքը

Եղիշե առաքյալի վանք (Ջրվշտիկ). համալիրի կենտրոնական շինություններն արևմուտքից

արձանագրությունը ընդօրինակել: Ուստի մի քանիսը միայն ընդօրինակեցինք, որ տքա են⁴²:

Եկեղեցւոյ սեղանի փուլ եկած պատի վրայ դեռ կարդացվում են հետևեալ կարմրատառ բառերը.

Ես Դաւիթ և իմ ամուսին միաբանեցաք սուրբ ուխտիս և ետուք զխաչն Գ (3) պատարագ... (պատար քանդում է) Հասան, Սմբատ, Վահան, Տային... ի հոգւոյն... և միաբանքս Գ (3) պատարագ... կանգնեցի... որդի Մխիթար մայրն յայսմ ամի սպանեցաւ... և տուաք զմեր նոր Շամլնի իւր սահմանէն և ամբար... Ատամին զքնայիրն Նանայ:

Եկեղեցւոյ ժամատան մէջ շատ գերեզմաններ կան, որոնցից մինի արձանագիրն է.

Այս է տապան Մելքիսեդեկ եպիսկոպոսին, որ էր առաջնորդ ուխտիս, որ անմեղ սպանեցին օսմանը ՌճՂԵ (1175):

Մի այլ շիրմի վերայ.

Այս է հանգիստ տէր Վարդան քաջի:

Մատուռներից մինում կայ Վաչագան քազաուրի շիրմն առանց որևէ արձանագրութեան: Մատաղեցի մեր ուղեցոյց Սիմեօն Սահակեան որսորդը

հաւաստիացնում էր, որ արձանագրութիւն կար, բայց շիրմի քարը շուռ են տուել: Եւ, ճշմարիտ որ, քարը շուռ տուած է: Միևնոյն այդ մատուռի դրան հանդէպ կայ Մելիք Հաղամի գերեզմանը: Շիրմի վրայի մարմարիոնեայ արձանագրութեան քարը 13 տարի առաջ չարդախուեցի մի ցնօրեալ մարդ՝ Ջաւատի որդի Սկրտիչը, հանել, տարել է, և հիմայ մարմարիոնեայ յիշատակարանի փոսն է միայն մնում: Սիմեօն Սահակեանի վերջին վկայութիւնը հաստատեցին յետոյ Տօնաշէն գիւղացիք ևս՝ յարակցելով, որ գիժ Սկրտիչը յիշեալ մարմարիոնը կտորատել և գրուանքանոցներ շինելով՝ վաճառել է: Ես չը կարողացայ այդ գրուանքանոցներից և ոչ իսկ մինը ձեռք բերել:

Մելիք-Հաղամի պատուանդանի վրայ գրուած է.

Այս է տապան մօրս Ախտանի կողակից Վարդ-յաթունին թոռ Մխիթարին:

Իմաստից երևում է, որ այդ գերեզմանը Մելիք Հաղամի մօր գերեզմանը պէտք է որ լինի, բայց արձանագրութիւնը փորագրած է նոյնիսկ Մելիքի շիրմի պատուանդանի վրայ:

Գաւթի մէջ եղած բազմաթիւ գերեզմանների արձանագրութիւններից մինն է հետևեալը.

Այս է հանգիստ Եսայի որդի Բարութեկին, որ է եղպայր Ատիպեկին Ետղշիպեկին պապուն և իւր որդի անուն Գարրիէլին, թէ իմանաք վաղճանն եղև Ռ (1000) և իւր կողակից Ջիլփին:

Այս գերեզմանաքարի (որ կարծեօք մի քանի մեռելների վերայ է ձգուած) քանդակագործուած են 4 տղամարդիկ, որոնցից մինը իւր ձեռին բռնած ունի

⁴² Համազասպ քահանայ Տէր-Աւետիքեանը զարմանալի արագութեամբ և յաջողութեամբ է կարողում արձանագրութիւնը: Այնպէս որ իմ «Ուղեգնացական ակնարկներ»-ումս դուրս եկած այս միւս արձանագրութիւնը ես պարտական եմ յիշեալ հօրը: Խորհուրդ կը տամ հայ ճանապարհորդներին Սիմիքում ճանապարհորդելիս, եթէ միայն հետաքրքրվում են հնութեանց արձանագրութիւններով, իրանց հետ անպատճառ վեր առնել Տէր-Աւետիքեանց քահանային, որ միևնոյն ժամանակ մի պատուական ընկեր է:

փարչ, միւսը՝ գաւաթ, երրորդը՝ շոնկուր⁴³, չորրորդը՝ թուր:

Գերեզմանաքարի միւս երեսին քանդակուած են 5 տղամարդիկ, որոնցից 2-ը՝ ձիերի վերայ նստած և ձեռքների հրացաններով նշան բռնած, մեջքներիցն էլ թուր կախ արած: Մեջտեղում եղած մարդը գինու ամաններ է բռնած, իսկ մնացեալ երկուքը նոյնպէս զինատրուած են, թէև հետիոտն են իրանք:

Արտասուախառն համբոյրներով Համագասպ քահանան «Հոգւոց» ասաւ ս. Եղիշէ առաքելոյ մէջ գտնուած գետնատարած շիրիմներին, ես էլ տիրացուքին արի. և ապա մեր խումբը սկսեց լեռնից ցածր իջնել հանդիպակաց շրթաների խոխոնների մէջ անցնելու համար: Քառորդ ժամից յետոյ մենք արդէն հասած ենք Մազէ կամուրջի մօտ: Կամուրջը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ երեք երեքուն գերան՝ փայտի կտորներով ծածկուած: Նրա տակով՝ մօտ 200 ոտնաչափ ցածրութեամբ, հանդիպակաց, ցից-ցից ժայռերի մէջտեղովն ահագին շառաչմամբ արշաւում է Եղիշէ առաքելոյ գետակը՝ յորձան տալով իւր տակից: Ահիւ և տագնապով անցանք մենք այդ գետակից և անցուցինք մեր ձիանքը: Ի դէպ, Արցախի ձիանքը զարմանալի խելօք և ընդունակ են իրանց երկրի ծակների մէջ ճանապարհորդելուն: Եւ ես համոզուած եմ, որ հէնց Արցախի ձիանքներով կեք կարելի է ճանապարհորդել Արցախի նման քարքարուտ և անտառուտ երկրում:

Մազէ կամուրջի այն կողմը մեր ճանապարհը սուկալի է: Վիթխարի լեռների արահետ կողերովը պիտի բարձրանանք: Թաւ անտառի փշոտ ծառների միջովը մեզ ճանապարհ պիտի հարթենք: Շորերս անդադար պատռտվում է: Գլխներս ստիպուած ենք շարունակ թեքել և միևնոյն ժամանակ թէ՛ արահետ շափող ձեռքից չը փախցնել և թէ՛ մեր ձախ կողմում՝ մի ափ հեռաւորութեամբ մեզանից հեռու գտնվող անդունդի մէջ չը գլորուիլ: Այդ բաւական չէ, մենք անդադար ստիպուած ենք հեղեղներից առաջացած խրամատների մէջ ընկնել և ելնել, ջղակոտոր և արմատախիլ եղած մեծ-մեծ ծառների վրայից երբեմն թռչել, երբեմն ցայթթել և երբեմն սողուկել: Շունչս կտրվում է, քրտինքս աղբիւրի նման էլնել, պատել է մագերիցս սկսեալ մինչև եղունգներիս ծայրերը, ծնկներումս այլևս հարաքաթ չը կայ, նրանք անդադար ծալվում են և ամէն անգամ, երբ ես սայթքում, ընկնում եմ՝ բազուկներս դէպի ծառների ճղերը տարածելով, իմ խելօք ձին, որ ետքիցն է գալիս սարձարձակ, իսկոյն կեք կանգ է առնում: Մեր խոնջեալ անդամոց դադար տալու հրաման չէ տալիս մեր ուղեցոյցը, վասնզի մենք շատուր ենք, ընթանում ենք միմեանց ետքից սաստիկ նեղ և անդնդի գլխին եղած շափողներով: Միմիս անտեղի շարժումները կարող է քարաւանի կանոնատուր ըն-

թացքը խանգարել, կարող է մեզ փորձանքին մէջ ձգել ճիշտ այնպէս, ինչպէս զանիվեր բարձրացող անիւր կարող չէ կանգնել, կամ պէտք է շարունակ առաջ գնայ, կամ յետ-յետ գլորուի: Անճարացեալ և շնչասպառ մենք էլ գնում, բարձրանում ենք: Այսպիսով մեր քարաւանը չորս լերան վրան բարձրացաւ և իջաւ (հապա քանի՞ լեռան վրայ էլ մինչև ս. Եղիշէ վանքը ժամանակներս էինք բարձրացել և ցածրացել), մինչև որ վերջապէս հասանք լեռներից ամենաբարձրի դուրան գագաթը, որտեղ, սակայն, ահագին ծառները լոյսին չեն թողնում ներս թափանցել:

Մեր քրտնախարշ մարմինը չստեղծնելու համար իսկոյն ձիանքներին հեծանք և 15 րոպէից գկնի մենք արդէն Դաստակերտ գիւղումն ենք⁴⁴:

Դաստակերտի իսկական անունն է Դաստագիւղ՝ Վաչագան թագաւորի համանուն աղջկայ անունով, որոյ ամարանցն է եղել այդ գիւղը: Դեռ մինչև 1881 թիւր իւր շրջակայ սահմաններով սեպհականութիւն էր ս. Եղիշէ առաքելոյ վանքին: Բայց այժմ արքունական է համարվում որոշմամբ պ. անտառապետի, որին գիւղացիք վճարում են տարեկան 40 ռ. արքունի գանձարանին հասցնելու համար: Աւերակների և գերեզմանների շատութիւնը, նոյնպէս և հինաւորք եկեղեցին, որի կրկնակի արձանագրութիւններից երևում է, որ շինուած է ազգային ՉԻԵ (1276) թուականին իւր քանդակագործ սիրուն-սիրուն խաչերով՝ իւրաքանչիւրը «մի խաչս բարեխօս» արձանագրութեամբ, վկայ են, որ Դաստակերտը ժամանակին մեծ գիւղ է եղել: Բայց այժմ միմիայն չորս տուն բնակիչ ունի: Բնակիչները, մասնաւոր գեղեցիկ սեռը, վերջին աստիճանի առոյգ են, կայտառ, մի-մի կատարեալ արջի քօթօթներ: Մեզ տեսնելիս մի տան առաջ խաղ անող մանուկները վախեցան և լալով վագ տուին դէպի իրանց տները: Մեր բոլոր փաղաքշանքը իզուր անցաւ: Խեղճ մանուկներ, ով գիտէ, իրանց օրումը քաղաքացի շորերով մարդիկ տեսած չէին: Իրանց տների շուրջը միշտ ման եկող գագաններիցը դրանք չեն վախենում այնքան, որքան քաղաքացի մարդիկներից:

Իրաւունք ունին, որովհետև բնակութեան այդ ազատ ու համարձակ որդուրը վնասողը ոչ այնքան անտառի գագաններն են, որքան քաղաքի ջէնտլմենները:

Նախաճաշ արինք, հանգստացանք, տների արդուզարդը տեսանք. խեղճ բաներ: Մի տան մէջ մի տպեալ շարական, ժամագիրք, սաղմոս և Եղիշէ (Թեոդոսիոյ տիպ) գտանք: Մի այլ տան մէջ գոյնզգոյն թելերով նշխած մի ձու տեսանք, որ, ըստ սովորութեան, տան հարսնացուն էր ուղարկել, որ

43 Արևելյան լարավոր նվագարան (ծանր. խմբ.):

44 Այստեղ ավարտվում է «Ուղեգնացական ակնարկներ»-ի 18-րդ նամակը, որն առաջին անգամ հրատարակվել է 1885 թ. «Մեղու Հայաստանի» երկօրյա պարբերականի № 66-ում (25 օգոստոսի, էջ 1-3):

ինքը սկեսրանց տանը նազար-աչք չառնե՞45: Մանուկներին սպիտակ փողեր բաշխեցինք, տենդ ունեցողներին քինա մասնատրեցինք, ինչպէս այդ անում էինք մենք գրեթէ ամէն մի գիւղում և ապա ճամփայ ընկանք դէպի Տօնաշէն գիւղը:

Այժմ մենք լեռներից ցածր ենք իջնում, բայց ճանապարհը տանելի է (կոմաններ). ուստի ձիերից վեր չենք գալիս: Դրա փոխարէն մեր շորերը փառաւորապէս պատառոտում և ճղճղում են դարձեալ ծառների ճղները: Եւ ես, երբ գլուխս ցածրացնում եմ, որ ճղները նրան չը փաթաթուին, երեսս չը ճղոտին, կուրծքս դիպչում է ձիու քամբի գլխին (դաշ) և ծակոտվում: Այսպէս և փոխադարձաբար: Ծարից կտրած՝ ձիուց վեր եմ գալիս և դարձեալ զօռ տալիս ոտքերիս: Խեղճ իմ ոտքեր, չորս օր շարունակ ինչե՞ր չը բաշեցիք դուք իմ ձեռին Արցախի անտառներումը: Եթէ այդ անտառների լեռները, որոց վերայ չորս օր մեր խումբը ելաւ և իջաւ, միմիանց վերայ դարստէինք, չորս Մեծ Մասիս կը ձևանար: Ուրեմն մենք երկու անգամ Մեծ Մասիսի գագաթը բարձրացած կը լինէինք:

Հասանք Տօնաշէն՝ լերան լանջի վերայ կանգնած: Բնակիչք 17 տուն են: Ունին մի հինաւորց եկեղեցի, ամենախեղճ վիճակումն է: Գիւղացիք այժմ այդտեղ են աղօթում: Ունին մի ծերունի քահանայ, որ միևնոյն ժամանակ հովուում է նաև Դաստակերտ և Մատաղիս գիւղերը: Կնանիք գործում են շալ, մաֆրաշ և թէ՛ իրանց պիտոյից համար գործածում և թէ՛ վաճառահանում: Ինչպէս բոլոր Արցախի գիւղերում, նոյնպէս և Տօնաշէնում կնանիք գորգ գործել էլ են իմանում:

Մութը շատոնց կոխել էր, երբ մենք հետիոտն իջանք Թարթառի եզերքը և գտանք այնտեղ մեր միս ընկերներին, որ պատսպարուած էին ջրաղացների մինի դրան ծածկոյթի տակ: Թէպէտ Տօնաշէնից մենք վերցրել էինք բոլորիս համար էլ անկողին, կերակուր, քանի որ մեր ֆուրգօնը և շորերն ու կերակուրները Մատաղիս գիւղումն էինք թողել, սակայն ես գոնեա անլի ջրաղաց-բաղարջն աւելի ախորժակով էի ուտում, քան գիւղի բոռները, և գիշերով Թարթառից ձեռաց որսուած ձկներն աւելի սիրով, քան մեզ հետ վերցրած վտիտ ճտերի մսերը:

Առաւօտուն արթնանալիս բերանս սաստիկ դառն էր: Մաշալ չունէի: Ըստ օրինակի ընկերներու՝ ես էլ իմ գուլպեքը լուացի: Ամէն կերպ աշխատեցի քրտնել, բայց հնար չը կայ: Մի կասկած ևս աւելացաւ: Տօնաշէնում մենք տիֆով պառկած գտած էինք մի երիտասարդ տղամարդու: Խեղճ, լեզուն արդէն քանձրացել էր: Տաքութեան մէջ էրվում էր: Մենք նրա մօտ գնացինք, խորհուրդ և խրատ տուինք ազգակցացը, թէ ինչպէս պահեն, որտեղ պառկացնեն:

Տօնաշէն գյուղի ընդհանուր տեսքը

Հիւանդի ձեռը բռնեցինք, բազկերակը շօշափեցինք, յուսադրեցինք, մօրը և կնոջը մխիթարեցինք, ծերունի հօրը ստիպեցինք, որ շուտով գնայ և Ջանեաթաղ գիւղից գաւառական բժշկին բերէ: Ահաւասիկ հէնց այդ ժամանակն էլ (մտածում էի ես) տիֆը փոխարկուեցաւ ինձ վերայ, մանաւանդ որ մարմինս հիւանդանալու շատ տրամադրած էիմ օրուայ մէջ արած դառնագին ուղեգնացութիւնքս:

Դրութիւնս թէ՛ վատ էր և թէ՛ յիմար, թէպէտև ընկերներիցս ծածկում էի, միգուցէ նրանց գործին արգելք դառնամ:

Այդ պատուական մարդիկը 10 օր ինձ իբրև մտերիմ հիւր իրանց հացովն ու ջրովը ման ածեցին, իրանք շատ անգամ անհանգստացան, որպէսզի ես հանգիստ լինիմ, իրանց բերանի լաւ պատառը միշտ ինձ էին ուտացնում, իրանց բարձերն իմ գլխիս տակ դնում, ինձ նստացնում, իրանք հերթով թէ՛ կերակուր պատրաստում, թէ՛ սեղան սարքում, հաւաքում, աման-չաման լուանում, հրացանն ուսին՝ ողջ գիշերը ննջողներիս վրայ հսկում և այլն, և այլն, այժմ ես ի՞նչ խղճով կարող էի պահանջել, որ այդ պատուական ընկերներս, իրանց բան ու գործը թողած, ինձ համար բժիշկ գտնեն և բերեն, ինձ մի կերպով Շուշի կամ Գանձակ հասցնեն:

«Ո՛չ, սա կարելի չէ»,– ասացի ինքս ինձ և վճռեցի Ջրաբերդը և նրա շրջակայքը չը տեսած՝ դուրս չը գալ Արցախի ազխազխներից:

Մեր իրաւամբեան տակ թէև հիմզ ձի ունէինք՝ գիշերանց Տօնաշէնում բերումս, բայց ես ձի չը վեր առայ և միմիայն քրտնելու համար որոշեցի ոտքով բարձրանալ մինչև Չարդախլու գիւղը: Ինձ հետ ընկերացաւ տէր Համազասպը, որ իմ խաթրու համար նոյնպէս յանձն առաւ հետիոտն ընթանալ: Մնացեալ ընկերներս երեք խմբերի բաժանուեցան, և իւրաքանչիւր խումբ իւր գործին գնաց: Տէր Համազասպը և ես վեր առինք մեր զէնքերը, մեր միակ պլէտը և վերարկուն և ջրաղացպանից իմանալով, որ մինչև Չարդախլու հազիւ 1/4 ժամուայն ճանապարհ է, անցանք Թարթառը մի այլ Մազէ կամրջից և հայդա, դէպ սարերն ու ծանկներն ի վեր դարձեալ: Բայց... ի՞նչ քառորդ ժամ, ի՞նչ կէս ժամ, ի՞նչ մի ժամ: Երեք և կէս ամբողջ ժամից յետոյ հազիւ լեռ-

45 Արցախի գիւղացիք (ինչպէս և ուրիշ երկրի հայք) իրանց պարտէզների ցանկերի վերայ կենդանեաց գանգ են տնկում, որ բերքերը նազար չառնեն: Այդ գանգին Արցախում անուանում են կարկած:

Մաղավուզ կամ Մղոզ (Չարդախլու) գյուղի ընդհանուր տեսքը

ներից ամենաբարձրի գագաթը հասանք՝ ճանապարհին ընդամենը 40 բույս միայն հանգստանալով: Բայց Չարդախլուն դեռ չէ երևում: Մեր վրայից քրտնքի առուններ են հոսում, լեզուներս տապակում և պապակում են: Մեր կանգ առած տեղը ճանապարհը ճիղատրվում է: Չը գիտենք որ ճանապարհը բռնել:

Փաթաթուեցանք պլետիս մէջ. վերարկուովս էլ գլխներս փաթաթեցինք, ճամփորդի ենք սպասում, որ մեզ ճանապարհ ցոյց տայ: Քօլանիներն էլ մեզանից հեռի չեն: Բայց այդ կողմից երկիր չունինք: Մեր զենքերը կազմ են և պատրաստ: Մեզ հետ ունինք 16 անգամ արծակող հրացան ևս: Յանկարծ մի ծառի տակ մի նստած գիղացու ենք տեսնում՝ մեզանից մօտ 150 սաժեն հեռու: Մօտը գնացինք: Մարգեար ապերը չարդախլուցի էր և իր կորեկը հնձելուց յօգնած՝ ծառի շաքունը հանգստանում էր: Ջուր ունէր: Խմեցինք: Միտս եկաւ Փրկչի խօսքը. «Որ արբուսցէ բաժակ մի ջուր ցուրտ, ոչ կորուսցէ զվարձս իր»: Մարգեար ապօր մեզ մատակարարած ջուրը մենք, պատշաճապէս վարձատրելով, իսկոյն ճամփայ ընկանք, որպէսզի բերաններովս խմած ջուրը կաշներիս ծակոտիներովն դուրս բերենք անյապար: Եւ բերինք, մինչև որ Չարդախլու կը հասնէինք: Այստեղ չը մօռանամ յիշել, որ Մարգեար ապօր մօտ ես առաջին անգամ տեսայ փայտեայ մատնոցներ, որ այս կողմերում գիղացիք հունձ անելիս իրանց մատներն են հագցնում, որպէսզի մատները երկայնանան, և մանգաղը լաւ բռնէ: Առաջին անգամը տեսանք մալ մի կաղնի ծմակի միջին, որոյ ճիւղը հունի էր և արդէն պողպարեա՛ծ:

Չարդախլուն 40 տնից է բաղկացած: Ունին մի խեղճ, հողաշէն եկեղեցի, մի ամենապատուական ծեր քահանայ, որոյ 73 տարեկան մայրը զարմանալի առոյգութիւն և ժրութիւն ունի: Մայրն ամէն կերպ աշխատում է մեզ սիրաշահիլ: Նա մեզ զովացուցիչ կերակուրներ է տալիս, իմ շապիկներն է չորացնում: Եւ երբէք էլ չէ համաձայնում մեզ հետ

նստել, այլ ոտքի վրայ կանգնած՝ սպասաւորում է սեղանին: Մեզ հետ սեղանակից է մալ քահանայի եղբայրը: Իսկ քահանան գիղումը չէ: Տանուտէրերը մեր ով լինելը չը գիտեն, մենք էլ չենք յայտնում մեզ: Ի վերայ այս ամենայնի՝ մարդիկ մեզ հիրաւի-րում են առանց որևէ նիւթական ակնկալութեան:

Ճաշից յետոյ ձիանք պահանջեցինք, որ գնանք մօտակայ «Քղքատեղը» տեսնելու: Չի չը կայ: Ջորի պահանջեցինք, չը կայ դարձեալ: Էշ պահանջեցինք, չը կայ նոյնպէս:

–Պէտք է ուրեմն նորից մենք մեր ոտքերին ապակներք,– ասացինք և քահանայի եղբօր ուղեկցութեամբ ճամփայ ընկանք:

Չարդախլուից մինչև «Քղքատեղ» ոչ ատելի է, քան չորս վերստ: «Քղքատեղը» մի ընդարձակ ատերակ է՝ սարերի լանջերի վրայ տարածուած: Չորս-հինգ հարիւր քարուկրեայ տների ատերակներ կան: Դրանց մէջ ամէնից նշանաւորն է այն ընդարձակ շինութիւնը, որին տեղացիք Վահրամի սարայ են կոչում: Ծշմարիտ որ դա մի սարայ կամ պալատ է: Բաղկացած է մի մեծ և քառակուսի զարփից, որոյ հիւսիսային կողմում 8 սենեակներ կան, զարփի միւս կողմերումը՝ 4-ական սենեակներ: Դրանցից մինի մէջ մի լաւ բուխար կա, որոյ ճակատի կամարը միապաղաղ, սրբատաշ քար է: Ամբողջ շինութեան մասերի միմիայն պատերն են մնացել: Գարփի և սենեակների մէջ շրջելու համար մենք ստիպուած էինք, թփերն ու փշոտ խոտերը կտրատելով, մեզ համար ճանապարհ բաց անել: Խեղճ իմ ձեռքեր, քանի-քանիցս դուր ծակոտուեցիք և խոցոտուեցիք: Իսկ սերթոքս այնքան բզկտուել է, որ ամաչում եմ Շուշի մտնել:

Պալատանման շինութեան տակ մի ջրանցք կայ, որ հիմայ ցամաք է և որ տարածվում է շինութեան ամբողջ լայնութեամբ: Մուտքը սենեակներից մէկումն է սկսվում, իսկ ելքը, այսպէս անուանեալ, ճողոպուրի (ընկուզենի) ձորումը վերջանում: Պէտք է մտնենք, բայց օձերը վժվժում և Ֆշֆշում են: Երագ ենք վառում, քարեր ենք ձգում, անպիտանները, թէև ծակերն են մտնում, բայց գլխները էլի երևում են ծակերից: Երկար վարանումից յետոյ վճռեցինք մտնել: Միմեանց ետևից թռանք, վար իջանք, մի ահագին աղմուկ հանեցինք, մի-երկու աման լուցկի փչացնելով՝ արուեստահուր շինեցինք մուտքի մօտ և «ճրագըք լուցեալք և լապտերք վառեալք» մի ձեռքներինս, միւս ձեռքներս մահակ բռնած, ոտքներովս էլ անդադար դռփելով և տրոփելով՝ սկսեցինք մեր հանդիսաւոր ընթացքը ձորն ի վայր: Գլխներս անդադար կամարած և առաստաղին դիպչելուն ցաւ չենք զգում: Մեր բոլոր ուշքն առայժմ օձերի վրայ է, որ ծակերի մէջ գալարուած՝ մեզ թամաշայ են անում և, անշուշտ, պատկառում՝ առանց զգալու, որ մենք իրանցից ատելի ենք վախենում:

Մեր բախտից ջրանցքն այնքան երկար չէր: Հազիւ 30 սաժեն է: Վեց բույսում մենք միջիցը դուրս

«Քղբատեղի» կիսավեր շինությունների մնացորդները

ելանք, և մագ մնաց, որ լպրծուն քարերն ու աւազներն իրանց հետ մեզ էլ ձորը տանէին, եթէ մեր առաջնորդը (պ. Բեգլար Տէր-Գրիգորեանց) իր մահակը մեր կողքերին նեցուկ չը տար հեռուից:

Բիր շնորհակալութիւն, ինչպէս ասում են, էշի նահատակ պիտի լինէինք:

Վահրամի սարայի դիրքը և նրա ստորերկրեայ ջրանցքն ինձ յիշեցրին ստորերկրեայ Անին, որ ես մտայ 1879 թուականին, նոյնպէս և Պահլաւունեաց պալատը Ծաղկածորի գլխին: Ջրամանալի, արդարև, հնութիւն⁴⁶:

Ջրանցքից դուրս գալով և ձորի միջի պարտեզներից մէկում պատուական թութ վայելելով՝ մենք գնացինք Վահրամ իշխանի ձիթանքը տեսնելու, որոյ քարի հաստութիւնը 3/4 սաժէն է, տրամագիծը՝ 1 սաժէն: Այնուհետև տեսանք չորս բուրգեր, մի քարոքանդ եղած եկեղեցի, բազմաթիւ խաչաքարեր, մահապարտից բանտը, կախարանը, հորեր, բլրակների տակ եղած կատակոմբեր: Տեղացիք կոհոլ են անուանում, որոց մէջ մտնելու այլևս սիրտ չարինք: Տեսանք մի քարաշէն լայն խողովակ, որոյ միջով անտառից կտրած գերանները լերան գագաթից

ցածր գլորելիս են եղել: Տեսանք բաղնիսը: Լսեցինք, որ չարդախլուեցիք «Քղբատեղոյ» աւերակներից անդադար գտնում են պղինձ, ափսէ, խնոցի, օղի քաշելու գործիքներ, գինու գավաթներ, փարչեր, կատայ այլ և այլ ամաններ, մատանի, օղ, վզից կախ տալու խաչեր և պղնձեայ դրամ: Վերջիններիցս մի օրինակ ինձ ընծայեց տանուտիրոջ որդին՝ պ. Բաղիշ Տէր-Գրիգորեանցը, որ Գօրուայ ուսուցչական սեմինարիայի աշակերտ է⁴⁷: Իսկ միւս իրեղենները մեզ ցոյց տալու թէ խոստացան գիտացիք, բայց չը ցոյց տուին, անշուշտ, երկիւղ կրելով, որ մենք ձեռքներիցը կը խլենք կամ Շուշուայ ոստիկանարանին իմաց կուտանք:

Մենք դեռ մեր հետազոտութիւնները չէինք վերջացրած, երբ գիտից մեզ մօտ եկան վերոյիշեալ պ. Բաղիշ Տէր-Գրիգորեանցը և քահանայի որդին՝ պ. Ջալալ Տէր-Գրիգորեանցը, որ Թիֆլիսի Ալէքսանդրեան ուսուցչական սեմինարի ուսանող է: Ծանօթացանք, պ. Բեգլարին՝ գիտ, իր գործին ճանփելով, յիշեալ երիտասարդների հետ սկսանք բարձրանալ «Քղբատեղի», այսպէս անուանեալ «մայրաքաղաքը»

46 Այստեղ ավարտվում է «Ուղեգնացական ակնարկներ»-ի 19-րդ նամակը, որն առաջին անգամ հրատարակվել է 1885 թ. «Մերու Հայաստանի» երկօրյա պարբերականի № 67-ում (29 օգոստոսի, էջ 1-3):

47 Այդ դրամը, որ քիւֆի գրերով է փորագրուած և շատ պարզ ու անեղծ է, չկարողացան կարդալ ողջ Շուշույ ողջ մահմէդական ուսումնական կաճառը՝ սէյիդ ու մօլլաները: Իմ բարեկամ Գազի-Հասան Թայիրովը, ափսոս, որ Շուշուում չէ այս օրերս: Թերևս նա կարողանար կարդալ: Յետոյ նրան էլ ցոյց կուտամ:

(թէ՞ Վայրամ կամ Վահրամ քաղաքը արդեօք): Մա ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ մի սարահարթի վրայ տարածուած ընդարձակ հանգստարան, ուր կայ և մի մատուռ, որոյ ճակատի արձանագրութիւնն ասում է.

Թիւ ՉԹ (1260) էր, կամաւն աստուծոյ ես Խուռունգին կանգնեցի զեկեղեցիս եղբօր իմոյ Վահրամ Շահի յիշատակ մեզ և ծնողաց մերոց, ի յիշխանութեան Ոսուփ խանին և յամիրութեան Փախրատին և առաջնորդութեան տէր Սուքիասին, յաղօթս:

Մատրան մէջ, որ այժմ ուխտատեղի է, կան գեղեցիկ քանդակեալ խաչեր: Դրանց մինի վրայ փորած է ՈՂԹ (1250) թիւը:

Մթնշաղին Չարդախլու վերադառնալով և քահանայի ամենաքաղցր և առատ հիւրասիրութիւնը վայելելով՝ մենք, ինչպէս ասում են, մեռելի նման վեր ընկանք ննջելու: Մեզ համար պատրաստուած անկողիները մաքուր էին, փափուկ, պատուական, ինչպէս լաւ քաղաքացու տեղաշորեր: Մեր 10 օրեայ դժնդակ ճանապարհորդութեան ժամանակ տէր Համազասպը և ես մի անգամ միայն շորերս հանած հանգիստ քուն եղանք գիշերը: Եւ այդ անգամը Չարդախլուի քահանայի տանն էր:

Առաւօտուն տանուտէր տէր Յովհաննէս քահանան, որ կէսգիշերին էր տուն հասել հեռաւոր Մարաղայ գիւղից, ինձ ցոյց տուեց մի քանի հին ու մին թղթեր և եկեղեցոյ մի ձեռագիր ատետարան: Աւետարանի յիշատակարանից ես տեղեկացայ, որ «Թվականիս Հայոց, որ էր ՋՂԸ ամի որում եղև մահ տարածամ և շատ տուն ատերեցաւ և շատ ապրանք. անտէր մնաց գէտով (փարախ) ոչխար, շատ գութան խափանեցաւ. քանի հայր առանց որդի մնաց. մայր առանց դստեր ու առանց եղբօր. անթիւ տղայք մեռան. հէնց որ կալոց ժամանակին տղայ չը կայր, որ գկամսն քշէր»:

Իսկ հին թղթերից ես արտագրեցի միմիայն Մելիք Հաղամի հետևեալ հրամանագիրը. «Մելիք-Հաղամէս մալումլիեցի ձեզ Մաղավուզեցոց⁴⁸ մեծ և փոքր ջամիաթն, թէ որ իմանաք Մելքումն ձեզ քեօվխա շինեցի. պիտի որ յիսապի (իրաւացի) խօսկան (խօսքիցն) դուրս չի կեաք (գաք): Դարձեալ ջամիաթ, թէ ետ (յետ) նորա եկիք, թէ Մելքումը մեզ հաջաք (հարկատր) չէ՝ դապուլս չի, զի դուք էք հաւանել շինել (ընտրել), թվին ՌՄԻԸ փետրուար ամսուան ԺԷ էր»:⁴⁸ Կնիք, որոյ մէջ փորագրած է. «Քրիստոսի ծառայ Հաղամ-մելիք»:

Հետևեալ օրը՝ յուլիսի 12-ին՝ հազիւ 10 ժամին մենք կարողացանք Չարդախլուից ճանապարհ ընկնել դէպի Մելիք-Իսրայելեանների ամրոցը՝ Ջրաբերդը: Այս անգամ մեզ առաջնորդում է ինքը՝ Չարդախլուի քահանան՝ արժանապատիւ հայր Յովհան-

նէս Տէր-Գրիգորեանցը: Ջրաբերդն ընկնում է Թարթառի ձախ ափին, ուրեմն մենք նորից պէտք է լեռներից ցածր գանք շարունակ: Ծանապարհը եռանկիւնանձ է և լեռանց լանջերումն է դարձեալ: Եւ դարձեալ անտառապատ: Մենք մէկ իջնում ենք, մէկ բարձրանում և դարձեալ իջնում, և ահա ինքը՝ Ջրաբերդը: Նայում են ժամացոյցիս, ճիշտ 11 1/4 է: Մենք շարունակ ձիերի վերայ էինք նստած: Մեր անցկացած ճանապարհը, սովորականին համեմատ, շատ նեղ է: Մեր աջ կողմից՝ խոր անդնդի միջով, արշաւատյր և ահեղագոչ Թարթառն է ընթանում:

Անտառի ծառերը փոքր են, ս. Եղիշե առաքեալի անտառի համեմատութեամբ գաճաճներ են: Ծառների մէջ ամենից շատ ես տեսնում եմ թեղի, ծոխնձորի և զանազան թփեր:

Ջրաբերդի հանդէպ Թարթառի վերայ ձգուած դարձեալ Մազէ կամրջից տակաւին չանցած՝ ես տեսնում եմ բերդից մինչև գետեզրը իջնող երեք «ջրագողերն»՝ ջրի ճանապարհները, ևս և բերդի ձիթանքը գետի աջ ափին: Այնուհետև կամուրջն անցնելով՝ մենք հանդիպում ենք Թրդի գետին, որ Թարթառի ձախակողմեան վտակն է: Դրա վերայ շինուած են Ջրաբերդի ջրաղացները, որ այժմ քայքայուած են: Այսպիսով, Թարթառը և Թրդին երեք կողմից Ջրաբերդի լեռնակը պտտելով, նրան եռանկիւնի ձև են տալիս: Բերդի մեծկակ դուռը ջրաղացների դէմ ու դէմն է, բայց բոլորովին պատած-պաշարած մացառներով, թփերով, փշերով: Այս ամենի միջովն մեզ ճանապարհ բաց անելու համար հարկատր է աշխատիլ, քրտնիլ:

Բայց շոգն անտանելի է: Ջերմաչափ չունիմ, բայց եղանակը ճիշտ Թիֆլիսի կէտօրուայ յուլիսեան շոգերն է յիշեցնում ինձ: Դրանց վերայ ատելացրէք և այն, որ Ջրաբերդ կոչուածը մի սեպան ժայռ է՝ ցից-ցից կողերով: Նրա վերայ մենք պէտք է մագլցելով բարձրանանք՝ հրացաններն էլ կազմ ու պատրաստ ունենալով, որովհետև Չարդախլուում մեզ հաւատացրին, թէ Ջրաբերդի գազաթին երբեմն վագրեր և արջեր են պատահում, այդ պատճառաւ նրա վերայ յայտնի որսորդներն են բարձրանում միայն և այն շատ սակաւ: Մեր բախտից մեր առաջնորդ հայր Յովհաննէս Տէր-Գրիգորեանցը, չը նայած իր սպիտակ, պատկառելի ալիքներից, նոյնպէս քաջ որսորդ է: Նորին արժանապատուութիւնը մեզ յորդորում է և քաջալերում պատահական ոչ մի բանից երկիւղ չը կրել: Նա խոստանում է մէն-մի-նակ մեր անձը պաշտպանել:

—Հապա այս օձերը, այս խլուրդ ու մողեսները, տէ՛ր հայր, որ ժայռերի վերայ պար են գալիս, սրանցից է՞լ երկիւղ չը կայ,— հարցնում եմ ես տէր Յովհաննէս հօրից:

Նա ինձ պատասխանում է հեզմեղով.

—Ուրեմն մենք ամէն մի ճանձ ու մրուկի՞ց էլ պէտք է երկիւղ կրենք, մի՞թէ օձերի և մողեսների համար էլ պիտի մտածենք:

48 Մաղավուզն է նոյն ինքն Չարդախլուն: Այժմեան չարդախլուեցիք գաղթական են Չանգեզուրի Մաղավուզ գիւղից:

Ջրաբերդի ավերակները Տրտու (Թարթառ) և Թրդի գետերի միախառնման վայրին կից

Ես, ինչպես ասում են, ձայնս փորս եմ քաշում, լռում:

Այսպիսով, Ջրաբերդի վրայ բարձրանալու երկրորդական արգելափակները վերացած էին, բայց գլխատորը՝ արևի կիզիչ գորութիւնը՝ դեռ ոչ: Որոշեցինք նախ Երից Մանկանց վանքը գնալ, որը գտնվում է Ջրաբերդի ետքը՝ արևմտեան կողմից, նրանից մեկ ու կես ժամ հեռավորութեամբ և դարձեալ մի քանի շարք լեռնային ագիսազխներ և կոյտեր անցնելուց յետոյ, տեսնել և ապա ի վերադարձին բարձրանալ Ջրաբերդի գագաթը: Ասած և կատարած: Կրկին և կրկին Թրդի⁴⁹ մաքուր և սառնորակ ջրի վրայ ընկանք, խմեցինք, լուացուեցանք, հովասանք ու զովասանք և նորից ճամփայ ընկանք: Բայց ճամփայ եմ ասում, է՛հ, լոխ քար, ժայռ, լերկ ապառաժ և միշտ ցից-ցից, պտուտակաւոր, գառիվեր, գառիվայր: Խեղճ ձիանքը մինչև անգամ մեր ետքնում տնքտնքում ու քրտնում էին:

⁴⁹ Թրդին բոլորում է Մռաւ կամ Մռով լեռան ստորոտում եղած Գարագեօլ կոչված լճից: Ինչպէս Թրդին, նոյնպէս և Թարթառը մեծ շատաչմամբ են ընթանում: Նրանց մէջ լիքն են լեռներից գորրուած մեծ և փոքր ժայռեր: Ջրաբերդի արևելեան կողմի Մագէ կամրջի համդէպ հէնց մի նոր գորրուած ահագին ժայռ կայ ճանապարհի վերայ: Գալով Մռաւին՝ դա մի չորս գագաթանի լեռ է, որ երկու իսկ կողմերից բազուկներ է արձակում: Մռաւը այս կողմի գիւղօրէից ամառնային արօտատեղին է: Տասնչորս գիւղերի չորքոտանիքը ողջ ամառը Մռաւի գագաթ ու լանջերում են արածում:

Մենք հո բոլորովին բանից պրծանք: Իմ հոգին գոնեա քաղվում էր: Եթէ ընկերներս չը լինէին, ես լաց կը լինէի: Հետերս վերցրած ջրի շիշը երկու ունպով մէնակ ես ինքս դատարկեցի: Արեգակի շեշտակի ճառագայթները գլուխս կատարելապէս ծակում են, շունչս շարունակ կտրվում է: Եւ ես իւրաքանչիւր 5 րոպէի վերայ 2 րոպէ դադար եմ առնում: Ի՛նչ կը լինէր, եթէ բարի աստուած այսքան ծառներից գէթ մի քանիսը այս ժայռերի վերայ տնկէր: 35 րոպէից յետոյ մենք մտնում ենք թաւ անտառի մէջ: Ճանապարհին այնքան լաւ է, որ գէթ գառիվերներում կարելի է ձի նստել: Իսկ գառիվայրները կրկին պէտք է ոտքով իջնել: Իսկ թէ այդ գառիվայրների և գառիվերների թիւր որքա՞ն է, էլ մի՛ հարցնէք: Իմ միակ մխիթարութիւնս այն է, որ որքան անտառի խորերն ենք մտնում, այնքան ծառերը հաստանում, բարձրանում են և իրանց ստուերներով մեր անձը պատսպարում արեգակից: Պակաս չեն և ջինջ ու ցուրտ աղբիւրները, որոց ամէնի ջրիցն էլ ես խմում եմ շարունակ և միշտ ձեռքիս շիշը լեցնում, պատրաստում:

Հասանք Երից Մանկունք: Վանքը շինած է լեռներից մինի դուրան լանջի վերայ: Չորս կողմի լեռներն իրանից բարձր են: Եկեղեցին փառատոր է, կամարակապ, պայծառ, միջին՝ չորս հոյակապ սիւներ: Ափսո՛ւ, որ մի պատը ճեղքուել է, և կտուրը կաթում է: Եկեղեցույ կողքին՝ տներ, սենեակներ,

Երից Մանկանց վանքի ընդհանուր տեսքը հյուսիս-արևելքից

դպրոցական մի լաւ և պինդ շինութիւն կամարակապ: Անպարիսպ գաւթի մէջ բաւականին թուով կան տանձենի, որթ, խնձորենի, թզենի, ընկուզենի, դեղձի, թթենի (սպիտակ և խառ տեսակները), կեռասի, շագանակի, տկողի և սերկկլի, բոլորն էլ արուեստականաբար տնկած, աճեցրած և ուռճացրած: Ջուրն առատ, մաքուր և պատուական է: Այդ ծառերի տակ կոկոռն են մի քանի թխսահաւեր՝ իրանց բազմաթիւ ճտերով:

Վանքը վանահայր չունի: Նրան պահպանում և կառավարում են երկու պառաւած աղջկերք (միւնը՝ մի աչքով կոյր): Աղջկերանցից միւնը կուսապատոցի է և կոչվում է Մարթա Տէր-Պետրոսեան, իսկ միւսը՝ մատաղիսցի՝ Խաթուն Սարգսեան: Ունին երկու սպասաւոր Մարադա գիւղից, երկուքն էլ հիւանդոտ, ցաւագար մարդիկ, որ հազիւ կարող են (մանաւանդ միւնը) ոտքի կանգնել: Աղջկերքը վանքը կապալով են վերցրել Շուշուայ դպրանոցի հոգաբարձութիւնիցը և տարին 30 ռ. են վճարում:

Ուխտաւորներից հաւաքուած նուէրներն էլ հազիւ այդ գումարին է հասնում: Հետևաբար Երից Մանկանց վանքի պահապան-կառավարիչներն իրանց աշխատանքով և կալոցի ու այգեկութի ժամանակ մուրալով են ապրում, միևնոյն ժամանակ կերակրում և խնամում են վերոյիշեալ երկու տա-

ռապեալ և անտէրունչ աղքատներին, որոնցից միւնը կոչվում է Սահակ Սաղիեան, միւսը՝ Բէգլար Աւագեան, երկուքն էլ մարաղեցի: Թէ՛ Երից Մանկանց և թէ՛ տեսածս միւս վանօրէից շարժական և անշարժ կալուածոց պահպանութեան և կառավարութեան մասին ես իմ կարծիքս ու նկատողութիւնքը պատիւ և վստահութիւն ունեցայ առանձնապէս յայտնել Արցախու սրբազան առաջնորդին: Ուրեմն աւելորդ է այդ առթիւ այստեղ խօսելս, մանաւանդ որ ցանկալի բարեկարգութիւնք և հսկողութիւնք վանօրէից մէջ մտցնելը սրբազան առաջնորդի իրաւասութիւնից, դժբախտաբար, դուրս է: Սրբազանն ինձանից աւելի էր վշտանում, երբ լսում էր իմ պատմութիւնքը:

Արցախի վանօրէից և կալուածոց մասին ես մտադիր եմ առանձին և ընդարձակ յօդուած պատրաստել «Մեղուի» համար: Դեռ պէտք է այցելեմ Ամարասայ, Գանձասարի և Խօթայ վանքերին ևս: Մինչև այն ժամանակ, անշուշտ, ընդհանուր հայրապետի հաստատութիւնը տեղի կունենայ, և հայրապետը միայն կարող է այժմեան կարգ ու ձևերն բարեփոխելու տնօրէնութիւնն անել:

Ես վստահութիւն ունեցայ նոյնպէս խնդրել սրբազան առաջնորդից, որ բարեհաճի կարգադրել իւր վիճակի բոլոր եկեղեցեաց և վանօրէից ու նշանաւոր շիրիմների արձանագրութիւնքը հաւաքել և

Երկ Մանկանց վանքի եկեղեցու ներքին տեսարաններ

տպագրել տալ, ըստ օրինակի հանգուցեալ Ջալալեանին, որոյ գրքում շատ վանքերի և ատերակների արձանագրութիւնքը չը կան: Ես հաշուած եմ, որ այդ գործը 200 մանէք ծախսով գլուխ կը բերեն տեղացի քահանայք: Բաւական է, որ թէկուզ Համագասպ քահանայ Տէր-Աւետիքեանցի նման մինը յանձնաժողովի պարագլուխ կանգնի:

Սրբազան Սագինեանցը յօժարութեամբ պատրաստակամութիւն յայտնեց այս գործը սկսելու: Տեսնենք⁵⁰:

Երից Մանկանց վանքի աջակողմեան, որ, ըստ եկեղեցական կանոնաց, ընդունուած է ձախակողմեան անուանել, խորանի մէջ մի փառատոր, քանդակագործ շիրիմ կայ՝ այսպիսի արձանագրութեամբ.

Այս է տապան սրբոց երից մանկանց:

Տեսայ և մի արծաթեայ աջ՝ նուէր Կուսապատի հասարակութեան (1872-ի), որոյ միջի մասը նոյն այդ երից մանկանց մասն է եղել: Թէ այդ երեք մանկունքը ովքեր են, ես չը գիտեմ: Ոչ ոք էլ չը կարողացաւ ինձ մի բան հասկացնել: Ի՞նչ ասել կուզի, որ այդ մանկունքը կամ նրանց նշխարքը Բաբելոնի հնոցում այրող Սեդրակ, Միսաք և Աբեթնակով մանկունքը չեն կարող լինել: Հապա ովքեր, ո՞ր սուրբ կամ ընտրեալ ու գուցէ նահատակեալներն են դոքա:

Ինձ միայն այսքանս յայտնի է, որ Երից Մանկանց վանքը, հայ մելիքների օրով Գանձասարի հակաբոռ կաթողիկոսարանն էր: Այստեղ նստում էին Սիմէօն, Ներսէս, Եփրեմ և Բարայել կաթողիկոսունք:

Ահաւասիկ վանքի արձանագրութիւններից գլխատրոները:

Եկեղեցւոյ ճակատին.

Ի Ռ-ՃԽԹ (1700) ի սմի (սմին) ժամանակս Շահ-Սուլէյմանի մեծի արքային Պարսից ես Սիմէօն շնորհիւն աստուծոյ կաթողիկոս Աղուանից շինեցի գեկեղեցիս ընդ հարազատ եղբարք իմով Իզնատիոսի վարդապետի, որ եմք որդիք Սարգսի քահանայի Մեծ-Շէնեցւոյ, յաղօթս յիշեցէք որդիք նորա Օնի (թէ՞ նոր Սիոնի) և մտատանելն և յելանելն դրանս տէրունի, ամէն:

Բեմի ճակատի արձանագիրը.

Կերտեցաւ այս յարկ նուիրանաց՝ տուն այլ և տաճար փառաց նորոյ ուխտի պատարագաց, գորտէր Յիսուս մեզ աւանդեաց, շինեցաւ յերկուց հարազատաց Սիմէօն կաթողիկոսի և Իզնատիոսի բարունեաց, և այլ յոգունց աշխատողաց գրեցելոց ի դպրութիւն կենաց, ի թուականիս Հայոց ազգի հազար հարիւր և չորս տասնի (1691) արարտեցաւ սոյն

եկեղեցի ի փառս անճառ տեսուն Յիսուսի. որք աղօթէք և երկրպագէա յուղիղ մտօք յոյս նկատէք, աղերասնօք զտէրն յիշեցէք և յանցանաց մերոց թողութիւն խնդրեցէք. ևս առաւել ծնողաց մերոց մարմնատրաց Սարգսի քահանայի և մօր մերում և այլ աշխատողաց ի սմա, ամէն:

Մի հին գերեզմանաքարի վրայի (գաւթում) արձանագրութիւնը.

Այս է հանգիստ Մարտ Էմին, ք. Ռ. (1551):

Այս գերեզմանաքարի մի կողմում քանդակուած են խաչեր, իսկ միւս երեսում՝ մի մարդ, որ գութան է վարում: Գութանը լծուած չորս գոմէշներն աւելի էշերի նմանութիւն ունին, եթէ ուշիուշով լաւ չը դիտէք: Գութանի հանդէպ քանդակուած է մի մեծ և բազմաճիւղ ու տերևաշատ ծառ:

Մի այլ և աւելի փառատոր գերեզմանաքար ևս տեսայ գաւթում: Քարի մի կողմումը քանդակուած են երեք ձիաւոր և երեք հետիոտն տղամարդիկ, որոնք ձեռքներին բռնած են զինու գաւաթներ: Քարի միւս կողմումը քանդակուած են վեց տղամարդիկ՝ հետիոտն, ձեռքներին սրուակներ ու գաւաթներ բռնած: Տապանագիրն է.

Այս է տապան Բայիմուրի՝ որդի Սարգիս Իզրաշին, մայր տորա Ղուշի թութի:

Մի այլ գերեզմանաքարի վերայ.

Այս է տապան աշխատատէր Եսայի վարդապետին Կուսապատցի 1865:

Մի այլ գերեզմանաքարի վերայ.

Ի 1865 թ. ի սմին տապանի ամփոփեալ դնի, դասատու մանկանց կուսակրօն հոգի, Ներսէս վարդապետ ծառայ Սիօնի, ծրի շնորհատու պարծանք հայ ազգի Շուշու քաղաքացի Արցախ նահանգի:

Ահա այն տեղեկութիւնքը այս վարդապետի մասին ես հաւաքեցի: Ներսէս վարդապետը շուշեցի է, ազգանունը՝ Սիրզա-Աւագեան: Նա եղել է վանահայր Ամարասի և սոյն այս Երից Մանկանց վանքերին: Երկու իսկ վանքերումը դպրոցներ է ունեցել տիրացուաց և գիւղական մանկանց համար:

Ներսէս վարդապետի սաներն են այսօրուայ Արցախու գոված հոգևորականաց շատերն: Կան և վաճառականք և արհեստատորք: Ներսէս վարդապետը վախճանել է երիտասարդ հասակում գինեմոլութիւնից:

Սա, իհարկէ, վատ բան է: Բայց ո՞վ կարող է պնդել, թէ բարեյիշատակ հանգուցեալին այդ ախտին գերի անողը նոյն ինքը կեանքը չէր: Այո՛, մեր կեանքը երբեմն ինքն է արտադրում գինեմոլներ և գինեղներ:

Եկեղեցւոյ հարաւային պատի վերին ծայրումը փորագրած է ծաղկազարդ փակագիծ տառերով.

50 Այստեղ ավարտվում է «Ռուբեգնացական ակնարկներ»-ի 20-րդ նամակը, որն առաջին անգամ հրատարակվել է 1885 թ. «Մեղու Հայաստանի» երկօրյա պարբերականի № 68-ում (1 սեպտեմբերի, էջ 1-3):

Ներսէս կաթողիկոս:

Հիսիսային պատի ծայրումը՝ նոյն ձևով.
Իսրայէլ կաթողիկոս:

Արևելեան պատումը.
Միմեօն կաթողիկոս:

Արևմտեանում բան չը տեսայ: Եկեղեցոյ չորս պատերի վերայ էլ քանդակագործ, մեծ և հոյակապ խաչեր կան⁵¹:

Արձանագրութիւնքը ընդօրինակելու համար մենք ստիպուած էինք ժամը մինչև 5-ը Երից Մանկանց վանքումը մնալ, այնուհետև յետ դառնալ, Ջրաբերող բարձրանալ և մինչև Մարտակերտ հասնիլ: Կարելի չէր: Ուստի գիշերը վանքում մնացինք⁵² և հետևեալ օրը՝ ժամը հազիւ 9-ին, կարողացանք դուրս գալ այստեղից:

Ուշանալներուս պատճառն այն էր, որ մեր ձիերը գիշերը փախած էին: Երեք ժամ անտառի մէջ որոնելից յետոյ վերջապէս գտանք հեծանք և հասանք Ջրաբերոյ:

Ձիերը բերդի տակ կապտուելով՝ մենք սկսեցինք հետիոտն վերելակել:

Ո՛ր, այդ վերելակելը..., ինչնիցէ: Արկածախնդրութիւնն էլ իւր քաղցրութիւններն ունի դարձեալ:

Ամէն անգամ, երբ ես որևէ և ինչևէ աղբի կտոր եմ տեսնում, իսկոյն բղաւում եմ մեր առաջից մագլցելով բարձրացող Յովհաննէս հօրը.

–Ա՛ տէր, սա ի՞նչ կենդանու աղբ է:

–Լապստրակի:

–Սա՞:

–Չաղգալի:

–Սա՞:

–Աղուէսի:

–Սա՞:

–Գայլի:

–Սա՞:

–Արջի:

–Ո՞նց թէ արջի, ա՛ տէր:

–Արջի, արջի, վախի՛լ մի, ես ես ա քրզնա (քեզ) հետ ըմ:

–Ա՛ տէր, փէլէնկի (վագրի) հետքեր տեսնու՞մ ես:

–Քիչի՛, արի՛, է՛հ, քեզ ասում եմ, վախի՛լ մի:

Կէս ժամից յետոյ մենք արդէն Ջրաբերոյի գագաթումն ենք: Ստուգելու համար թէ մեզ հարևան գագաններ ունի՞նք արդեօք և որքա՞ն ու ի՞նչ տե-

սակ, մենք հարկաւոր համարեցինք նախապէս հրացանների ճարճատիւններով մի անդաստան կազմել Ջրաբերոյի չորս կողմը: Մօտակայ լեռները խուլ և երկարատև արձագանք տուին: Հեռաւոր անտառների մէջ յանկարծական խշխշոց ու բառաչոց ենք լսում: Երկչոտ կիստար ու մապաստակներ են դրքա: Կունչիւն ու շղղկուն են հասնում մեր ականջին: Դրանք էլ կաքաւ և ագռաւներ են: Իսկ մեր շուրջը լուռ է, հանդարտ: Մելիք Հաղամի ամբողջ վերայ, նրա շուրջը ոչ մի կենդանութեան հետք չէ երևում...: Յածրից մենք միայն Թարթառի շառաչիւնն ենք լսում, որ իւր հոսանքով երերացնում և գլորում ու քշում, տանում է Ջրաբերոյի սեպաձև ժայռի կտորները և այսպիսով օրրստօրէ և ժամ առ ժամ քանդում, քայքայում է Մելիք-Իսրայէլեանների անառիկ մարտկոցը: Բայց լաւ է, մենք սկսեցք ման գալ:

Յից առ ցից կանգնած վիթխարի ժայռեր, կրկնակի պարիսպ՝ թէև ոչ ամէն տեղ, մի ընդարձակ տուն՝ տխուր մնացուած, բեկորներ, տան հանդէպ մի պարտէզ, ուր աճել են թութ, շլոր, մոշ և անթիւ թութի ու մացառ. ահա ձեզ Ջրաբերոյի գագաթը: Ուրիշ ոչինչ, միանգամայն ոչինչ: Շրջակայ լեռների մէջ Ջրաբերոյի լեռնակն ամէնից ցածրն է: Ուրեմն և ամէն տեղից ու ամէն կողմից կարելի է հարուածել Մելիք-Իսրայէլեանների ամբողջ թէկուզ լոկ ատրճանակներով:

–Բաբէ՛, ա՞յս է եղել ուրեմն հռչակաւոր Ջրաբերոյի հռչակաւոր մելիքների վերջին ապաւէնը, և նեցուկը: Եւ այդտե՞ղ ուրեմն, մինակ իրանք՝ մելիքներն էին ապաւինում ու ապաստանում իրանց, միմիայն իրանց ընտանիքով՝ թողնելով ժողովուրդը դաշտերի և լեռների երեսին անտէր, անտէրունչ պարսիկների և զանազան բարբարոսների ձեռին:

Հետներս վեր առած խառ թթի դատարկ կողովիկը՝ գլխիվայր ես կախ եմ տալիս Մելիք-Իսրայէլեանների պալատի պատերից մինի վերայ բուսած ծառից...: Եւ իմ աչքերը դէպի Երից Մանկանց վանքն եմ ուղղում: Գմբէթի վերայ արևի շաղթում դեռ ցոլում է Քրիստոսական խաչը: Յանկարծ միտս եկաւ Շարականի մի տունը, որ մենք խմբովին երգեցինք. «Ճաշչն կենարար, որ եղև մեզ փրկութիւն, սովաւ ամենեքեան զքեզ բարեբանենք»:

Ջրաբերոյից պարզ նկատվում են Թրդի գետի աջ ափում եղած լեռան լանջի վրայի այսպէս անուանեալ Անապատ կոչուած գիւղաքաղաքի աւերակները՝ բոլորն էլ գետնատարած: Միայն եկեղեցին է, որ կանգուն է դարձեալ: Ասացին, որ այդ տաճարի վերայ ևս արձանագրութիւնք կան, բայց Թրդին անցնելու մենք ոչինչ հնար չունինք:

Ուրեմն լաւն այն է, որ Ջրաբերոյից էլ իջնենք և գնանք վաղօրօք, մեր ընկերները գտնենք: Միմեանցից հեռու, բաժան մնալը լաւ չէ...

Երեք ժամ անտառների և լեռների մէջ շարունակ վերելակելով և ցածրանալով՝ վերջապէս մենք հա-

51 Այստեղ ավարտվում է «Ուղեգնացական ակնարկներ»-ի 21-րդ նամակը, որն առաջին անգամ հրատարակվել է 1885 թ. «Մեղու Հայաստանի» երկօրյա պարբերականի № 69-ում (5 սեպտեմբերի, էջ 1):

52 Երից Մանկանց վանքում մենք խմեցինք ըլլումների (որենի) ծառի ծաղիկներից պատրաստած թէյ, որ թէև ոչ համ ունի և որ հոտ, բայց լաւ գոյն ունի: Սգնի ծառի ծաղիկն էլ այս կողմերում գործածում են իբրև թէյ:

Բնակելի կացարանների ավերակներ Ջրաբերդում

սանք Մեծշեն գիւղը, ուր մեզ սեպհական վրանում մի լաւ ճաշով և առատ գինիով պատուեց աստիճանատր պ. Արսէն Տէր-Իսրայէլեանը:

Մինչև պ. Արսէնի հրամանաւ մեր իրաւասութեան տակ դրուած չափառը կը պատրաստուէր, եւ Մեծշենն աչքից անցկացրի, և ահա մի քանի խօսք և այդ գիւղի մասին, որ, ինչպէս Երից Մանկանց եկեղեցոյ արձանագրութիւնիցը տեսանք, Աղուանից Սիմէօն կաթողիկոսի հայրենիքն է:

Այս գիւղը այժմ ունի 50 տուն բնակիչ, մի եկեղեցի և երկու քահանայ: Բայց վաղ նա մի քաղաք էր և ունէր 900 տուն բնակիչ, 2 եկեղեցի և 5 հանգստարան:

Մի ժամից յետոյ եւ կանգնած եմ Մելիք Հաղամի պալատի ընդարձակ գավթումը՝ Ինն մասանց վանքից ոչ աւելի, քան մի քանի տասնեակ սաժէն հեռաւորութեամբ: Պալատը բաղկացած է 12 մեծ և

փոքր սենեակներից՝ բոլորն էլ կանգուն, իրաքանչիւր սենեակի մէջ՝ մի մի բուխար և բուխարի ձևով շինած կենդանեաց մտորներ մի քանի սենեակներում-ախտոռներում: Մելիք Հաղամի պալատի երկայնութիւնը 64, իսկ լայնութիւնը 53 արշին է: Կամարակապ, մեծ դուռը գեղեցիկ է: Մրահի սիւներից մի քանիսը քանդած է: Պալատի անկիւններում կան չորս աշտարակներ, պալատի հանդէպի հին շինութեանց գետնատարած կոյտեր: Արձանագրութիւնը միմիայն Մելիք Հաղամի բնակարանի ճակատներին կան և են թուով երեք: Ահա այդ արձանագրութիւնը.

ա) Որ և ողորմութեամբն Ամենագօրին աստուծոյ բազմաց ժամանեցոյց եղաք... շինեալ գտունս իսկ բարերարին աստուծոյ տուաւ ինձ գկարողութիւն և զգօրութիւն սուրբ Հոգոյն ծանուցեալ Մելիք-Իսրայէլի որդի եւ Մելիք-Հաղամս շինեցի գեղեցիկ կամարօք գեղեցիկ անարատ տուն և սարայս և բազմահանճար զարդիւնատրութեամբ առնայիններով (°) բարեցանկ և վայելեցցէ հանդերձելութեամբ, թիւ Ռ-ՄԻ (1771):

բ) Կարողութեամբն աստուծոյ եւ Ներսէսի որդի և Պետրոս իւզբաշի վերակացու լեալ աշտարակիս:

գ) Մենք հարմատոյ (յարմատոյ°) Հայրն Աբրահամ կեանք նորա հիանալի, նա ոչ շինեաց տուն և տեղի բնակութեան միշտ վրանօք շրջեր յերկիրն ի խառան այլ անուտումն կեանք մեր կարճացեալ թիւ ամաց համայն բոլոր երևելոյ եմք մեր միս անգամ

Մեծշեն գյուղի ընդհանուր տեսքը և Մելիք-Չաթամյանների ապարանը (ԺՊ դարավերջին և 2004 թ.)

տեսիք ի մեր յիմարութեանց տրա ժառանգաց չենք... ալանաց... Հման աստուած Աբրահամու ես և...:

Ինն Մասանց վանքը նոյնպէս մի փառատր և պայծառ շինութիւն է: Գաւիթը պարիսպ չունի: Նրանում կան մի կարգ սենեակներ և բաւականին գերեզմաններ: Այս վանքումն էլ չը կան վանահայր, այլ պահապան գիւղացիք: Եկեղեցւոյ արձանագրութիւնքը տքա են.

Շինեցաւ սուրբ ուխտս Ինն մասանց տրօք ժողովրդոց ի ժամանակս Յովսէփ վարդապետի Փիւնաչեանց:

...Կառոյց ինն մասանց եկեղեցիս Քրիստոսի հաստացելոց:

Այս նորակերտ եկեղեցւոյ հարաւային կողմն է հին եկեղեցւոյ կոյտերը: Հին ժամանակ այստեղ էր Մոխրաթաղ գիւղը, որ 700 տուն բնակիչ ունէր: Այժմեան Մոխրաթաղ գիւղը հնի արևելեան կողմն է և մի ժամաւ հեռի է նրանից: Ինն մասանց եկեղեցւոյ արևելեան կողմում 24 շիրիմներ կան Մելիք-Իսրայելեանների հին և նոր սերնդոց:

Ինն մասունքից մենք անցանք Մոխրաթաղ գիւղը, որ ունի 50 տուն բնակիչ: Հին և միակ եկեղեցին իւր հաշուով վերանորոգել է շուշեցի պ. Մեսրոբ Թա-

ռումեանցը: Մոխրաթաղում մեզ հիւրասիրեց Նիկոլայ բէկ Փիրումեանց երիտասարդ պարոնը, որ Մելիք Հադամի ծոռն է, այսինքն՝ թոռան որդին և իբրև մելիքի ժառանգ՝ բաւականին կալուածներ ունի: Նրա թղթերի մէջ պատմութեան վերաբերեալ ոչ մի թուղթ ես չը գտայ: Մոխրաթաղում ես, ցաօք սրտի, ներկայ եղայ մի քննութեան և կարգադրութեան, որ արաւ տէր Համագասպ հայրը ապօրինի կանայք պահողի նկատմամբ: Այդ մարդը օրինատր կերպով պսակուել է մի օրիորդի հետ: Մի քանի ժամանակից յետոյ արդէն թիւքական սովորութեամբ իրան կին է ընտրել մի այլ օրիորդի: Յետոյ դրան ճամփել է, և մի այլ օրիորդ է բերել, յետոյ մին ուրիշը, մինչև վեցը: Յետոյ, երբ այդ յաճախակի փոփոխութիւնից ձանձրացել է, որոշել է երկու կնոջմով բաւականանալ: Դրանցից մինը իւր առաջին՝ օրինատր կինն է, իսկ երկրորդը՝ ապօրինի և ոչ այլ ոք է, եթէ ոչ իւր հարազատ զոքանչի հարազատ քոյրը: Սա արդէն քաղաքական ամուսնութիւն չէ, այլ աշկարայ հարձապահութիւն, անառակութիւն, բարոյական կատարեալ անկում:

Գիշերուայ ժամը 12-ին մենք հասանք Մարտակերտ, գտանք մեր ընկերներին: Հետևեալ օրը՝ դարձեալ կէսգիշերին, հասանք Շուշի: Մի քանի օր հանգստանալուց յետոյ ես ճամփայ կելնեմ դէպի Խաչէն, ապա Վարանդ ու Դիզակ:

Ի՞ն՞ մասանց ամապատի «ճորակերտ» եկեղեցու տեսքը հարավ-արևմուտքից, ամապատի բակում տարածված Մելիք-Հաթամյանների տոհմական գերեզմանոցը, Սոխրաթաղ գյուղի եկեղեցին և ճույն եկեղեցու ներքին տեսքը դեպի արևելք

Աելորդ չեն համարում «Ուղեգնացական ակնարկներ»-իս հետ կցել այս անգամ և հետևեալները.

Չայլու գիւղի բնակիչք հետևեալ ներքողն ունին լուի համար շինած.

Խարս (հարս) քո սիրուն և զընգզընգան,
Ես քո սիրուն կը զընգզընգան.

Աման լուեր, մաղաթ լուեր,
Յերեկ կերթան սներն (սիւներն) ի վեր,
Գիշեր կը գան ջղերս ի վեր:

Տէր Համազասպից հետևեալ ժողովրդական երկու արագախօսութիւնքը լսեցի:

Թան, քան,

Պապս ուտի, երթայ գութան:

Խաւիժ, խաւիժ, խաւաւիժ,

Պապն ուտի, ընկնի ոտից:

Սոյն այս քահանան, ժամանակաւ Արցախի վանքերից և գիւղերից հաւաքած է ունեցել այլ և այլ ձեռագիր տետրակներ և մատենաներ, որոնք ուղարկել է Էջմիածնի գրադարանին: Նոյն վեհափառութիւնը հանգուցեալ Գէորգ Դ. կոնդակաւ՝ յ3-ն Հոկտեմբերի 1880 ամի, 429, օրինել և գոհունակութիւն է յայտնել Համազասպ քահանային: Ափսոս, որ ո՛չ քահանան է յիշում իւր յԷջմիածին ուղարկած 14 կտոր ձեռագրերի անուանքը, ո՛չ հայրապետի օրհնութեան կոնդակումն է յիշուած: Տէր Համազաս-

պի մօտ ես տեսայ մի քոթեայ Խորենացի և Եղիշե՝ միասին կազմեալ: Չեռագիրը թուական չունի:

Վերոյիշեալ պ. Ջալալ Տէր-Գրիգորեանցն իմ խնդրանօք կազմեց Ջրաբերդում գտնուած հետևեալ աւերակների ցուցակը: Աւերակները բոլորն էլ սփռուած են Թարթառի երկու ափերումը: 1) Ծոս, 2) Խուտրաշէն, 3) Սըռէնշէն, 4) Սրաշէն, 5) Մթնածոր, 6) Ըկանայ, 7) Լեօվա (Լևոնայ) բերդ, 8) Խըլզնաշէն, 9) Ղառուքէնդ, 10) Օրան-Մեծշէն, 11) Ծարաւաջուր, 12) Ջուխտակ շինատեղ, 13) Եղցաթումբ, 14) Բակլիկ շինատեղ, 15) Բըլախասնայ, 16) Թըրթոր, 17) Մէշիդ, 18) Կաթողիկոսար:

Երից Մանկանց վանքի մի բարձրադիր կէտից երբ ես չորս կողմս էի դիտում, վանքի արևմտահարաւային կողմում՝ մի բարձր լեռան գագաթին, աչքիս շինութեան նման մի բան երևեցաւ: Հարցրի արժ. Յովհաննէս քահանայ Տէր-Գրիգորեանցին: Պատասխանեց.

–Մասիսի աւերակներն են: Տեղեկութիւն ունի՞ք, ա՛ տէր:

–Տեսած եմ մանուկ ժամանակս, ուստի ոչինչ տեղեկութիւն չունիմ,– պատասխանեց ինձ քահանան:

Ջրաբերդի հայ գիւղացիներին հետևեալ գեղեցիկ սովորութիւնքը յատուկ են:

Գիւղական համայնքը՝ թէ՛ արք և թէ՛ կանայք, դաշտային և առտնին գործերում աննախանձաբար և փոխադարձաբար օգնում են միմեանց: Այդ սովորութիւնը յատուկ է և Շիրակի ու Ջաւայխէթի

հայ գիւղերում: Այդ կողմից ամենից օրինակելին է Խոտըրջուր կոչուած հայ կաթօլիկ գիւղը: Համայնական սկզբունքի վերայ հիմնուած այդ գեղեցիկ սովորութիւնը, որ Արցախում մրջի է կոչվում, նկատելի է և քաղաքների արհեստատրոնների մէջ:

Ջրաբերդի գիւղացիք շատ չափաւոր կեանք են վարում: Ծխախոտ ծխելը և գինի կամ օղի խմելը նրանց մէջ աստ դարձած չէ (իմ խօսքը տեսածս գիւղերի նկատմամբ է): 40 տարեկանից վար մարդիկ առհասարակ ծխախոտի համը չը գիտեն: Նշնոող աղջկայ գլխագինը Ջրաբերդում շատ չնչին է, ընդամենը 40 ռուբլի: Այդ գլխագինը կոչվում է յղլի (ուղի, ուղեգին): Աղջկերքը նշնում են շատ վաղ, երբեմն 9 տարեկանը:

Հացի սեղանի սփռոցները կապտագոյն են, սպիտակ բծերով: Այդ սփռոցների վերայ միշտ գրած, պասմայած է լինում կան ամբողջ Տէրունական աղօթքը, կան, որ ատելի յաճախ է պատահում, «Յանուն Հօր և Որդոյ և Հոգւոյն Սրբոյ» բառերը, կան «Եղիցի սեղանս այս օրինեալ անուամբ Հօր և որդոյ և Հոգւոյն Սրբոյ»:

Ջրաբերդի եկեղեցեաց և եկեղեցականաց մասին ես կը խօսեմ յետոյ, երբ Խաչէնը, Դիզակը և Վարանդը ևս տեսնեմ, պրծնեմ:

Վերջ ամենայնի. իմ ման եկած բոլոր գիւղերում և վանքերում Ապրէս Բէկնազարեանցի մասին արած ամէն տեսակ հետախուզութիւնքս ապարդիւն անցան: Ոչ որ ո՛չ տեսած և ո՛չ լսած է այդ կամաւոր աղքատին: Շուշուայ ոստիկանարանի գործերիցը ես տեսնում եմ, որ յընթացս 3-4 տարուայ յիշեալ գաւառում 15 աղքատ և անյայտ մարդիկ են մեռել և թաղուել այլ և այլ տեղերում: Բայց յետոյ դրանց տէրերը գտնուել են: Հետևաբար Ապրէս Բէկնազարեանցը կան ուրիշ գաւառ կամ աշխարհ է անցել, կան անյայտութեամբ մեռել է և մինչ օրս անյայտութեան մէջ փոշի դարձել:

Տեսնենք ինչ հետևանքի կարող կը լինիմ ես հասնել առաջիկայ ճանապարհորդութեանս ժամանակ⁵³:

Մինչ օրս Արցախում արած ճանապարհորդութեանս ժամանակ բախտս միշտ հաշտ աչքով է նայում վրաս: Ուղեկիցներ միշտ անպակաս են լինում: Նրանք իմ բախտից այնպիսի անձինքն են, որոնցից ես միշտ շահվում եմ բարոյապէս, երբեմն նաև նիւթապէս, այսինքն՝ փողս գլխած ժամանակ նրանցից փոխ եմ առնում, շատ անգամ էլ նրանց հաշուով կերակրում:

Բախտն ինձ առաւել օգնեց դէպի Խաչէն և Վարանդ ճանապարհորդած ժամանակս մանաւանդ: Արցախի թեմական առաջնորդ Աբրահամ Սագինեանցը պատրաստվում էր յուլիսի վերջերին այցե-

լել Գանձասար և Ամարաս վանքերին: Նորին Սրբազնութիւնը բարեհաճեց ինձ ևս իրեան հետ վեր առնել և իւր ձեռքից եկած օգնութիւններով միանգամայն պարտաւորեց ինձ: Հրապարակական շնորհակալութիւն նորին բարձր սրբազնութեան:

Շուշուց մենք դուրս եկանք յուլիսի 27-ին ձիերով: Մինչև Գանձասար մեր գնացած բոլոր ճանապարհի շրջակայքում գտնուած հայ գիւղական համայնքների հոգևոր և մարմնաւոր ներկայացուցիչները, ձիաւորների յատուկ խմբերով շարունակ և փոխ առ փոխ, դիմաւորում և ուղեկցում են իրանց սրբազան առաջնորդին, որ իւր հեթրում պատշաճաւոր ընդունելութեամբ շահում է նրանց և օրհնութեամբ վերադարձնում իրանց տեղերը: Վեց ժամ յետոյ մենք արդէն վեր ենք եկել հանգստանալու շուշեցի Խօյլու Օսեփանց պարտիզումը: Այս պարտիզին կից տարածուած են մի քանի տասնեակ պարտէզներ, սեփականութիւն այլ և այլ քաղաքացի անձանց: Պարտէզները բեռնաւորված են, ըստ մեծի մասամբ, թթենիներով: Ուրեմն այստեղ օղի են քաշում: Եւ քաշողն էլ վերոյիշեալ Խօյլու Օսեփանցն է, որոյ գործարանը ցարդ Արցախում տեսածս օղիի գործարաններիցն ամենից մեծն է:

Մինչև նախաճաշի պատրաստուիլը դաշտի և շրջապատ լեռնակների այլ և այլ կետերում հեռադիտակս ինձ ցոյց է տալիս հետևեալ հայաբնակ գիւղերը. 1) Նորագիւղ, որ ունի 36 տուն: Գիւղի կողքին մի խումբ ծառերի շուքում կանգնած է մի ուխտատեղի, անունը՝ Սարիխաչ, 2) Դաշբուլաղ՝ 60 տու, 3) Դահրա՝ 64 տուն, 4) Մէհթիշէն՝ 22 տուն, 5) Պարեցիք՝ 47 տուն, 6) Խանձք՝ 23 տուն:

Նախաճաշից յետոյ մենք անմիջապէս ճամփայ ընկանք, չը նայած որ ամպերը հետզհետէ կուտակվում և ուռչում են: Մի ամսից ատելի անձրևի երես չը տեսնող շինականաց ուրախութեանը չափ չը կայ: Չը գիտեն՝ ինչպէս շնորհակալ լինին իրանց հայր սուրբից՝ առաջնորդից, որոյ ոտքը «ուղուրլու»⁵⁴ է եղել իրանց համար: Թող այդպէս լինի: Քառորդ ժամից յետոյ սկսում է յորդ անձրև տեղալ: Պատասպարուելու տեղ չը կայ: Եթէ լինի էլ, անյարմար և անտեղի է պատասպարուիլը: Գիւղացիք դրանով գայթակղվում են: Որպէսզի նրանք չը գայթակղին, չը վիատին, մենք պետք է թրջուինք: Եւ թրջվում ենք ամենափառաւոր կերպով: Հովանոցները, կարելի է ասել, լոկ ձևի համար ենք պարզած: Իրանք՝ գիւղացիք, ջիւրիք են խաղում, ատրճանակներ պարպում, իսկ ծերունի եպիսկոպոսը և տողերիս գրողը ցրտից դողում ենք:

Գլշաղ անունով մի գիւղի (48 տուն) մօտ հասանք: Չանգակները տալիս են: Ես իմ ձիու սանձը դէպի շէն ոլորեցի՝ կարծելով, թէ գոնեա այդպիսով կը հրապուրեմ սրբ. առաջնորդին և իւր ժողովրդին:

53 Այստեղ ավարտվում է «Ուղեգնացական ակնարկներ»-ի 22-րդ նամակը, որն առաջին անգամ հրատարակվել է 1885 թ. «Մեղու Հայաստանի» երկօրյա պարբերականի № 70-ում (8 սեպտեմբերի, էջ 1-3):

54 Ուղուր նշանակում է բարի հաջողություն բերող (ծանոթ. խմբ.):

Սեյդիշեն (այժմ՝ Խաչեն) գյուղի տեսքը

Բայց նրանք չը հրապուրուեցան: Եւ յորդ անձրևի տակ քշում են իրանց ձիանքը: Յետ դարձայ:

Մթնշաղին հազվիսազ հասանք Սեյդիշեն գիւղը, ուր որոշուած էր գիշերել: Մեզ իւր մաքուր և պատուական սենեակների մէջ հիւրասիրեց Նենեսի Սարումեանց՝ տեղոյն նախկին քահանայի այրին:

Թէ ինչպէս ես իմ շորերս փոխեցի, ինչպէս երկու բաժակ թէյ խմեցի, չը գիտեմ, միայն գիտի հասած ըռպէից սկսեալ մինչև կէսգիշեր՝ տէնող և նրան յարակից ջերմութիւնը հոգիս քաղեցին: Եթէ չէր լինի բարի տանտիկնոջ մայրական խնամքը, դժուար թէ հետս վեր առած դեղորայքը կարողանային միւս առաւօտը ինձ ոտքի կանգնացնել: Չարմացայ, երբ առաւօտեան սրբ. Սազինեանցն ինձ պատմեց, որ ինքը միանգամայն առողջ է և գիշերը շատ հանգիստ կերպով է ցնջել: Երանի՛ այդ տեսակ կազմուածքի տէր անձանց, երանի՛ այդ կողմից հին սերնդի մարդկանց: Իսկ մենք՝ նոր սերնդի մարդիկս, հէնց իմանաւ թղթայ կազմուածք ունինք: Ափսո՛ս և ամօ՛ք մեզ:

Սեյդիշենից հեռի չեն Խնձրիստան գիւղը՝ 45 տուն բնակչօք, Սարդարաշեն՝ 20 տուն բնակչօք, երկուքն էլ հայաբնակ դարձեալ: Սեյդիշենը 25 տուն է: Ունի մի փոքրիկ և խղճուկ եկեղեցի, ուր առաւօտեան՝ կիւրակէ, տեղական քահանան պատարագ մատոյց:

Սեյդիշենի յիշածս քահանան, որ Խնձրիստան գիւղն էլ է հովուում միևնոյն ժամանակ, Անդրէաս եպիսկոպոսի ձեռնադրածն է: Ասացին, որ Սարումեանց Անդրէաս վախճանեալ քահանայի՝ մեր իջևանած տանտիրոջ ուսում առած որդիքներից մինը, որ այժմ Բագու է, կամեցել է հօր տեղեակ քահանայ դառնալ իւր հայրենի գիւղի ժողովրդականաց վերայ, բայց հանգուցեալ առաջնորդը, այժմեան քահանային նախապատվութիւն տալով, ուսում առած երիտասարդի խնդիրը մերժել է: Ի դէպ, եկեղեցոյն կից գտնվում է յիշեալ Անդրէաս քահանայի գերեզմանը այսպիսի արձանագրութեամբ.

Հանգիստ Անդրէաս քահանայի Սարումեանց 69 ամաց. ամս քառասուն տանն աստուծոյ եղև հովի սրբակրօն: Նա ոչ երբէք դէմ Բարձրելոյ գոր-

ծեաց անգգօն: Յիշեա՛ անցորդ ի քո մըմունջս Անդրէասայ զհոգին՝ զտէր Սարումեան հանգչիլ ի բարձունս մաղթեա՛ զմայր Յիսուսին:

Հանգուցելոյ մի այլ և մեծ արժանիքն ևս այն է եղել, որ իւր Մովսէս, Ներսէս, Դանիէլ, Միքայէլ և Սարգիս որդուցը լաւ կրթութիւն և ուսում է տուել: Հիմի դրանք բոլորն էլ Բագուայ և Դարբանդի մէջ լաւ-լաւ պաշտօններ են վարում: Այդպէս ասաց ինձ նրանց մայրը՝ յարակցելով, որ իւր որդիքը մտադիր են վերանորոգել և զարդարել իրանց գիւղի եկեղեցին:

Դա անհրաժեշտ է, և Անդրէաս քահանայի որդուց վերայ սրբազան պարտականութիւն կայ ոչ միայն եկեղեցին վերանորոգել, այլ նաև իրանց հայրենակիցների քշուած մանկանց մտաւորականի մասին ևս, իրանց կարողութեան չափ, հոգ տանել: Հիմաւորց մարդը՝ իրանց հայրը, իւր պարտքը ճշտութեամբ և սրբութեամբ և աւելի քան որքան սպասելի էր, կատարել, պրծել է:

Այժմ որդիքն էլ պարտական են իրանց հերթում իրանց պարտքը կատարել ոչ միայն դէպի իրանց գաւակները, այլ նաև դէպի հայրենակիցների գաւակները, դէպի ազգի գաւակները:

Սարումեանցների մայրը զարմանը գալիս է Սեյդիշեն իրանց տափերը և պարտէզը կառավարելու և տղամարդու պէս կառավարում է: Իսկ ճմեռը տիկինը գնում է Բագու՝ որդուց մօտ: Տիկին Նենեսին իւր 64 ձիգ տարիներով, իւր զարմանալի ժրութեամբ, աչքաբացութեամբ և խելօք լեզուանիութեամբ ինձ յիշեցրեց այն ազի և նանի կոչուած տանտիկին-մայրերին, որոց ես Արցախում խիստ յաճախ եմ հանդիպում, որոնք իրանց օջախների հիմքը, նեցուկներն են կատարեալ:

Սեյդիշենում մի առակախօս մարդ է եղել՝ Մնացական Թամամեանց: Որոնեցի և չը գտայ: Շէնումը չէր: Երկու քահանայ ինձ խոստացան Մնացականի «պընկները» ժողովել և Շուշի ուղարկել: Համաման խոստումն ինձ արաւ նաև Յովհաննէս քահանայ Տէր-Գրիգորեանցը Վարանդի ժողովրդեան առածները և առակները ժողովելու նկատմամբ⁵⁵:

Սեյդիշենից սկսեալ՝ մենք մտնում ենք դարձեալ Արցախու լեռանց ազխազխների մէջ: Մեր ճանապարհը այդ լեռների լանջերովն ու նրանց մէջ եղած ձորերովն է ընթանում փոփոխակի: Յեխձոր կոչուած ձորի գլխից հեռադիտակով ես տեսնում եմ Պտկէսի ս. Գեորգայ վանքը, որ այժմ ամայի է: Վանահօրը մի քանի ժամանակ առաջ քօլանիները սպանել են: Վանքը շինած է լեռան գագաթին: Ես նրան կայցելեմ վերադարձիս: Յեխձորի ներքևից ընթանում է Խաչէնագետը, որ բաղկացած է երկու

⁵⁵ Այստեղ ավարտվում է «Ուղեգնացական ակնարկներ»-ի 23-րդ նամակը, որն առաջին անգամ հրատարակվել է 1885 թ. «Մեղու Հայաստանի» երկօրյա պարբերականի № 71-ում (12 սեպտեմբերի, էջ 1-2):

Մեղիշեն (այժմ՝ Խաչեն) գյուղի եկեղեցու տեսքը

վտակներից, բուն՝ Խաչենից և Բոլատակի գետից: Տեղւոյն դիրքը և դաշտի նշանները պարզ ցոյց են տալիս, որ Խաչենագետն ահեղ կերպով վարարուելիս մեծամեծ վնասներ է հասցնում շրջակայքին:

Գետի ձախ ափում տարածուած են Գանձասարու վանքապատկան 18 հատ ջրաղացներ: Իսկ աջ ափին կայ մի երկարածիգ, հին պարսպի փլատակը: Այդ պարսպը պետք է որ շինուած լինի Կաչաղակաբերդի մուտքը պահպանելու համար: Կաչաղակաբերդը՝ իր ամպածրար գագաթով, Բոլատակի գետի աջ ափին է: Շուշուայ բարձրութիւններից ես քանի՛-քանի՛ցս անգամ հեռադիտակով տեսել եմ Ջալալեան մելիքների այդ գոռ ամրոցը, որ շինած է այս կողմի լեռներից ամենաբարձրի վրայ (յետ Մռաւի, որ ծովի մակերևոյթից 10,000 ոտնաչափ բարձր է): Այժմ Խաչենագետի ափից ես տեսնում եմ, որ զարմանալի քերծուտ ու ժայռուտ է Կաչաղակաբերդի մանաւանդ այն մասը, ուր ամրոցն է շինուած: Ինձ ասում են, որ նրա վերայ բարձրանալու համար թ և երեք ճանապարհ կայ, բայց նրանք երեքն էլ ամենադժուարին են և մինչև անգամ անհնարին:

«Անհնարին բան չը կայ աշխարհումս», – ասում են ինքս ինձ և պատրաստվում Մելիք-Ջալալեանների ամրոցի ինչ-բան լինելն ևս տեսնել և հասկանալ: Պ. Բաֆֆին, առանց այդ բերդի վերայ բարձրացած լինելու, նրան անուանում է հրաշալի: Տեսնենք, թէ ինչու՞նն է այդ հրաշալիութիւնը: Թերևս դիրքու՞ն, բարձրութիւնու՞ն: Վերջապէս տեսնենք:

Խաչենագետն ընթանում է ներքև, իսկ մենք՝ վերև: Մեր աջ կողմում, իսկ գետի ձախ կողմում՝ մի փոքրիկ լեռնաշղթայի ստորոտում, հետզհետէ երևում են Առաջաձոր (133 տուն), Ծմակահող (30 տուն) և Գանձասար կամ Վանք (123 տուն) գիւղերը: Դրանցից միմիայն Գանձասար գիւղը վանքապատկան է: Բաղկացած է երկու առանձին և բաժան թաղերից՝ Հունահող և Գոմակալ:

Խաչենագետի աջ ափի լեռնային գագաթներից ամենաբարձրը և ամենախոժոռն է Նատարի դալան, որոյ երեք հատ, ցից առ ցից եղջիւրները կոչվում են Կէռաբար:

Գանձասար գիւղի արևելահարաւային կողմում ձգուած ծառախիտ լեռնակը բարձրանալով՝ վերջապէս մենք հասնում ենք հռչակաւոր Գանձասար վանքը, որոյ մասին եղած պատմական տեղեկութիւնքը ի բաց թողնելով՝ ես իմ ընթերցողին կը ներկայացնեմ նրա արտաքին նկարագիրը:

Խաչենագետի ձախ ափին՝ շրջապատ լեռանց ազխազխներում բացուած մի նեղակ հովտի արևմտեան ծայրում՝ առանձնակ և երկարածիգ լեռնակի գագաթում բարձրացած, կանգնած է Գանձասարի վանքը՝ 650 տարուայ մի պատկառելի և գեղեցկակերտ շինութիւն: Վանքի շրջապատ և բարձր պարիսպը, որ 1854-ին վերանորոգված է, այնուամենայնիւ, այժմ կիսով չափ փուլ է եկած: Պարսպի շուրջ՝ ներքին կողմից զանազան շինութիւններ կան, որոց մասին յետոյ կը խօսեմ: Այդ շինութեանց առաջ՝ չորս կողմից կան բազմաթիւ թթենիք և մի քանի հատ խնձորենիք: Մէջտեղում բարձր ի գլուխ կանգնած է վանքը՝ յանուն սուրբ Յովհաննու Մկրտչի: Վանքը, ինչպէս Հին Հայաստանի ամէն մի եկեղեցիքը, բաղկացած է ժամատնից և տաճարից: Դռքա իրանց ճարտարապետութեամբ թէ՛ դրսից և թէ՛ ներսից յար և նման են Անույ Մայր կամ Կաթողիկէ եկեղեցւոյն կամ առհասարակ 11-13-րդ դարու Հին Հայաստանի եկեղեցական շինութեանցը. միևնոյն հոյակապ կամարները, կրկնայարկ և ծածուկ պահարանները թէ՛ սեղանի և թէ՛ եկեղեցւոյ միջից, միևնոյն օդային սանդղակները, միևնոյն հրաշալի քանդակ ու քիվերը և դրսի կողմից միևնոյն խորշերը, քանդակագործ խաչեր, աստիճաններ, խոյակներ և մեկնակ կամ ջուխտակ սիւնակներն ու կամարները: Ժամատան առաստաղի քանդակները, մանաւանդ Անույ Առաքելոյ եկեղեցւոյ միևնոյն հրաշակերտ քանդակներն են: Անույ Կաթողիկէի համեմատ Գանձասարի տաճարի մէջ մի քանի գանազանութիւնք կան, դա այն է, որ նախ՝ վերջինս աւելի փոքր է, և երկրորդ՝ Գանձասարի տաճարը իր եօթը հատ միմեանց վերայ հանգցրած սիւներով (սեանսիւն) Անույ Կաթողիկէից վսեմ է: Անույ Կաթողիկէի գմբէթը և պատերի մի մասը փուլ են եկած, մինչդեռ Գանձասարի վանքը, թէև տեղ-տեղ խախտուած և ճեղքուած, իւր բոլոր մասերով ամբողջապէս դեռ մնում է: Գանձասարի մի այլ առաւելութիւնը կազմում են եկեղեցւոյ դռների գլխին և գմբէթի շուրջը քանդակուած բազմաթիւ խաչերը, խաչվառները, արծիւ ու բազէները, առիւծ և ցուլերը, եզան և օձի գլխները, քարակոփ շղթաները՝ ծայրերիցը կախ արած քարաշէն խաչերով, աղանիք, մարդիկ (մելիքներ), որոնք երբեմն իրանց գլխների, երբեմն ուսերի և բազուկների վերայ բռնում են քարակոփ փոքրիկ եկեղեցիները:

Այդ ամէն քանդակագործ պատկերներն իրանց վերին աստիճանի նրբութեամբ, պարզութեամբ և պայծառութեամբ իրանց նմանը չունին Անույ աւերակաց մէջ:

Գանձասարի վանքի տեսքը հյուսիս-արևելքից

Ժամատան շէմքի առաջ թաղուած են Խաչէնի մեծ իշխան Ջալալ Դօլին՝ եկեղեցոյ շինողը, Գանձասարի կաթողիկոսունք և Բաղդասար մետրօպօլիտը: Նրանցից ցածր կայ մի 60-ամեայ ռուս կնոջ (Սօֆի Լըվովա) շիրիմը:

Ահաասիկ դրանց ամէնի արձանագրութիւնքը.

ա) Այս է հանգիստ մեծին Ջալալին. յաղօթս յիշեցէք, թվ. ՊՁ (1431):

բ) Այս է տապան Երեմեայ կաթողիկոսին Աղուանից, որ է յազգէն Ջալալ Դալին (Դօլին), ՌճՀԷ թուին (1700):

գ) Այս է տապան Եսայի կաթողիկոսին Աղուանից, որ է յազգէն Ջալալ Դօլին, ՌճՀԷ թուին (1728):

դ) Յովհաննէս կաթողիկոս (թիւր եղծուած է):

ե) Այս է տապան Գրիգորի կաթողիկոսի, ՌԲՃ թուին (1751):

զ) Այս է տապան Յովհաննէս Աղուանից կաթողիկոսին, որ է յազգէն Ջալալ Դալին, թվ. ՌՄԼԵ-ին (1786):

է) Այս է տապան Սարգսի Աղուանից կաթողիկոսին, որ է յազգէն Ջալալ Դալին, թվ. ՌՄՀԷ-ին (1828):

ը) Այս է հանգիստ Դաւիթ կաթողիկոսին, որ է որդի մեյիք... (եղծուած է):

Բոլորովին եղծուած են նաև երկու այլ կաթողիկոսների շիրմաց արձանագրութիւնքը:

թ) Այս է տապան մետրօպօլիտին Բաղդասարայ մեծի արիին
Կայսերապսակ հովուապետի
Տանս Աղուանից Հայոց ազգին
Յազգէն Ջալալ մեծ իշխանին
Տեսուն Արցախայ աշխարհին, թվ. ՌՅ (1851)-
1854 Գ (3 յուլիսի)⁵⁶:

Իսկ եկեղեցոյ գաթումը թաղուած են շատ արեղաներ և նշանատր ծխականներ: Ահա մի արեղայի տապանագիրը.

Յովսէփ գիտնական վարժապետ վարդապետ Տէր Աւագեան Արցախոյ: Ո՛վ պերճ տապան, որպէս կարես հանդուրժես, մեծ վարժապետն ի քեզ իրես զետեղես. զիին ատուրց երախտատորն ամփոփես. զանխոս մանկունս ի սուրբ հօրէն, որք թողես: Եկայք, ընկերք ոգունք մուգայք սիրասունք, զհօր զմահ յորդ արտաստուր ողբացուրք: Եթէ Յիսուս զիւրն զՂազարոս արտասուեց..., թուին 1843⁵⁷:

⁵⁶ Այս տապանագիրը դուրս բերած չեն ո՛չ Շահխաթունեանը և ո՛չ Ջալալեանը: Պ. Բաֆֆին ընդօրինակել է միմիայն Բաղդասար մետրօպօլիտի արձանագիրը: Ես աւելորդ չը համարեցի բոլորն էլ ընդօրինակել:

⁵⁷ Այստեղ ավարտվում է «Ուղեգնացական ակնարկներ»-ի 24-րդ նամակը, որն առաջին անգամ հրատարակվել է 1885 թ. «Մեղու Հայաստանի» երկօրյա պարբերականի № 72-ում (15 սեպտեմբերի, էջ 2):

Գանձասարի վանքի տեսքը հարավ-արևելքից

Նախորդ նամակներիցս մեկում արտագրելով Երից Մանկանց վանքում թաղուած Ներսէս վարդապետ Միրզա-Աւագեանի դամբանագիրը՝ ասել էի, որ այդ վարդապետն Արցախի հայոց վերայ մեծ երախտիք ունի՝ կրթելով և ուսում տալով նրանց զաւակներին Ամարաս և Երից Մանկանց վանքերում: Գանձասարում լսեցի, որ նոյն Ներսէս վարդապետը մի ժամանակ ուսումնարան է ունեցել և այստեղ: Տեսայ նաև նորա ուսումնարանը, որ այժմ վանքի ախոռատուն է դարձած: Այս վարդապետից հին, հռչակատր և միևնոյն դպրոցական ասպարիզում աւելի արդիւնատր գործիչ է եղել և տոյն այս Յովսէփ Տէր-Աւագեան գիտնական, վարժապետ վարդապետը: Երկուքին էլ յիշատակը օրինեալ լինի: Մրա աշակերտն է եղել, ի թիւս այլոց բազմաց, նաև տէր Գրիգոր վարդապետ քահանան, որոյ պատկերն այսօր գրեթէ ամէն շուշեցի, իբրև զարդ, պահում է իւր գրասեղանի վերայ:

Գանձասարի եկեղեցոյ դրսի պատերը մեծ և փոքր արձանագրութիւնք ունին, որոց մեծ մասը ցարդ վերժանելիք են: Դրանցից այս է երևում, թէ այս և այն անձը այս կամ այն նուէրն է տուել եկեղեցոյն, այս և այն շարժական կամ անշարժ կայքը կտակել նրան: Իսկ եկեղեցոյ շինութեան ընդարձակ արձանագիրը տաճարի ներքին կողմից հիւսիսային պատի վերայ է փորագրած: Եկեղեցին շինած է Ջալալ Դօլին 1216-1238 թուականներում: Այդ արձանագիրը շատ տեղ եղծուած է այժմ:

Երկու ընդարձակ արձանագրութիւնք կան նաև ժամատան արևելեան պատի վերայ, դրան աջ և ձախ կողմերում⁵⁸:

Չը մոռանամ յիշել նաև, որ եկեղեցոյ գմբէթի մի կողմը 1854-ին⁵⁹ նորոգուած է, և նորոգողներն են ուստայ Մելքոն և ուստայ Կարապետ, որոց անունը խոշոր և կարմիր տառերով գրուած է գմբէթի վերայ:

Գանձասարի վանուց գաւթում կան Աղուանից կաթողիկոսարանը, երկու փոքրիկ և սիրունիկ սենեակներ, ուր դրուած են Աբգար և Վաղարշակ թագաւորների ձիթանկար պատկերները, 8 հատ խաւար խցեր, մի այլ մեծ սենեակ, որոյ լուսամուտները բաց են, կտուրը՝ փչացած, մի այլ մեծ սենեակ, որ մի ժամանակ ուսումնարան էր, իսկ այժմ՝ ախոռատուն:

Գաւթի հարաւային պատում շինած է գաւթի աւագ դուռը՝ հոյակապ և կամարակապ, մարիտանական ճաշակով: Դրան կամարի տակ այժմ խոտ է դարստուած: Այդ դրան աջ կողմում՝ պարսպից դուրս, կայ վանքի հնձա՞նը արդեօք, թէ՞ մառանը:

58 Գանձասարի եկեղեցոյն թէ՛ ներսի և թէ՛ դրսի պատերի վերայ փորագրուած բոլոր արձանագրութիւնքը մեծ բարեխղճութեամբ դուրս է բերած Յովհաննէս Եպիսկոպոս Շահխաթունեան (տես՝ Ստորագրութիւն կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ զաւտացն Արարատայ. Հատոր Բ, եր. 371-377, Էջմիածին, 1842):

59 Ուստա Մելքոնի թողած հիշատակագրոյն թվականն է 1851 թ. (ծանոթ. խմբ.):

Մելքոն և Կարապետ ուստաների թողած հիշատակագրությունները Գամծասարի Սբ. Հովհաննես-Սկրտիչ եկեղեցու բնրուկին

Դա էլ այժմ յարդանոց է: Բացի կաթողիկոսարանի մի սենեակից, ուր սրբ. Սագինեանցը գետեղուեց, Գանձասարում բնակութեան համար ոչ մի այլ սենեակ չը կայ: Ուստի արքազան առաջնորդի մարդիկն ևս ինձ նման ստիպուած էին բաց երկնքի տակ ննջել, իսկ անձրևային եղանակներումը այլ և այլ չուլ ու փալասներից ու ցախ ու ցուքերից մեզ համար խող ու վրան կազմել: Անձրևի էլ յաճախակի էինք հանդիպում: Ողջ վանքում նստելու մի աթոռ չկայ, ո՛չ ճաշելու սեղան, ո՛չ ննջելու մահճակալ: Ամէն բան ինքներս ենք շինում մի կերպով: Դրա վերայ աւելացրէք նախ վերջին աստիճանի անմաքրութիւնը, ևս և բազմաթիւ մոծակները (որոնք թէ՛ ցերեկը և թէ՛ մանաւանդ գիշերները անդադար կծուտում և խայթում են մեզ), և դուք այն ժամանակ մի գաղափար կը կազմէք, թէ մենք ի՞նչ հալի ենք եղել 7-8 օր Գանձասարում: Բարեբախտաբար, ես շուտ-շուտ հեռանում էի վանքից դէպի գիւղերն ու շրջակայ աներակները: Թէ ինչի՞ց է յառաջանում այդ պատուական տեղի և օդի մէջ այդ անպիտան մոծակը, ես չը գիտեմ: Միայն հաւանական է, որ նա գոյանում է կա՛ն վանքի շրջակայ բոյսերից և կա՛ն վերջին ծայր անմաքրութիւնից և կեղտոտութիւնից, որով լիքն է վանքի գաւիթը թէ՛ դրսից և թէ՛ ներսից: Գանձասար գիւղում, որ վանքից հազիւ երկու վերստ հեռու կը լինի և աւելի ցածր է, մոծակ ամենկին չը կայ:

Վանքի այժմեան վանահայրն է Շիրակի մի ժամանակուայ հերոս Ստեփան վարդապետ Շիրակունին: Նա ստանում է տարեկան 120 ռ. ռոճիկ: Ունի երկու ծառայ և մի նորատի տնտեսուհի... Վարդապետն ինձ ասաւ, որ ստացած ռոճկով հազիւ ծառաներին և տնտեսին բաւականութիւն է տալիս: Վանքն ուրիշ եկամուտ չունի: Ուրիշները դրա հակառակն էին պնդում: Այդ ամէնը ես թողնում եմ ստուգել, ում արժանի է: Իմ կողմից այսքանը միայն կասեմ, որ կոնսիստորիայից Շիրակունուն տրուած ժապաւինեալ մատենում ոչ մի տող գրուած չէր, ո՛չ մուտք և ո՛չ ծախք: Վանքը ջուր էլ չունի: Եւ մտաւկայ աղբիւրից ջուր բերելու համար, ինչպէս չափեց և հաշուեց Շուշուց բերուած վարպետը, հարկատր է առնուազն վեց հարիւր ռուբլի: Բայց եթէ այս հոշակատր վանքն այսպիսի թշուառ դրութեան մէջ պիտի մնայ, էլ ի՞նչ հարկ կայ նորից փող մսխել և ջուր բերել: Ինչպէս հաղորդած էի խմբագրութեանդ, վանքի աղբիւրի ծախսն իւր վերայ է ստանձնել բազուաբնակ պ. Ղազարոս Մալեմցեանը:

Սրբազան Սագինեանցի անընդմիջական հսկողութեամբ եկեղեցույ և՛ ներսը, և՛ փառատր ու շքեղ սեղանի անօթները, և՛ աշտանակները բաւականին մաքրուեցան, պատերի խոտն ու մամուռները քարուեցան: Կարգադրուեցաւ գէթ շաղախով ծածկել առժամանակ կտուրի այն տեղերը, որոնցից անձրևի ժամանակ ծորած և կաթած ջրի կաթիլները հետզհետէ փչացնում են տաճարի շքեղ սիւները և

պատերի մեծ մասը: Այնպէս որ յորդ անձրևի ժամանակ Գանձասարի վանքում սագերն ու բաղերը կարող են համարձակ լող տալ:

Շուշուց երկաթեայ թելեր բերուեցաւ պատուհանների ցանցեր շինելու համար: Այդպիսով առաջն առնուեցաւ այն ապականութեան, որոյ մէջ թաղված է Գանձասարի տաճարը, որոյ բեմը, գրքակալները, շարական ու ժամագրքերը ծեփուած էին թռչնոց ծրտերով: Եւ այդ ամէնը տեսնելու համար վանահայրը շատ աչքաբաց է իւր անձի և իւր օգտի համար և առաւել քան անհամեմատ և յանդուգն:

Նա ինձ քանի-քանիցս թախանձեց, որ լրագրի միջոցաւ ռեկլամ անեմ իւր մասին, որպէսզի հոգևոր բարձրագոյն իշխանութիւնը նրան կա՛ն իւր հայրենիքը՝ Շիրակ ուղարկէ, կա՛ն Ատրպատականի առաջնորդ նշանակէ: Երբ ես ասացի, որ նա վարդապետ գոլով կարող չէ հաստատուն առաջնորդի պաշտօն վարել, Շիրակունին յայտնեց, որ ինքը «բարեհաճ» է և եպիսկոպոս դառնալ: Եւ դրա համար արդէն մտածած է...⁶⁰:

Գանձասարայ վանքն ունի 23 հատ արծաթեայ, երբեմն ոսկեզօծ, ականակոտ խաչեր, ս. մասանց աջեր և սկիհներ, 48 հատ թագ, շուրջառ, զգեստ, բուրվառ, կանթեղ և մեռոնի տուփ, 173 կտոր պղնձեղէն ամաններ, 22 կտոր երկաթեղէնք, 28 կտոր շորեղէնք (մեծ մասը հնոտի ու ցնցոտի), 2 էշ, 1 հորթ, 1 փեթակ, 42 կտոր խեցեղէնք և 48 կտոր գրեանք, որոց մի մասը ձեռագրեր են: Ահա այդ ձեռագրերի ցուցակը, որ ես կազմեցի օգնականութեամբ սրբազան Սագինեանցին.

ա) Գիրք եպիսկոպոս ձեռնադրութեան (թղթեայ).

բ) Գիրք եպիսկոպոս ձեռնադրութեան և Միոսն օրհնութեան, թղթեայ: Դրա մէջ յիշուած են ս. միւռօնի նիւթերի (ծաղկանց) անուններն ու քանակութիւնը.

գ) Նարեկ, թղթեայ. սկզբից և վերջից պակաս.

դ) Դիոնիսիոս գիրք, մագաղաթեայ.

ե) Աւետարան, թղթեայ.

զ) Գործք Առաքելոց, մագաղաթեայ և ընտիր գրուած: Վերջերից պակաս.

է) Յովհաննու Ոսկերեանի մեկնութիւն սրբոյ Աւետարանին, որ ըստ Մատթեոսի, մագաղաթեայ.

ը) Աղօթագիրք, մագաղաթեայ, ՌՃԼԹ (1690) թուին գրուած: Բովանդակութիւնը մի հաւաքածոյ է Նարեկից, Մաղմուսից և ուրիշ այլ և այլ կրօնական գրքերից.

թ) Սրբոյ Հօրն մերոյ տեառն Ներսիսի արքեպիսկոպոսի Տարսօնոյ մեկնութիւն ԺԲ (երկոտասան) մարգարէից, մագաղաթեայ.

60 Այստեղ ավարտվում է «Ուղեգնացական ակնարկներ»-ի 25-րդ նամակը, որն առաջին անգամ հրատարակվել է 1885 թ. «Մեղու Հայաստանի» երկօրյա պարբերականի № 73-ում (19 սեպտեմբերի, էջ 2-3):

ժ) Գանձարան (այսինքն՝ տաղարան կամ երգարան), ՌՃԷ (1658), մագաղաթեայ.

ժա) Յօհան Ռոտունցի՝ մեկնութիւն Աւետարանին ըստ Մատթեոսի, մագաղաթեայ.

ժբ) Նոր Կտակարան, մագաղաթեայ, որ «նորոգեցաւ մասամբ Ազարիա երիցու Ռ-երորդի, Ճ-երորդի, Ժ-երորդի, Գ-երորդի, այսինքն՝ ՌՃԺԳ (1664) թուականին.

ժգ) Նոր կտակարան, յամի հազար հարիւր երորդի եօթանասուներորդի (1170) ի թագաւորութեան Լևոնի, մագաղաթեայ.

ժդ) Քարոզգիրք, թղթեայ: Մրա յիշատակարանից երևում է, որ յամին 1822՝ յուլիս ամսումը, Եփրեմ կաթողիկոսը, հանդերձ «մեծամեծ եպիսկոպոսօք և բազմաւոյ միաբանութեամբք», եկել է Գանձասար և 7 օր մնալով՝ մեկնել է Թիֆլիս.

ժե) Բառարան, ՌՃԺԴ (1665) «ի Հայրապետութեան տեսն Յակոբայ Մրբազան կաթողիկոսի և ի թագաւորութեան պարսից Շահաբասայ», մագաղաթեայ.

ժզ) Ներածութիւն Կորփիւրի, մագաղաթեայ.

ժէ) Գիրք քահանայ ձեռնադրութեան, մագաղաթեայ.

ժը) Քարոզգիրք, թղթեայ.

ժթ) Մարգիս Շնորհալի, Ճառընտիրք, թղթեայ, վերջերից պակաս է.

ի) Գիրք առաքինութեանց և մոլութեանց, ՌՄԾ (1801), մագաղաթեայ:

իա) Աւետարան, ՌՃԱ (1652), թղթեայ.

իբ) Աւետարան, ՌԻ (1571), թղթեայ.

իգ) Աւետարան, ՌՃԶ (1667), թղթեայ.

իդ) Աւետարան, թղթեայ.

իե) Յանկ աստուածաշնչոյ, թղթեայ.

իզ) Կանոնագիրք, մագաղաթեայ: Այս գրքի կողքին Բաղդասար մետրօպօլիտի ձեռքով յամին 1831 մարտի 21-ին գրած է. «ի Քուրակ գետոյն մինչև ի Դիզակ եօթանասուն և եօթն եկեղեցիք են, բայց տասնեօթն ամայի է: Այլ և հարիւր յիսուն Հայոց գիւղք թէ՛ մեծ և թէ՛ փոքր՝ չորս հազար տունք, սակաւ աւելի պակաս. ութսուն քահանայք»:

իէ) Աւետարան, մագաղաթեայ, փոքրադիր.

իը) Աւետարան, մագաղաթեայ և փոքրադիր.

իթ) Աւետարան, մագաղաթեայ և փոքրադիր, գեղեցիկ տառերով և պատկերներով. «եղև յաւարտ սուրբ աւետարանին ի յերկիրս Գեանջու. ի գեօղն Քարիատ, ի թագաւորութեան Շահաբասու Փոքրու» ՌՃԴ (1655):

յ) Աւետարան մագաղաթեայ և փոքրադիր, միևնույն գեղեցիկ նկարն ու գրութիւնը, ՌՃԷ (1658).

լա) Գիրք պիտոյից, ՌՃՀԳ (1724), մագաղաթեայ:

Գանձասարի վանքի ղեմուղեմն են, հարաւարևելեան կողմից՝ Խաչէնագետի աջ ափում, Թարխանայ բերդը՝ քառաեղջիւր և ժայռուտ մի լեռ,

որոյ գագաթին կան, որպէս ասացին, ջրահորեր, կարասներ, տան և պարսպի աւերակներ: Թարխանայի հանդէպ՝ վանքի հարաւարևմտեան կողմից՝ Խաչէնագետի ձախ ափումը կանգնած է մի այլ սուր, կոնաձև և ժայռուտ ու բարձր գագաթ: Դա էլ Խոխանայ բերդն է: Խաչէնի բերդերից ես վճռել եմ միմիայն Կաչաղակաբերդի վերայ բարձրանալ, ուստի Թարխանայի և Խոխանայի մասին իմ կողմից ոչինչ չունիմ ասելիք:

Խոխանայ բերդի արևելեան ստորոտը՝ Խաչէնագետի ձախ ափումը, կայ այսպէս անուանեալ Պառաւաձոր, ուր, ըստ ասութեան որսկանաց (ինձ առաջնորդողները միշտ որսկաններն էին լինում, որովհետև դրանք միայն գիտեն Արցախու լեռների մէջ եղած աւերակաց տեղերը և հէնց դրանք միայն կարող են անսխալ առաջնորդել և որևէ ճանապարհորդի), կայ և մի կիսականգուն եկեղեցի՝ հանդերձ արձանագրութեամբ⁶¹: Այդ եկեղեցին տեսնելու առիթը ես չունեցայ:

Դրա փոխարեն ես տեսայ, այսպէս անուանեալ, Ջալալ իշխանի «Դարպասները»: Դոքա գտնվում են Խաչէնագետի աջ ափին՝ Թարխանայ ամրոցի ճիշտ հիւսիսարևելեան ստորոտը: «Դարպաս» կոչուած շինութիւնը միմեանցից հազիւ 200 սաժէն հեռաւորութիւն ունին և են թուով երեք, երեքն էլ քարուքանդ եղած: Տակաւին կանգուն են միմիայն պատերի, պարսպների և կամարների մի քանի մասերը: Ուշիուշով քննելով դրանց ձևը և համեմատելով Արցախի եկեղեցական շինութեանց հետ, չը գտնելով ոչինչ արձանագրութիւն և ոչ էլ պատմական որևէ հաստատ տեղեկութիւն, գիտենալով, որ Խամսայի մեկիքներն իրանց բնակութեան տեղ ընտրում էին լեռների ոչ թէ ստորոտները, այլ նրանց կատարները, ես հակամէտ եմ կարծելու, որ «դարպաս» կոչուած շինութիւնքն ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ երեք հատ փոքրիկ և պարսպապատ եկեղեցիք կամ մատուռներ: Իսկ թէ ի՞նչ պատճառաւ մեր նախնիք երեք եկեղեցի կամ մատուռ հէնց միմեանց կշտին կը շինէին, դա զարմացք չէ և ոչ էլ նոր բան: Արցախի վանօրէից, եկեղեցեաց մեծ մասը բաղկացած է միմեանց կշտին եղած մի քանի հատ վանքերից և եկեղեցիներից: Այդպէս է ս. Եղիշե առաքեալի վանքը⁶²:

Այդպէս են և Յակոբայ վանքը, Հաւապտուկը, որոյ մասին իսկոյն կը խօսեմ: Իսկ եթէ ընդունենք, որ «դարպաս» կոչուած շինութիւնքը սոսկ մատուռներ են, այն ժամանակ այլևս ոչինչ կասկած չի

61 Այդ եկեղեցոյ արձանագրութիւնը Շահխաթունեանն արդէն դուրս է բերած իւր գրքում (եր. 379): Եկեղեցին շինուած է 1181 ազգային թուականին:

62 Այդ վանքի, որ շինուած է յամին 1244 յանուն ս. Եղիշե առաքելոյն (առաջին աշակերտի ս. Թադէոսի 70 թուականին Արդանքում նահատակուած), եկեղեցեաց մինի նորոգման և ժամատան շինութեան (յամին 1317) արձանագրութիւնքը Շահխաթունեանը դուրս է բերած իւր «Ստորագրութիւնում» (եր. 379):

Խաչենի իշխանական («Դարպասներ») ապարանքի ավերակները

մնում, որ «դարպասներն» մարդկանց բնակարան չեն եղել, այլ յափտենական քնարան-գերեզման:

Մի պարագայ ևս: «Դարպասների» չորս կողմը և շրջակայքը լիքն են քանդակագործ, գետնատարած խաչերով, որոց մինի վերայ ես կարողացայ միմիայն հետևեալ բառերն կարդալ.

Թուին ՉԾԲ (1303), ես... որդի...:

Այս խաչաքարը բարձրացնելով՝ ես նրան պահել տուի, այսպէս անուանեալ «Դարպասի աղբիւրի» ականցի մօտ: Ինքը՝ այդ աղբիւրը, շատ ջինջ է և սաստիկ սառն: Այնպէս որ խմելիս մարդու ատամները կարծես փշրվում են: Հարկաւոր եմ համարում յայտնել, որ «Դարպասներին», Հաւապտուկին և ս. Յակոբայ վանքին հէնց միևնոյն այդ օրն այցելելիս ինձ ուղեկցում էր Արցախու թեմի վանական կալուածոց կառավարիչ պր. Աղէքսանդր

Յովհաննիսեանցը, որ սիրայօժար կերպով ինձ հետ բաժանում էր ոչ միայն ճանապարհների ամենատեսակ նեղութիւնքը, այլև մեծապէս օգնում էր ինձ արձանագրութիւնքը կարդալուն⁶³:

Թարխանայի ճիշտ հիւսիսային կողմը՝ Դարպասներից բաւականին բարձր, կայ մի լեռ, որոյ գագաթը սահմանագլուխ է Գանձասարի վանքի և կալուածատէր Ջալալեանների կալուածոց: Լեռը, ինչպէս Արցախու բոլոր լեռները, ստորոտիցը սկսեալ մինչև գագաթ ծածկուած է թաւ և խիտ անտառով, ուր հինատուրց ահագին ծառեր խիստ շատ կան: Աւասիկ հէնց այդ լեռան կատարն է, որ շրջա-

⁶³ Այստեղ ավարտվում է «Ուղեգնացական ակնարկներ»-ի 26-րդ նամակը, որն առաջին անգամ հրատարակվել է 1885 թ. «Մեղու Հայաստանի» երկօրյա պարբերականի № 74-ում (22 սեպտեմբերի, էջ 2-3):

Հավապտուկ վանքի ավերակները

կայ բնակիչներից կոչվում է Հաւապտուկ: Բառ, որ Արցախի լեզուով կը նշանակէ հաւի կատար: Հաւապտուկը բաղկացած է երկու կիսականգուն եկեղեցիներից, որոց շրջակայքը մի ահագին գերեզմանոց է: Գերեզմանների քարերը կիսից աւելի թաղուած են գետնի մէջ: Հետեւաբար նրանց վրայի արձանագրութիւնքն անվերծանելի են միագամայն: Իսկ վերծանելի մասերիցը ոչինչ իմաստ չէ դուրս գալիս: Մեր բախտից եկեղեցոյ պատերի քարերից մինի վրայ կար մի անեղծ անձանագրութիւն.

Ես Յօհան առաջնորդ սուրբ ուխտիս շինեցի գեկեղեցիքս և կարգեցի Բ (2) ար պատարագ..., տեր Գրիգորի... ի տարուջն, կատարիչք գրոյս արհնին յաստուծոյ, ամէն:

Եկեղեցոյ դրան՝ կիսից աւելին գետնի մէջ թաղուած ճակատի վրայ գտանք հետեւեալ արձանագրութիւնքը.

Թուին Ռ-ՅԲ⁶⁴ էր, յիշխանութեան Հասանայ՝ որդոյն Վախտանկայ և ամուսնս (յ) նորա Գրիգորին և Գէորդ եղբարորդի (եղբօրորդի) և այլ միաբանքս շինեցաք գեկեղեցիքս ի փրկութիւն հոգւոց մերոց և յի...տակ (յիշատակ) ... դաց (ծնողա՞ց) մերոց... որք կարողայք... (անվերծանելի)»⁶⁵:

64 Միսակ է, պետք է լինի ՌԶԲ (1233) (Ժանոբ. խմբ.):

65 Հաւապտուկի եկեղեցոյ արձանագրութիւններից միմիայն այս մինն ընդօրինակել է սրբ. Շահխաթունեանը (տես էր. 378), այն ևս կիսատ, մանաւանդ վերջերումը: (Ժանոբ. խմբ.) Հարկ է նշել, որ Շահխաթունեանից հետո Հայկունին երկրորդն էր, ով փորձել էր վերծանել սույն արձանագրությունը: Ավելի ուշ վիմագրին անդրադարձել են նաև Լեոն (Հինգ օր. ճանապարհի մտքեր ու սպասարկութիւններ, «Մուրճ», 1889, էջ 233), Մակար եպիս. Բարխուդարյանցը (Արցախ, Բագու, 1895, էջ 182), Գ. Հովսեփյանը (I, էջ 29), Հ. Օրբելին (Գանձասարայ եւ Հաւոցպտուկ արձանագրութիւնք, ժողովեաց եւ ի լոյս ածելոյ պատրաստեաց Յովսէփ Օրբելի, Պետրոգրադ, 1919, էջ 37):

Փորելով և փորփորելով գետնաթաւալ և գետնաթաղ քարերը՝ գտանք և մի քանի այլ քարեր, որոց վրայ կարդացինք.

ա) *Ես Կամսարական գնեցի զխաչս... Գրիգորի որդի...*

բ) *Յանուն աստուծոյ ես՝ Աթանաս, որ զԳօզին երկիրն գնեցի ի Հայոց պտո... հայր... միաբանքս տվին ի տարումն Գ (4) ար պատարագ Նոր կիրակէին... որ հոգայ եկեղեցոյս... հանէ ՅԺԸ (318) հայրապետացն նգոված է... մեռելոք...*

Հաւապտուկի լեռան արևելահարաւային կողմում ուստոսումամբ, սայթաքմամբ, ընկնելով և ելնելով՝ վերջապէս մենք իջանք նրա ստորոտը: Անցանք ուրիշ լեռնակներ և ձորեր, Գառնաքար (8 տուն) գիւղը և ուր ուրեմն սկսեցինք դէպի սուրբ Յակոբայ վանքը բարձրանալ՝ նորանոր լեռների լանջերն ու կատարները քերելով: Հաւապտուկից մինչև ս. Յակոբ երեք ժամուայ ճանապարհ է:

Յակոբայ վանքը, ինչպէս Արցախու վանօրէից մեծագոյն մասը, շինուած է մի բարձր լեռան դուրան գագաթին: Նա բաղկացած է կրկին և մթին պարսպապատ եկեղեցիներից, որոնք դեռ կանգուն են, թէև շատ խարխուլ կերպով: Եկեղեցիներից մինը, փոխանակ ժամատան, ունի միջակ տարածութեամբ մի սրահ: Պարիսպն ունի երկու հանդիպապաց դռներ՝ արևելեան և արևմտեան կողմերից: Վերջին դուռը փառաւոր, կամարակապ և մարիտանական ճաշակով շինուած է: Այս վանքի եկեղեցեաց շինութիւնքը շատ հասարակ են և մեծաւ մասամբ անտաշ քարերից կերտած: Քանդակագործ խաչերն էլ այնքան գեղեցիկ չեն: Վանքն ունի մառանատուն, ախոռ, նկուղներ և երկու կոկիկ ու մաքուր սենեակներ վերնայարկում: Եկեղեցիքը միանգամայն գուրկ են որևէ զարդից և անօթից: Մեղանի տակ ունի մի ստորերկրեայ մռայլ մատուռ: Ինչպէս

Մեծ Արանց Աբ. Գակոբ վանքի տեսքը հարավ-արևմուտքից

երևում է շիրիմների տապանագրերիցը, գալթումը թաղուած են Վարդան և Մելքիսեդեկ անունով արեղայք, իսկ սրահումը մի կաթողիկոս, որոյ տապանագիրն է.

Այս է հանգիստ տէր Յովհաննէս կաթողիկոսի Աղուանից, թվ. 2ԺԹ (1470):

Կայ և մի այլ կաթողիկոսի շիրիմ, բայց տապանագիրը բոլորովին և ամբողջապէս մաշուած է:

Եկեղեցւոյ արձանագրութիւնքն այժմ խիստ դժուար վերծանելի են: Մենք շտապում էինք, ուստիև արտագրելու ժամանակ չը կար⁶⁶:

Յակոբայ վանքի վանահայրն է մի հինաւորց ծերունի և այրի քահանայ տէր Գասպար Տէր-Գասպարեանցը: Սա ոչինչ ռոճիկ չունի, այլ միմիայն վանական մի ջրաղացի, որ հեռաւոր Քօլատակ գետի վերայ է շինած, եկամուտը՝ տարին մի քանի տոպրակ ալիւր:

Ի շնորհիւ իւր հեռաւորութեան, առանձնակի դիրքին, մի առանձին համբաւ չունենալուն՝ Յակոբայ վանքը չունի և՛ այցելողներ, և՛ ուխտաւորներ: Ուրեմն այդ կողմից նա եկամուտ չունի: Սակայն, չը նայելով այդ ամէնին, թէ՛ ծերունի վանահայրը լաւ է ապրում և թէ՛ այցելուներին լաւ հիւրասիրում: Պատճառը. նա մշակել է լաւ այգի և բանջարանոց, պահում է հաւեր և ճտեր, իւր ձեռքով քամում է խաղողից գինի: Եւ խեղճ ծերունի, այդ ամէնը յառաջացնելու և ոռոգելու համար ստիպուած է շաբթինը մի քանի անգամ վանքի թշուառ աղբիւրի ճանապարհները դրստել, մաքրել, կոկել:

Մենք ծերունու հետ զննեցինք այդ աղբիւրի ճանապարհները և հաշուեցինք, որ երեսուն ռուբլիով կարելի է այնքան կոկել, որ ջուրը մի քանի տարի անարգել կերպով հոսէ վանքի գալիքը և այնտեղից այգին ու բանջարանոցները: Գանձասար վերադառնալիս այդ բանը ես յայտնեցի սրբ. Սագինեանցին: Նա խոստացաւ պատուիրել Շուշուայ

դպրանոցի հոգաբարձութեանը, որոյ իրաւասութեան տակն են գտնվում Արցախի բոլոր վանօրէից կառավարութիւնը, որ սա անպատճառ հոգայ ս. Յակոբայ վանքի աղբիւրի գէթ յիշեալ չնչին ծախքը:

Դա ամենակարևորն է նախ ծերունի և անռոճիկ վանահօր աշխատանքը թեթևացնելու, այգու և բանջարանոցների ապագան ապահովելու համար: Չէ՞ որ այդ այգին ու բանջարանոցը վանահայրը իւր հետ գերեզման տանելու չէ, այլ դարձեալ վանքին է թողնելու⁶⁷:

Աղբիւրն այժմեան նման անխնամ թողնելով՝ մի օր վերջապէս ջուրը կը կորչի, և նորից գտնելու համար աւելի մեծ ծախք կը պահանջէ: Դրա կենդանի օրինակն այսօր մենք տեսնում ենք Գանձասարի աղբիւրի նկատմամբ, որոյ նորոգութեան համար, ինչպէս յիշել են արդէն, հարկաւոր է վեց հարիւր ռուբլի գումար, որովհետև նախկին ճանապարհն ի շնորհս Շիրակունու նման ծոյլ վանահարց, բոլորովին փչացել է: Մինչդեռ Շիրակունու նման մարդիկ, միանգամայն անարժանութեամբ, վանահայր դառնալով Գանձասարի նման մեծահոշակ վանքումը, գիշեր և ցերեկ զբաղած են նրանով, որ այն պատուական և պատմական շինութիւնքը միանգամայն բարձիթողի առնեն, նրան ամենատեսակ ապականութեամբ և զազրութեամբ լեցնեն, բարձրագոյն հոգևոր իշխանութեան կողմից իրանց տրուած ժապարհնեալ մատենումը մի կօպէլ անգամ մուտք չը գրելով՝ որպէսզի... մի օր ելիսկոպոս և առաջնորդ դառնան...⁶⁸:

Ս. Յակոբայ վանքի հանդէպ՝ հազիւ նրանից 5 վերստ հեռի, կանգնած է Կաշաղակաբերդը, որին տեղացիք Սաղսաղան դալա են կոչում: Վանքում պատահող մի քօլատակցի պարոն ինձ հաւատաց-

⁶⁶ Այդ արձանագրութիւններից միմիայն մինը՝ եկեղեցեաց մինի վերստին նորոգմանը յամին 1212, Շահխաթունեանն ընդօրինակել է (եր. 278):

⁶⁷ Ս. Յակոբայ վանքի յիշեալ այգին, հիւրասենեակները, աղբիւրը և վանք տանող ճանապարհն առաջին անգամ տնկել, կերտել և հարթել է այդ վանքի նախկին վանահայրերից մինը՝ Աբրահամ վարդապետ Քամալեանցը:

⁶⁸ Այստեղ ավարտվում է «Ուղեգնացական ակնարկներ»-ի 27-րդ նամակը, որն առաջին անգամ հրատարակվել է 1885 թ. «Մեղու Հայաստանի» երկօրյա պարբերականի № 75-ում (26 սեպտեմբերի, էջ 1-2):

նում է, որ Սաղսաղանի վերայ բարձրանալու թեև դժուարին և ուղղաձիգ, սակայն ամենակարճ ճանապարհը Քոլատակի ճանապարհին է Խճճիստանի և Սեյրիշենի մոտերքովն եղած ճանապարհների համեմատությամբ: Եւ քոլատակցի Չաքենց Աբրահամ որսկանը միայն կարող է ինձ առաջնորդել դէպի Մելիք-Չալալեանների ամրոցը:

Ուրախութիւնիցս սիրտս թրթռում է: Ուզում եմ հէնց այժմ ևեթ ճամփայ ընկնել դէպի Քոլատակ գիւղը, գտնել որսկան Աբրահամին և բարձրանալ Կաչաղակաբերդ, սակայն օրը շատ տարածամ է, ես սաստիկ յոգնած եմ, ձիս քրտինքի մէջ խաշվում է: Յակոբայ վանքում գիշերել կարող չեմ, որովհետեւ հետևեալ առաւօտը պէտք է Խօթայ վանք գնանք, դրա համար հարկաւոր կարգադրութիւնք արած-պրծած ենք արդէն: Այս գիշեր պէտք է որ Շուշուց անպատճառ Գանձասար հասնի իմ բարեկամ Համագասպ քահանայ Տէր-Աւետիքեանցը, և մենք պ. Աղէքսանդր Յովհաննիսեանցի հետ երեքով միասին Խօթայ վանքն ենք գնալու:

Վճռեցիմք յետ դառնալ: Գիշերուայ ժամը 11-ին հասանք կրկին Գանձասար և մտանք մեր ցախածածուկ վրանի տակ՝ միանգամայն անձնատուր լինելով անգութ մոծակներին: Այստեղ ես տեսայ, որ սրբ. Սազիմեանցն իրան համար միրջաքտան էր շինել տուած և այդպիսով իւր մարմինը մոծակների և բռռերի ջիրիթից ազատած: Կամեցայ մի այդպիսի անկողին ևս ինձ համար պատրաստել: Հարցրի մեծապատիւ գրպանիցս, նա ինձ իրատունք չը տուեց: Հնազանդեցի և առանց շորերս հանելու վեր ընկայ հանգստանալու:

Թող աստուած հանգստութիւն համարէ:

Հետևեալ առաւօտը՝ ժամը 10-ին, մենք ճանապարհ ընկանք դէպի Խօթայ վանք: Եղանակը պարզ չէ, բայց մենք մեր ճանապարհորդութիւնը չենք կարող յետաձգել: Այս անգամ մեզ առաջնորդում է մի յայտնի որսկան և կտրիճ տղամարդ՝ Աղաջանը: Մեր ճանապարհը, ինչպէս միշտ, ընթանում է ծառաշատ լեռների երբեմն ստորոտովը, երբեմն կատարներովը և ամէնից յաճախ լանջերովը: Մինչև հիմայ ման եկած ճանապարհներիցս ամէնից վատն է սա: Ընդ նմին քաշաթուխայ կոչուած մշուշը հետզհետէ մեզ պաշարում է: Բացի նեղ արահետից՝ ոչինչ չենք տեսնում: Երևում է, որ նախորդ գիշերն առատ անձրև է եկել այս կողմի ծմակներում: Յեխը թարմ է, և մեր ձիանքը անդադար քնթահարում և սկկվում են: Իջնում ենք ձիերից և ոտով գնում, յոգնում և էլի ձի հեծնում: Սկսեցին ուրտումնք, փայլատակումնք, անձրև, որ շոռալով թափվում է երկնքից: Բարեբախտաբար, անտառը խիտ է, ծառերը՝ սաղարթալից, անձրևը շատ չէ ներգործում մեզ վերայ:

Հէնց որ խմահատի (ցանքսի համար ծմակներում բաց արած տեղերը կոչվում են խմահատ կամ խամահատ) մէջ ենք ընկնում, հովանոցներս ենք

Կաչաղակաբերդի տեսքը Քոլատակ գյուղի կողմից

պարզում, իսկ երբ նորից անտառը մտնում, հովանոցներս ծալում: Դղների խտութիւնից հազիւհազ գլխներս ենք կարողանում պահպանել, էլ հովանոց ո՞նց պարզենք: Մինչև ժամը 4-ը Վաղահաս (30 տուն) գիւղը ժամանելներս հոգիներս դուրս եկաւ: Վեր եկանք Վերդի ապօր տանը: Սա հարիւրին մօտիկ, երկու աչքով կոյր մի ծերունի է՝ զարմանալի շատախօս, զուարճախօս և առակախօս: Ծերունու լեզուն շատ բաց արին մանաւանդ մեր օղին, գինին ու նախաճաշը: Գրեթէ ողջ գիշերը մեզ քնանալ չը թողին մի կողմից Վերդի ապօր առակները, միւս կողմից ախոռանման խրճթի լուերը և մեր շուրջը կապտած կովերի, հորթերի և ձիերի մշմշոց ու վրոնչոցները և աղիքների մաքրազարդութիւնք...:

Անձրևը կտրելուց անմիջապէս յետոյ մենք գնացիմք Վաղահասի հնութիւնքը տեսնելու: Կիսաքանդ եկեղեցի, եպիսկոպոսարան, գրատուն, մատուռներ, մի ընդարձակ հանգստարան, բազմաթիւ և գեղեցիկ խաչարձաններ՝ ահա Վաղահասի հնութիւնքը: Արձանագրութեանց քարերի մեծ մասը պոկած, հանած է, մի մասն էլ՝ թակած-փչացրած: Եւ այդ ամէնը, ասում էին մեզ, արել են իբր Չալալեան ազգատոհմի վաղուցուայ ներկայացուցիչք, որպէսզի իրանք ձեռք բերեն վանական կալուածքներ⁶⁹: Վաղահասի մնացեալ արձանագրութեանց մեծ մասը դուրս է բերած Չալալեանի գրքում (մասն Բ., եր. 232-233) թէ և տեղ-տեղ սխալ, աւելացուցմամբ և պակասեցուցմամբ, ինչպէս այդ միշտ անելիս են եղել սրբազան ճանապարհորդը կամ իւր ուղեկից շինական տգէտ քահանայք: Սրբազան Չալա-

69 Չալալեան Սարգիս եպիսկոպոսի ճանապարհորդութիւնումը ասած է, թէ այդ քարերը պոկած և թակած են տաճիկները: Կարող է պատահել: Բայց Վաղահաս գիւղն այսօր սեպհականութիւն է Չալալեան ազգատոհմին, այլ ոչ թէ թիւրքերին:

«Մայրամ քաղաք» (Տիրամայր) վանքի ավերակները Վաղուհաս գյուղում

լեանի աչքից վրիպած է միայն եպիսկոպոսարանի արձանագրությունը, որ է հետևեալը.

Յառաջնորդութեան տեսնն Գրիգորի... ետու շինել զփանա... խուցս և կազմել զգրատունն... եղբարք (թերևս միաբան եղբարք) ետուն Բ. ատուր պատարագ ի տարուջն... պատարագիչն էր մինն Սերոբայ. մին Սևադայ... յանցանաց...:

Կան և մի քանի այլ համառօտ արձանագրությունքը, որոնք Ջալալեանի գրքում չը կան նոյնպէս, բայց դոքա աննշան բաներ են, այսինքն՝ այսինչ որը այս կամ այն խաչն է «կանգնել» և տարին մի երկու «ժամ» ստացել:

Վաղահասի եկեղեցին և եպիսկոպոսարանը շինած են չորեքտասաներորդ դարու սկզբներում:

Վաղահասի եկեղեցին և իւր շուրջ գտնուած, արդէն գետնի տակ թաղուած բազմաթիւ տները մինչ օրս կոչվում են «Մայրամ քաղաք»⁷⁰:

Մարիամայ քաղաք արդեօք, թէ՞ մայրաքաղաք⁷¹:

Վաղ առաւօտուն Վաղահասից մենք ճամփայ ընկանք դէպի Խօթայ վանքը: Բացի Աղաջանից՝ մեզ առաջնորդում է նաև Վաղահասի Դանիէլ անունով յայտնի որսորդը: Կէս ժամ չանցած՝ մենք արդէն Թարթառի ավի վրայ ենք կանգնած: Գարնանային մեծամեծ հեղեղները ճանապարհը փչացրել, անհետացրել են: Չանագան պտոյտներ արինք, մի քանի անգամ գետը մտանք, ելանք այլ և այլ տեղերից, մինչև ծնկներս բաւականին թրջուեցինք, գետամոյն լինելուց էլ բաւականին երկիւղ կրեցինք և վերջապէս ուղիղ ճամփան գտանք: Լեռնէ՛ր, լեռնակար-

Չափար գյուղատեղին դեռևս կիսավեր եկեղեցով

կառնէ՛ր, միշտ զառիվայր ու զառիվերներ: Բարեբախտաբար, խիտ անտառի սաղարթալից տերևները թէ՛ մեզ և թէ՛ մեր ձիերին պատսպարում են արևի տաքութիւնից, որ հետզհետէ սաստկանում է: Թարթառը երբեմն հեռանում է մեր տեսութիւնից և երբեմն մօտենում: Երբեմն էլ մենք նրա միջովն ենք ընթանում: Զօլանիների խրճիթներ յաճախ ենք պատահում, որոնք ցրուած են Թարթառի գրեթէ ամբողջ երկայնութեամբը: Եւ որքա՛ն հարուստ բուսականութիւն ունին այդ անպիտանների ընտրած բնակութեան տեղերը: Փոքր-ինչ առաջ գնալով՝ մենք հանդիպում ենք Թարթառի ձախ ավիին Չափար անունով հին գիւղի ատերակներին, որոց մէջ մի ժամանակ 500 տուն հայ ընտանիք էր կենում, և ցարդ մնում է մի կիսակործան եկեղեցի: Գիւղն այժմ Ուշաջղ է կոչվում և ունի միայն 4 տուն բնակիչ՝ քօլանիներ:

Ուշաջղից 2 ժամ բարձր՝ Թարթառի աջ ավիին, հեռադիտակով մենք տեսնում ենք Խաթրայ վանքը: Սորան տեսել, նկարագրել և արձանագրութիւնքը դուրս են բերել Յ. Շահխաթունեանը (եր. 362-364) և Ս. Ջալալեանը (եր. 229-231):

Փոքր-ինչ էլ առաջ գնալով՝ գետի ձախ ավիին մենք հանդիպում ենք մի այլ և մեծ ատերակ տեղի, որ կոչվում է «Շէէր-երի» քաղաքատեղի: Վերջապէս հինգուկէս ժամ յետոյ մեր հանդէպ կանգնած է Լաչին-ղայեա ամրոցը, որ մի թամբաձև և վիթխարի ժայռ է Թարթառի աջ ավիին:

Լաչին-ղայեա նշանակում է բազէների ժայռ: Մենք, արդարև, շատ բազէներ ենք տեսնում ժայռի գագաթն ի վեր ճախրելիս⁷²:

Լաչին-ղայեայից սկսեալ մինչև Խօթայ վանքը ճանապարհը մի ժամ է: Բայց սա ճանապարհի չէ,

70 Վաղահասի կշտին է Ականայ բերդը, որ «սեպիական կայան էր իշխանին Ջալալայ, պարսպեալ ամուր և որձառաջ վիմօք, գոր, ըստ յարմարութեան սենեկաց, առաւել պատշաճ է կոչել զսա պալատ արքունի, քան պարիսպ. գոյ ի սմա ընդարձակ ախոտ բազմաթիւ սենեկօք, այժմ ատերակ. հայեցուածօք տորս անկանի ի բերդն Խոյսանայ յարևելս կոյս և ի գետն Թարթառ» (Ջալալեան, եր. 233):

71 Այստեղ ավարտվում է «Ուղեգնացական ակնարկներ»-ի 28-րդ նամակը, որն առաջին անգամ հրատարակվել է 1885 թ. «Մեղու Հայաստանի» երկօրյա պարբերականի № 77-ում (3 հոկտեմբերի, էջ 3):

72 «Լաչին-ղայեան է ամրոց յարևելս հարաւոյ Մռաւայ լեռին, պատեալ տակալի ձորովք և վախիք, շրջապատն միապաղաք քար ի վեր բարձրացեալ, ունելով ի կատարին մեծամիստ տեղի և տափարակ: Ի միոյ կողմանէ դժուարագնալի ուղի, ընդ որ ելաք և մեք մեծաւ դժուարութեամբ: Չառաջեաւ ամրոցիս անցանէ յոխորտածայն յորձանօք գետն Թարթառ, ի հնուն Դրոտեալ: Ի սմին Խորածորի Ներսէի Փիլիպպեան անգթօրէն սպան զՎարազ Տրդատ և գորդի նորին և զՄտեփաննոս եղբօրորդի և Վարազ Տրդատայ ազգական իւրոյ» (Ջալալեան, եր. 222):

այլ կատարեալ դժոխք ու տարտարոս: Ես նրան չեմ ուզում նկարագրել, որպէսզի նորից իմ մէջ չը զարթին այն տագնապալից բույէները, որ մենք անցուցինք յիշեալ ճանապարհը հատանելիս, ուր մեր ամէն մի քայլափոխը մեր կեանքին մահ էր սպառնում: Թէ ինչպէս եղաւ, որ մենք պրծանք, դա միայն աստուծուն է գիտելի: Ճանապարհի դժոխային լինելը բաւականին չէր կարծես, միևնոյն ժամանակ հէնց այդ ճանապարհի վերայ յորդ անձրև ևս մեզ պաշարեց: Այդ էլ բաւական չէր, մենք ստիպուած էինք արջերի երկիւղից, ինչպէս ասում են, շնորոջ տալ, որոց կոտորած տանձեմիների և ծիրանիների աշխարհովն է անցնում մեր դժոխաւորին:

Ուրեմն հասանք Խօթայ վանք⁷³:

Մեզ ասած էին, որ Խօթայ վանքն ունի պահապան՝ մի լեհացի կին իւր մեծահասակ, կտրիճ որդիքներով: Այնտեղ կան սենեակներ, կայ կերակուր մեզ և մեր ձիաներին համար: Բայց այդ ամէնը երևակայութիւն է եղել: Բանից դուրս եկաւ, որ լեհացի կինը շատ ժամանակից ի վեր թրքացել է և մի թիւրքի հետ պսակուելով՝ մի գիւղ հարս է գնացել: Նոյնն արել են և տիկնոջ որդիքը: Այսպիսով, Խօթայ վանքը մնացել է իսպառ ամայի, թափուր և լքեալ: «Թողեալ լիցի տունդ ձեզ աւերակ», իսկոյն յիշեցի ես Սուրբ գրքի դատաւճիռը, և մենք երեքով միասին արտասուեցինք: Սա այն վանքն է, որ 150 հազար դեսեստին կալուածքի տէր է համարվում: Բայց յանուն արդարութեան ես պէտք է ասեմ, որ Խօթայ վանքն այսպէս բարձիթողի առնելումը մեղաւոր չէ ո՛չ հոգևոր իշխանութիւնը և ո՛չ էլ Շուշուայ հոգևոր դպրանոցի հոգաբարձութիւնը, ո՛չ նախնիքները և ո՛չ այժմեանները:

Պատճառը հետևեալն է. նախ՝ Խօթայ վանքը մի այնպիսի ձորումն է գտնվում, որոյ թէկուզ լոկ տեսքը, դիրքը, ևս և շրջապատ խժժոռ լեռներն ու քերծերը մարդուս սրտմաշուկ են անում: Երկրորդ՝ վանքի հանդէպ հոսող Թարթառը իւր ահեղագոյ ճունջներով կարծես միշտ սարսափ է ազդում: Երրորդ՝ վանքը միանգամայն հեռի է մշտաբնակ գիւղերից և, ընդհակառակը, նրա չորս կողմի լերանց մէջ սողում և սողոսկում են քոլանիները և այրմները, մի ցեղ, որ առաջիններից պակաս դաժան և աւագակաբարոյ չէ: Քանի՛-քանի՛ անգամ նրանք կողոպտել են այդ պատուական մենաստանը: Չորրորդ՝ յիշեալ երկուտանի գագաններից՝ քոլանիներից և այրմներից, ոչ նուազ վտանգաւոր են վանահարց համար նաև չորքոտանի գագանները՝ արջեր, գայլեր, մաս վագրեր, որոնք

քաղցած ժամանակ միշտ կարող են գրոհ տալ վանքի անասնոց և թռչնոց վերայ: Հինգերորդ՝ վանքի շուրջը ցանքսի յարմար մի բուռ հող անգամ չը կայ, մի ջրաղաց անգամ չը կայ ալիւր աղալու: Իսկ այդ յարմարութեանց առաջն առնելու համար առայժմ փող էլ չը կայ: Ուրեմն ինչո՞վ ապրի վանահայրը:

Այսպէս լինելով՝ ես կարծում եմ, որ Խօթայ վանքը և նրա կալուածքը պահպանելու միակ հնարքն այն է, որ այդտեղ մի գիւղ շինուի, մի ներքին գաղթականութիւն լինի: Դրա համար հոգևոր իշխանութիւնը կարող էր մեծամեծ զիջողութիւններ անել գաղթել ցանկացողներին: Կարող էր նրանց իրատունք տալ անտառը կտրատել և ցանքսի տեղեր բանալ, որքան որ իրանց հարկաւոր է: Կարող էր գէթ տասը տարի ժամանակաւ գաղթականներին ազատ կացուցանել որևէ հարկից և այլն, և այլն: Եւ այն ժամանակ, ես հաւատացած եմ, գաղթողներ կը լինէին շրջակայ հայ գիւղերից: Ի վերադարձին մենք այս միտքը մի քանի գիւղերում արծարծեցինք:

Գաղթելու ցանկութիւն արտայայտողներ շատերը դուրս եկան:

Հողի պակասութիւնն Արցախի, ինչպէս նաև Անդրկովկասի գրեթէ ամէն մի անկիւնի շինացոյն ևս այն դրութեան է հասցրել առհասարակ, որ որքան և իցէ ձեռնատու զիջողութիւն ճանճի նման նրանց դէպի Խօթայ վանքի շուրջը կը քշէր:

Երբէք չը պէտք է մոռանալ, որ Խօթայ, ինչպէս և բոլոր վանքերի պահպանութեան և պայծառութեան հետ ամենասերտ և անխզելի կապ ունի նրա ահագին կալուածոց պահպանութիւնն ու պայծառութիւնը ևս: Եթէ այսօր յիշեալ կալուածքի մի մասի դէմ արքունիքն է վէճ բացել, միսի դէմ՝ խանի աղջիկը, երրորդ մասի ծնակներից գեղարքունեցիք տարէնն աւելի քան հազար գերան են կտրում գորութեանը և մինչև Նոր Բայազետի ու Երևանի հրապարակների վերայ վաճառահանում, այդ ամէնը նրանից է, որ Խօթայ վանքը իւր կալուածքով տէր չունի, մի անտառապահ անգամ չունի: Ճշմարիտ է, Արցախի վանական կալուածքները կառավարիչներ ունեցել են և այժմ էլ ունին, որ է իմ ուղեկից պ. Աղէքսանդր Յովհաննիսեանը: Բայց այդ կառավարիչները դպրանոցի հոգաբարձութեան հետ միշտ փոխվում են անդադար, և նրանց ռոճիկն ու միւս միջոցներն այնքան չնչին են, որոցմով կառավարչական գործն ամէն կողմից և ինքնըստինքեան անհնարին է լինում: Սակայն ես խոստացած եմ առանձնապէս խօսել Արցախի վանական կալուածոց մասին: Ուրախ եմ, որ այժմ ես այդ կալուածքը բաւականին լաւ եմ ճանաչում:

Խօթայ վանքի իսկական անունը Դադի վանք է՝ յանուն Թադէոս առաքելոյ Դադի աշակերտին, ինչպէս այդ երևում է արձանագրութիւններիցը: Իսկ թէ ինչի՞ ժողովուրդն այդ վանքին Խօթայ վանք է անվանում, ես չը գիտեմ: Բայց կարծում եմ, որ դա առաջացել է շփոթութիւնից մի այլ վանքի՝ Մշահանի

73 Մինչև Խօթայ վանքը անտառը թէև սաստիկ խիտ է, բայց ծառները այնքան նշանաւոր չեն: Ս. Եղիշէ առաքելի և Երից Մանկանց անտառի ծառներն այս կողմի ծառներից ևս անհամեմատ լաւ են և բազմատեսակ, բայց Խօթայ վանքի անտառը մի առաւելութիւն ունի: Նրանում խիստ շատ են ընկուզենիք, որոնք, սակայն, մեծ քանակութեամբ կտրուած և վաճառահանուած են արդէն: Անտառի մէջ մենք յաճախ հոպոպ թռչունին էինք հանդիպում:

Գարի (Խոթա) վանքը (ուս.՝ 1911 թ.)

Գարի (Խոթա) վանքի զանգակատան ներսում կանգնեցված զույգ խաչքարերը (1283 թ.)

հետ, որ գտնվում է Խօթ գիւղի մօտ՝ Գարի վանքից մեկուկես ժամ հեռի՝ Թարթառի աջ ափին, մինչդեռ Գարի վանքը գետի ձախ ափին է շինած (տե՛ս Ճանապարհ. Ջալալեանի, եր. 228)⁷⁴:

Գարի վանքը բաղկացած է 4 եկեղեցիներից, բազմաթիւ սենեակներից, խցերից, ախոռ և մարագներից ու շրջապատ պարսպից, բոլորն էլ կիսով չափ և ատելի քայքայեալ: Եկեղեցիներից ամենից լաւ մնացածը և ամենից հոյակապը, որ, անշուշտ, վերանորոգված պէտք է լինի, շինուած է յանուն ս. Գարի և Գանձասարի եկեղեցոյն ճարտարապետութիւնն ունի, թէև սա անսին է: Եկեղեցիս ժամատուն չունի, այլ մի ընդարձակ և փառաւոր սիւնազարդ սրահ, որոյ մէջ մտնողը կգմայի եկեղեցոյ դրան քանդակների գեղեցկութեամբն ու նրբութեամբը: Այցելուի զմայնումքը կը տասնապատկի, երբ կը տեսնի զանգակատան մէջ պատն ի վեր կանգնեցրած մի գոյգ ահագին խաչքարերը, որոնք քանդակագործութեան կատարելատիպ կարելի է համարել: Սրբազան Ջալալեանը ահա ինչ է ասում այս խաչքարերի մասին. «Թէպէտ քանդակագործութիւն շիրմի Տուտէ որդոյ եղելոյ ի հանգստարանի վանացն Սանահինի գերագանց էր քան զամենայն քանդակագործութիւնս ի շրջակայ վանորայս և ի գերեզմանատունս, սակայն առ սօքօք համարի այն խամաշէն և անարուեստ» (եր. 223):

74 Շահխաթունեանն այդ վանքին անուանում է, ժողովրդի բերանից առնելով, Խոթայ վանք: Եւ ոչինչ բացատրութիւն չէ տալիս: Մենք մեզ ներում ենք այդ առթիւ մի կարծիք ևս յայտնել: Արցախում խոթ բառը շատ սովորական է և նշանակում է լեռ, թունք, բարձրութիւն: Որովհետև Խօթայ այս վանքը շինուած է բարձր լեռների ստորոտում, բոլոր ճանապարհը դժնդակ լեռների միջովն է գնում, ուստի Խոթայ վանք ասելով՝ ժողովուրդը լեռնամիջի վանք չէ՞ ուզում հասկանալ արդեօք: Բայց այս ևս կայ, որ Արցախի բոլոր վանօրայքը խոթերի գագաթներին կամ լանջերին և ստորոտներին են շինուած:

Շուշիում ինձ հաւաստիացրին, որ երկու անգլիացի ճանապարհորդք մի քանի տարի առաջ 10,000 մանէթով կանեցել են գնել յիշեալ խաչքարերը, բայց հոգևոր իշխանութիւնը չէ համաձայնել, երկի նրա համար, որ մի օր յիշեալ խաչքարերը ևս միս պատմական և պատուական յիշատակարանաց նման վեր ընկնին, փշրուին և կործանին: Մենք, իհարկէ, ոչինչ չէինք ասել խաչքարերի չը վաճառելու համար, եթէ որ վանքի վրայ հոգ տարուէր և պահպանուէր: Իսկ եթէ նա այս աստիճան անխնամ, անտէր պիտի մնար, ատելի լաւ էր, անգլիացիների առաջարկած գումարը ստացվէր, և դրանով վանքը վերանորոգվէր: Միևնոյն ժամանակ հայկական քանդակագործութիւնը մի պարծանք ևս ունենար Լօնդրայի թանգարանումը:

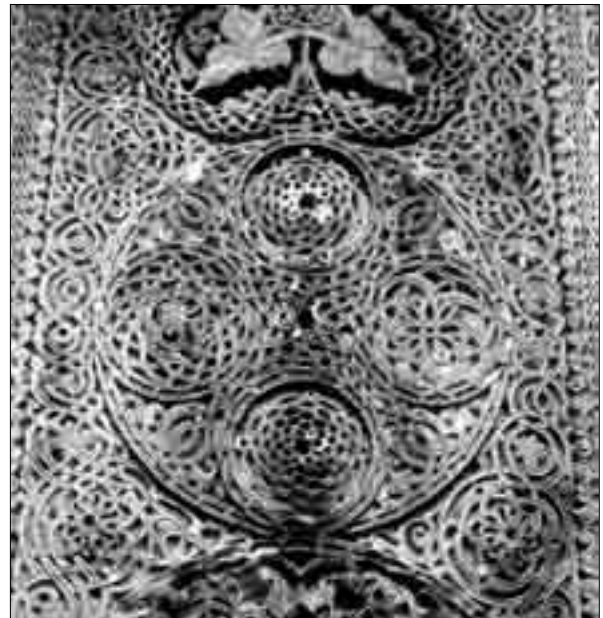
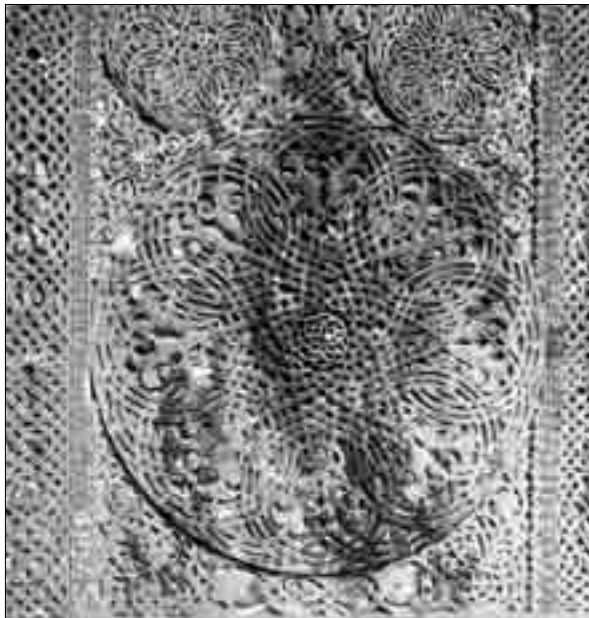
Գարի վանուց եկեղեցիքը զանազան տարիներումն են շինուած: Նրանց վրայի այժմեան արձանագրութեանց թիւը հասնում է տասնվեցերորդ դարու վերջերը:

Վանուցս հին և նոր արձանագրութիւնքը մենք թողնում ենք ընթերցողին կարդալ Շահխաթունեանի «Ստորագրութիւնում» (եր. 356-362) և Ջալալեանի «Ճանապարհորդութիւնում» (եր. 222-228):

Միևնոյն ժամանակ յարակցում ենք, որ Ջալալեանը, ըստ իւր յատուկ սովորեան, այստեղ ևս արձանագրութեանց միջից ոչ միայն ամբողջ տողեր է բաց թողնում երբեմն, այլ նաև պարզ և դիւրավերծանելի բառերը փոփոխում, աղաւաղում:

Այսպէս, Ջալալեանը արձանագրութեանց մինի այս բառերը՝ «սպասք եկեղեցոյս յոսկո (յոսկոյ) և յարծաթոյ» փոխում է այսպէս՝ «սպասատրք եկեղեցոյս»⁷⁵:

75 Այստեղ ավարտվում է «Ուղեգնացական ակնարկներ»-ի 29-րդ նամակը, որն առաջին անգամ հրատարակվել է 1885 թ. «Մեղու Հայաստանի» երկօրյա պարբերականի № 78-ում (6 հոկտեմբերի, էջ 1-3):

Հատվածներ Դադի (Խոթա) վանքի զանգակատան ներսում կանգնեցված զույգ խաչքարերից (1283 թ.)

Մենք մտադիր էինք զիշերը վանքում մնալ և այսպիսով առիթ ունենալ գտնել և փորել այն ձորն ու գուրը, որոյ մէջ, ըստ ասութեան Ապրէս Բէկնագարեանց պատմչին, պէտք է որ պահուած լինէին այլ և այլ ձեռագիր մատեանք, որոց մի մասը միայն գտնուած է Բաղդասար մետրօպօլիտի օրով: Բայց վանքի ամայութիւնը և դրան յարակից անյարմարութիւնքը թէ՛ մեզ և թէ՛ մեր ձիւաների համար մեզ ստիպեցին շուտով հեռանալ: Բայց ո՞ր, ո՞ր կողմը: Ետ դառնալ կարող չենք: Մօտակայ տեղերում ոչ մի զիւղ չը կայ: Եղածներն էլ աւագակաքարոյ քօլանիների արան-ցաքան խրճիթներն են, որոց մէջ, ի վերայ այս ամենայնի, բնակութիւն չը կայ: Քօլանիները բոլորն էլ լեռներն (եայլախ) են քաշուել: Պ. Յովհաննիսեանցի խորհրդով վճռեցինք, որ

մենք ևս բարձրանանք քօլանիների եայլախը՝ Ղալայչի կոչուած լեռան գագաթը: Այդ տեղը վանքի սեպիականութիւնն է, որպէս և նրա վրայ եղող քօլանիք վանքի հողի վերայ բնակող ժողովուրդ են:

Ժամը 6-ին՝ յետ ճաշու, թողինք Դադի վանքը իւր ծիրանիների, թթենիների և շլորենիների առատ անտառներով, վերջին համբոյր մի ևս առինք նրա սրբութեանց, տեսանք վանքի արևելահիւսիսային կողմում՝ ծմակի մէջ եղած զոյգ մատուռները և սկսեցինք հետիոտս դէպի Ղալայչի բարձրանալ: Սի ժամ ոտքով, մէկուկէս ժամ էլ ձիով ընթանալով՝ վերջապէս մենք հասանք լեռան գագաթը: Ղալայչիի դուրան գագաթը թարմ կանանչով ծածկուած է, որ ամենայն առատութեամբ վայելում են ձիերի, կովերի, հորթերի, ոչխարի և այծերի երամակներն ու

հօտերը: Լեռնագագաթին կան նոյնպես երկու աղբիւրներ՝ մինը կենդանեաց, միւսը՝ մարդկանց յատկացրած:

Բազմաթիւ գամփոնների սոսկալի հաչոցն ու արշաւանքը քօլանիներին իմաց տուին մեր գալուստը: Մինչև օգնութեան հասնիլը մենք մեծամեծ ներդրումներ կրեցինք մեր անձն այդ գազանների ձեռքից պաշտպանելու համար: Բանից դուրս եկաւ, որ քօլանիներն այդ օրը երկու հարսանիք ունին, ուստիև շրջակայ գաւառների քօլանիքն ևս հրաւիրուած էին Ղալալչի: Այսպիսով, մի անգամով տեսանք Թարթառի բոլոր քօլանիներին: Տեսանք և ներկայ եղանք նաև նրանց հարսանեկան հանդիսին: Հետևաբար թող աւելորդ չը համարուի մի քանի խօսք ասել և այդ մասին:

Քօլանիք իրանց ջահիլներին պատկուած են 8-12 տարեկան հասակում: Գլխագին տալիս են 10-100 ռուբլի: Հարսանեկան հանդէսները տևում են մի ամբողջ շաբաթ: Առագաստի երեկոյին, երբ ըստ բանաստեղծի՝

«Ե՛ւ գօտու հետ և՛ քողի հետ

Վերանում է ցնորք սիրուն» (Շիլլերի խօսքերը), հարսի և փեսայի վրանից հրացան են արձակում՝ ի լուր ժողովրդեան: Հետևեալ առաւօտը սաւանը կամ մի կարմիր շոր բերում են՝ ի ցոյց հարսի մօրը:

Պսակուելուց մինչև մի ամիս փեսան իրաւունք չունի աներանց աչքին երևալ, ապա թէ ոչ իսկոյն կսպանեն նրան: Այդ պատճառաւ փեսան գիշերները միայն վրանում է լինում, իսկ ցերեկները նա փախչում է դէպի անտառները կամ այնպիսի տեղեր, ուր աներանց տնից ոչ ոք կարող չէ նրան տեսնել:

Որպէս ասիացի ժողովուրդ՝ քօլանիների կանայք հանդէսների ժամանակ առանձին են նստում: Քօլանիները, ինչպէս և պարսիկ կանայք, իրենց դունչը չեն փաթաթում: Իրանք ևս, Արցախի հայկուհիներից աւելի ազատ են պահում իրանց օտարականների առաջ: Արանց նման քօլանի կանայք ևս դաժան, դանգոտ են: Գեղեցիկներ չը կան իրանց մէջ: Թէ՛ գեղեցկութեան և թէ՛ կազմուածքի կողմից առհասարակ քրդուիք քօլանի կանանց համեմատութեամբ մի-մի հերոսուիներ են:

Ողջ Արցախում եղող ցեղը բաղկացած է 1500 տնից⁷⁶, որ բաժանուած են չորս համայնքի վերայ: Իրանք քաջ են, գող և սաստիկ զինասէր: Մեր զենքերի հետ ծանօթանալու համար թշուառականները բաւականին պատրօններ փշացրին մեզանից, մանաւանդ երիտասարդները: Իրանք էլ երբեմն ընտիր հրացաններ և ատրճանակներ են պահում: Իսկ հասարակ հրացան և դաշոյն իւրաքանչիւր քօլանի ունի:

76 Այս թիւը պատշաճաւոր դիւանատանից ես առիք չունեցայ ստուգելու և դնում են այստեղ՝ ըստ ցուցման իրանց քօլանիների:

Ապրուստը լինում է անասնապահութեամբ և աւարառութեամբ, որը նրանք անում են, ինչպէս նախորդ նամակներիցս մինում նկարագրած են, հայերից:

Քօլանիքն իմ աչքում անարգ երևացին ոչ միայն նրա համար, որ սաստիկ գող են, այլ որ անազնիւ գող են (եթէ միայն գողութեան ազնիւն էլ կայ): Նրանք գողութիւն անում են խաբէութեամբ, խարդախութեամբ, շողոքոթութեամբ: Երբ մեր վրանատէրը մի կողմից մեզ սիրաշահում էր, միւսն էր գողանում, թոցնում: Այդպէս չեն մինչև անգամ Արաբիայի բեդուիները, որոնք իրանց հիւրին կողոպտում են, երբ սա արդէն տան շէմքից ոտքը դուրս է դրել:

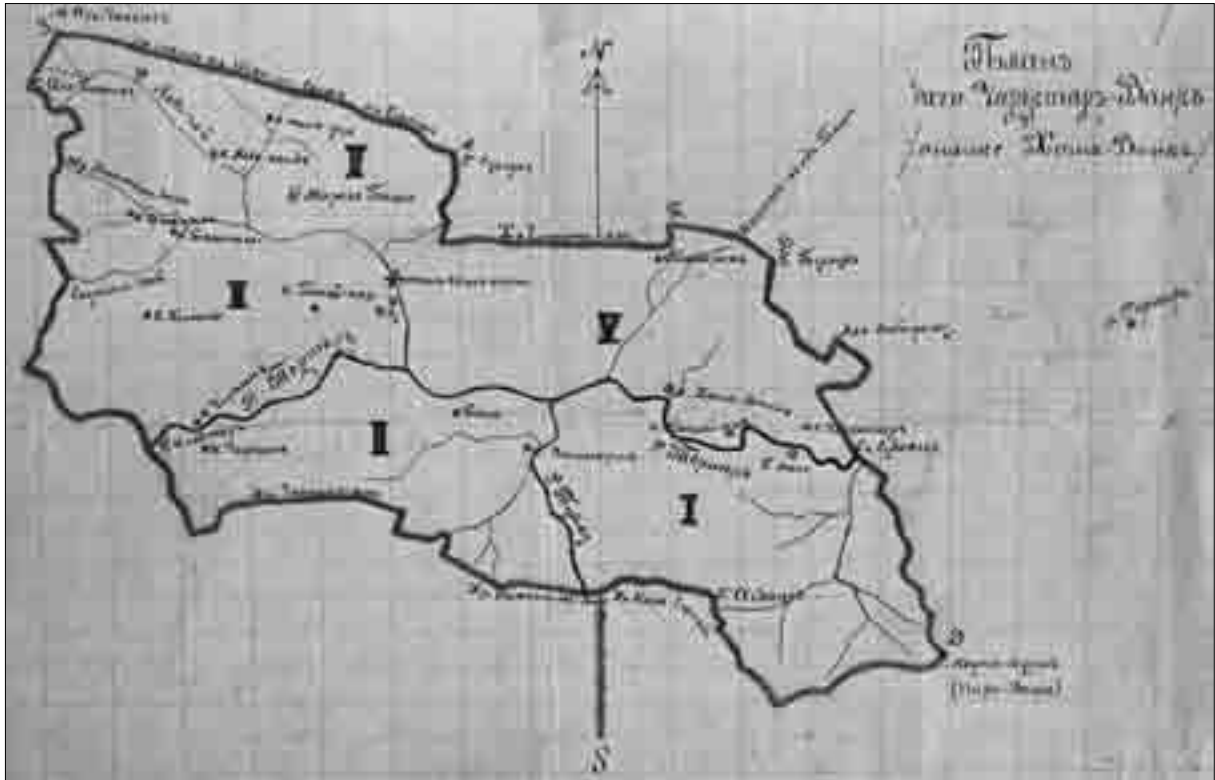
Քօլանիներից տարբեր են այրմները, որ նոյնպէս շիա դաւանութեանն են պատկանում: Այրմները ևս քօլանիների նման զինասէր են, քաջ և ճիշտ նրանց վարած կեանքն են վարում: Միայն թուով սակաւ են, հազիւ 150 տուն կը լինին: Բնակվում են Ռմբոստեան (Ռումբասար) սարի ստորոտներում՝ Լև-ղալասի (Լևոնաբերդ) կոչված աւերակների շուրջ:

Թէ՛ քօլանիները և թէ՛ այրմները թէև հայերին կողոպտում են, բայց մի առանձին յարգանք են տաժում դէպի նրանց վանօրայքը: Վանահայրերին թալանում, երբեմն նաև սպանանում են, բայց վանքերին «դուրբան» (մատաղ) անում: Այս բանը մենք ինքեանքս փորձով տեսանք: Այդ էր ահաւասիկ պատճառը, որ Դադի վանքի պահպանութիւնը մենք ժամանակաւորապէս յանձնեցինք Մշէղի Մերդէն օղլու քօլանիին, որ բոլոր քօլանիների մէջ ամենաազդեցիկ անձն էր:

Հայկական վանքերին քօլանիք անվանում են «օջախ», որ մահմէդականների համար առհասարակ մի շատ խորհրդաւոր և սրբազան բառ է⁷⁷:

Մենք գիշերեցինք վերոյիշեալ Մշէղի Մերդէն օղլի աւագ որդւոյն վրանումը: Մեզ եղած հիւրասիրութիւնն օրինակելի էր: Օրինակելի մաքրութիւն և ճոխութիւն ունէին մեր տանուտիրոջ մեզ առաջարկած անկողիները՝ բոլորն էլ բեհեզեայ: Թէպէտ եղանակը շատ ցուրտ էր, մեր հանդէպ կանգնած Մռաւ լերան վերայ ձիւնում էր, նոյնիսկ Ղալալչի լերան վերայ մինչև կէսգիշեր կարկտախառն անձրև էր տեղում, վրանի եղեզնեայ պատերից քամին անդադար վսվնգում էր, բայց մենք չը մրսեցինք, որովհետև վրանի մէջ առատ կենդանական ջերմութիւն կար, որտեղ պառկած էինք տէր Համազասպ քահանայն, պ. Յովհաննիսեանցը, տողերիս գրողը, մեր երկու ուղեցոյցները, տանուտէրը, նրա կինը, չորս հոգի՝ տղայ և աղջիկ գաւակները, չորս հատ մատակի ձագեր, երկու հորթուկներ և 8 հատ հաւ: Իսկ վրանի

77 Այստեղ ավարտվում է «Ուղեգնացական ակնարկներ»-ի 30-րդ նամակը, որն առաջին անգամ հրատարակվել է 1885 թ. «Մեղու Հայաստանի» երկօրյա պարբերականի № 79-ում (10 հոկտեմբերի, էջ 2-3):

Գարբի (Խոթա) վանքի վանքապատկան կալվածքի քարտեզը (1914 թ.)

շուրջը դրսի կողմից հանգստանում էին մեր ձիերը և տանուտիրոջ գոմէշ ու մատակները, կովերը, այժ ու ոչխարները: Թէ՛ այսքան մարդկանց և թէ՛ այսքան կենդանեաց միակ գիշերապահներն էին 4 հատ ահագին գամփոռներ: Կէսգիշերը փոքր-ինչ անցած՝ գամփոռները մի ահագին աղմուկ սարքեցին, բայց մինչև նրանց օգնութեան հասնիլը գայլերը մեր վրանի կշտից մի խոյ տարել և պատառոտել էին:

Այդ երևոյթը, պատմեցին մեզ, լեռներում խիստ յաճախ է պատահում: Այդ դէպքում հարևան շները միշտ չեն կարող օգնել իրանց ընկերներին գայլերի դէմ մղուած պատերազմներումը: Դրա պատճառն այն է, որ քօլանիների, ինչպէս ձմերային խրճիթները, նոյնպէս և ամառնային վրանները միմեանցից շատ հեռի են լինում: Դրա պատճառն էլ այն է, որ, միմեանց մօտ լինելով, շները միմեանց չը զգոգեն, մի հանգամանք, որոյ համար մարդիկ էլ յաճախ կռվում են միմեանց հետ, երբեմն նաև վիրատուրում և սպանանում միմեանց:

Իսկ թէ ինչի՞ քօլանիների ձմերային խրճիթները և միմեանցից այնքան հեռի են, պատճառը կարծեօք այն է, որ մէկի արած գողութիւնը միւրը ևս չը տեսնի և աւարին մասնակից չը լինի⁷⁸:

Գալով քօլանիների վրաններին, ես պէտք է ստեմ, դրանք կիսաբոլորակ ձև ունին: Պատերը եղէգ-

նեայ են, մի արշին բարձրութեամբ, սիւն չը կայ. առաստաղի պաշտօն վարում են մատաղատունկ ծառերի ճղները, ամբողջ ծածկոյթը՝ թաղիքեայ. դուռը՝ կապերտից: Այսպէս են և Արցախի բոլոր ժողովրդեան վրանները՝ թէ՛ հայոց և թէ՛ այլազգեաց:

Ամառը եայլախ բարձրացող հայերից իրանց քաջութեան կողմից այս կողմերում շատ հռչակուած են հաթերքցիք: Դոցա եայլախը Աղտապան լեռան վերայ է: Հետևեալ օրը մենք այցելութիւն գործեցինք և դրանց վրանները, որ շինուած են միմեանց մօտ: Ինչպէս միս հայերի, դրանց ամառնային այս բնակարաններն ևս ամառքուր են և կեղտոտ, ինչպէս և իրանց գիւղերի տները:

Դալայչի լեռան գագաթից մենք տեսանք Խօթայ վանքի կարուածոց բոլոր սահմանները և վիճելի ու անվիճելի տեղերը:

Տեսանք նոյնպէս Քէշիշքէնդ կոչուած գիւղի պատմական աւերակները, որոց վերայ, սասցին, որ շատ արձանագրութիւնք կան: Լսեցինք, որ Խօթայ վանքից բարձր՝ ճիշտ Թարթառի ափին, կայ մի այլ պատմական վանք՝ Բալավանք անունով: Նրանից աւելի բարձր՝ Գեղարքունիքի սահմանումը, գտնվում են նաև Չող կոչուած պատմական աւերակները: Նմանապէս Քեալպաճառ գիւղի կշտին ընդարձակ աւերակներ են եղել: Աւերակ, ամէն կողմ և ամէն տեղ աւերակ...

Մենք այդ ամէնը տեսնելու առիթ չունեցանք, ուստի բաւականացանք բանաստեղծի ձայնովը գէթ մեր ողջոյնն ուղարկել նրանց.

78 Ուշադրութեան արժանի է, որ Տաճկահայաստանի աւագակ քրդերի խրճիթները և քօլանիների խրճիթների նման հեռի են միմեանցից:

«Ողջո՛յն տուէք մեր հայրենեաց
Կիսակործան տաճարներուն,
Ողջո՛յն տուէք աներակաց
Արարատեան գաւառներուն»:

Ղալալչի սարից ցածր գալով, ինչպէս ասացի, մենք այցելեցինք և ուրիշ մի քանի եայլախներ և ապա 5 ժամ ընթանալով՝ իջանք նորից Թարթառի հովիտը: Գետն անցանք և Յարթիւնագոմեր գիւղի (15 տուն) մէջ դադար տուինք մեր խոնջեալ անդամոց: Յարթիւնագոմեր գիւղի մօտն է և Հռոթաղ գիւղը՝ 5 տուն բնակչօք: Մակայն ընդարձակ աներակներիցը պարզ երևում է, որ գիւղս ժամանակաւ գիւղաքաղաք է եղել: Կիսաքանդ եկեղեցին ցարդ մնում է: Մթնաշաղին Յարթիւնագոմերից դուրս գալով՝ մենք կրկին անձրևի բռնուեցանք ծմակի միջին և կրկին թրջուեցանք փառաւորապէս: Չը նայած այդ անյաջող պայմանին և մութ գիշերին՝ մենք այցելեցինք Գանձասարին պատկանեալ քարահանքին, որ գտնվում է յիշեալ գիւղից փոքր-ինչ բարձր: Քարահանքը թուով երկու է և մեծ քանակութեամբ արտադրում է երկանաքարեր: Ողջ Արցախում սա միակ քարահանքն է, որից յիշեալ քարերն են դուրս գալիս և բաւականութիւն տալիս ոչ միայն Արցախի ջրաղացներին, այլ նաև Կովկասին և նոյնիսկ հեռուոր Պարսկաստանին: Քարահանքը տրուած է կապալով, տարին 300 ռուբլով: Կապալառուն 2 տարուայ կապալադրամը վճարած չէ, որովհետև ինքը Բաթումումն է, բայց նրա մարդիկն անդադար վաճառում են երկանաքարերը և փողը իրանց պարունին հասցնում:

Չը մոռանամ յիշել, որ Ղալալչի լեռան ստորոտում մենք տեսանք տախտակեայ պնակներ և գանազան ամանեղէններ շինող մի գործարան, որոյ նահապետական ձևի մեքենաները ջրով են շուռ գալիս: Գործարանի տէրը մի այրմ է: Պատրաստած ամանները բաւականին կոկիկ բաներ են: Արցախին տախտակեայ ամաններ մատակարարողն այս գործարանն է:

Գիշերը Գանձասար գիւղում անցկացնելով՝ հետևեալ օրը մենք գնացինք վանքը:

Բայց մինչև վանք բարձրանալներս ես տեսայ Վախթանգ բէկ Ջալալեանին, որ ինձ ցոյց տուեց Բաղդասար մետրոպօլիտի ձեռքով գրուած մի պատմութիւն մէկուկէս թերթի վերայ: Պատմութեան մէջ նոր բան չը կար: Ես այդ ձեռագրից արտագրեցի միայն հետևեալ ցուցակը, թէ Աղուանից երկրում ով և երբ կաթողիկոս է եղել և որ թուում: Ահա այդ ցուցակը.

- 1) Յովհաննէս, որդի Ջալալի, ՊՂ (1441).
 - 2) Շմաւօն, որդի Ջալալի, ՋԼ (1481).
 - 3) Սարգիս, որդի Չատր մելիքի, ՌԳ (1554).
 - 4) Գրիգոր, որդի Մէյրաբէկի, ՌԻԳ (1574).
 - 5) Դաւիթ, որդի Բաղդասար բէկի, ՌԻԳ (1574).
- նոյն թուին վախճանել է.

- 6) Յովհաննէս, որդի Մէյրաբէկի, ՌԻԳ (1575).
- 7) Յովհաննէս, Գեանջայ եկեղեցին շինող, ՌՁԲ (1633).
- 8) Գրիգոր, եղբորորդի Յովհաննէսի, ՌՃԺԲ (1663).
- 9) Երեմիա, որդի պարոն Բաղդասարի, ՌՃԽԳ (1695).
- 10) Եսայի, որդի Վիլիճան իշխանի, ՌՃԾ (1701).
- 11) Յովհաննէս, որդի Մելիքբէկ իշխանի, ՌՃԾԵ (1706).
- 12) Սարգիս, որդի Մելիքբէկ իշխանի, ՌՄԽԶ (1797)⁷⁹:

Գանձասար գիւղում Գրիգոր քահանայ Լալալեանցը խոստացաւ հաւաքել և Թիֆլիս ինձ հասցնել Խաչէնի ժողովրդական առածներ, առակներ և հանելուկներ: Ահա մի քանի հանելուկներ, որ նոյն քահանայից լսեցի:

1) Փայտէ գուշ
Քարէ բրդուշ (ճ). (կամն):

2) Հողէ լուա
Մսէ գիւլա. (մուկ):

3) Արջը գնաց վընզվընզալի,
Ճուտերը յետնէն վսվալի. (ոստայն):

Լսեցի, որ Եղիա վարդապետ Ջալալեանը, որ այժմ Էջմիածնումն է, մի հարուստ հաւաքածոյ ունի Արցախի ժողովրդական բառերի և ոճ ու դարձուածքների:

Օգոստոսի 6-ին ես և տէր Համազասպը Գանձասարից դուրս եկանք Կաղաչակաքերողը⁸⁰ բարձրանալու համար:

Համնելով Քօլատակ գիւղը (25 տուն) և մեզ հետ վեր առնելով Չաքենց Աբրահամ որսկանին՝ սկսեցինք բարձրանալ լեռն ի վեր: Մենք բարձրանում ենք թէև դժուարին, բայց կարճ, ուղիղ գծերով: Ճանապարհին պատահած թփերն ու վիշերը յաճախ կտրատում ենք մեզ հետ վեր առած գործիքներով: Չիանքը մեզ հետ են, բայց մենք հազիւհազ հեծնում ենք նրանց վերայ: Այսպիսով, չորսուկէս ժամ շարունակ բարձրացանք երբեմն ձիով և երբեմն հետիոտն: Բայց այնուհետև այլևս ոչինչ հնար չը կայ ոչ միայն ձի հեծնելու, այլ մինչև անգամ ձիանքը

⁷⁹ Շահխաթունեանը իւր գրքի «Շարակարգութիւն կաթողիկոսացն Աղուանից» (եր. 333-349) դուրս է բերել նմանապէս այս կաթողիկոսաց անուանքը, բայց Շահխաթունեանի և Բաղդասար մետրոպօլիտի ցոյց տուած տարբերութիւնները չի նշում: Այդ ես թողնում են հետագօտել պատմագէտներին, միայն ինքս աներող չը համարեցի գետնէ իմ «Ակնարկներում» և մետրոպօլիտի սոյն այս թերթի ցուցակն:

⁸⁰ Աղուանից երկրի պատմութեանը վերաբերեալ ձեռագիր և ցարդ տպած գրքերումն այս բերողը կոչվում է նաև Հաւաքիսաղաց:

Կաչաղակաբերդ

մեր ետքի քաշ տալու: Լերան գագաթը՝ իսկական Կաչաղակաբերդը, մի բոլորակ է և պորփիրեայ ուղղաձիգ ժայռ է:

Մեր ուղեցոյցն ասում է, որ մենք պարտաւոր ենք անցնել ժայռի հիւսիսային կողմը, որտեղից միայն հնարաւոր է նրա գագաթը բարձրանալ: Այդպէս էլ արհինք: Ձիաներս կապուտեցինք կոճղերի վերայ, փորերս կշտացրինք, զովացուցիչ խմիչք և սրգեղէնք կապուտեցինք մեր շալակը, եռանկիւնաձև գաւազաններով պատսպարեցինք մեր բազուկները և սկսեցինք մեր արկածալից բարձրանալը լեռն ի վեր: Բարձրացանք ճիշտ մէկուկէս ժամումը՝ կէս ժամը հանգստութեանը գոհելով: Կրած նեղութեանցս մասին ոչինչ չեմ ուզում գրել, այլ կանցնեմ ուղղակի Մեղիք-Ջալալեանների ամրոցի նկարագրութեանը: Կաչաղակաբերդն ունի ամեն կողմից կիսափուլ պարիսպ, մի քանի փոքր և քառակուսի տների քարուքանդ հիմքեր, մի ջրի աւազան, որոյ կէսն անձրևի ջրով լեցուած է, մի քանի շորեմիք և ահա բոլորը: Սակայն Կաչաղակաբերդի տեսքը հիանալի է:

Բերդի արևելեան կողմում՝ բաւականին հեռի և նրանից ցածր, շրթայաձև ձգվում են մի շարք քերծեր, որոնք վերջանում են Հաչաղայա՝ գոյգ ժայռեր կոչված երկվեղկանի կոնուսներով: Հիւսիսային կողմում՝ ձեր ոտքի տակ, երևում է ոչ միայն Շուշին, այլ ամբողջ Վարանդը, Դիզակի մի մասը, իսկ հեռու-հեռու՝ հորիզոնի տակ՝ Լարաղաղի լեռներն Արաքսի աջ ափին:

Հարաւային կողմից երևում է Գանձասարի կաթողիկէն: Արևմուտքում՝ մի կոյտ լեռներից ամենից բարձրի վերայ, կանգնած է Պտկէսի ս. Գեորգայ վանքը, որին, ափսո՛ւ, ես չը պիտի կարողանամ ի մօտոյ տեսնել, որովհետև մեր ուղեգնացական նախկին պլանը փոխուեցաւ: Մենք Վարանդ պէտք է գնանք ուրիշ ճանապարհով: Կաչաղակաբերդի և Հաչաղայայի մէջտեղ եղած անդնդի մէջ՝ խիտ ծառերի ստուերներում, երևում է Անապատ վանքի կանգուն եկեղեցին, որ, ասում է մեր ուղեցոյցը, շատ հոյակապ պէտք է լինի և լի արձանագրութեամբ: Բայց այդ վանքը տեսնելու համար մենակ պէտք է Կաչաղակաբերդի մինչև ստորտը իջնենք և Զօլա-

տակի գետն անցնելով՝ ուրիշ ճանապարհով նորից դէպի այդ վանքը բարձրանանք՝ նորանոր անդունդների և ծմակների միջովը մեզ ճանապարհ հարթելով: Սակայն հալ ու հարաքաթ չը կայ ո՛չ մեր և ո՛չ մեր ձիաների վերայ: Թողնենք Անապատը, մեր սովորութեան համեմատ հրացանների ճարձատիւններով ողջունեցինք ու հրաժեշտ տուինք Մեղիք-Ջալալեանների ամրոցին ու ցածր իջանք: Մի ժամից յետոյ մենք արդէն լերան ստորոտումն ենք, և Գեղեօնի զօրաց նման Զօլատակի գետի ջինջ և ցրտագին ջրի վերայ ընկած՝ խմում ենք, հա խմում, բժշկականութեան և բժիշկների վերայ էլ լաւ ծաղրում: Գետի մէջ լողացող փոքրիկ կարմրախայտերի թիւն անչափ է:

Գանձասար մենք հասանք նոյն օրը՝ գիշերուայ ժամը իննուկիսին: Ես մի անգամ ևս պինդ սեղմեցի իմ բարեկամ Համազասպ քահանային ձեռքը, որ իր խիզախ բնատրութեամբ և եղբայրական մտերմութեամբ ինձ զօրավիզ, ընկեր և պաշտպան հանդիսացաւ Արցախում, մանաւանդ նրա դժուարին տեղերում արածս գրեթէ բոլոր ճանապարհորդութեանս ժամանակ⁸¹:

Երկու օր Գանձասարում մնալից յետոյ սրբազան Սագինեանցի հետ ճանապարհ ընկայ դէպի Առջածոր⁸² գիւղը՝ շինուած մի անդնդախոր ձորի փեշերքին: Ձորի ժայռերումը քարայրներն են երևում, որոնք, ըստ վկայութեան բնակչաց՝ 134 տուն, պատերազմների ժամանակ մարդկանց ապաստանարաններ են: Ասում են, թէ այդ քարայրներից 4-ն այնքան մեծ են, որ նրանց մէջ կարելի է ձիով ման գալ: Ափսո՛ւ, որ նրանց մէջ մտնելու այժմ ոչինչ հնար չը կայ: Ճանապարհը բոլորովին փչացած է:

81 Այստեղ ավարտվում է «Ուղեգնացական ակնարկներ»-ի 31-րդ նամակը, որն առաջին անգամ հրատարակվել է 1885 թ. «Մեղու Հայաստանի» երկօրյա պարբերականի № 80-ում (13 հոկտեմբերի, էջ 3-4):

82 Գիւղիս այժմեան անունն Առջածոր է, որպէս թէ (ասում է Ջալալեանը, եր. 240) առաջին ձոր՝ ըստ կարծեաց հասարակաց, բայց որպէս երևի ի հին գրութեանց է Առջածոր՝ առեւազանունն ի դրութենէ տեղոյն, վասնզի յարձանագիրս, որ ի մետասան գարուն ի կողս գրչագիր արեւտարանի ի նմին գեղը Առջածոր անուանի:

Տեսարաններ Առջածոր և Կիչան գյուղերից

Առջածորի բնակչաց մէջ 60 հոգի Շահեշանեան ազգանուն կրողներ կան: Բնակչաց մէջ 12 տնօրր թիւք են, որոնք թիրքերէնից լաւ հայերէն են իմանում և միշտ այդ լեզուով խօսում: Առջածորում երիցուհի Խորիշան Տէր-Պետրոսեան այրու մօտ ես գտայ 16 կտոր հայ մելիքաց նամականիք, թղթեր, որոց բովանդակութիւնը՝ բոլորովին մասնական:

Տեսայ նաև 48 հատ թիրքերէն ֆէրմաններ և զանազան թղթեր, 20 հատ կաթողիկոսական կոնդակներ՝ գրուած Աղուանից Յովհաննէս, Իսրայէլ, Ներսէս և Եսայի կաթողիկոսների և Գանձասարի աթոռակալ Կիրակոս վարդապետի կողմից: Այդ կոնդակներն իրանց բովանդակութեամբ կարող են պատմութեան փոքր-ինչ պիտանագու լինել: Ափսո՛ս, որ ես ժամանակ չունէի նրանց պատճէնը վեր առնել: Իսկ բնագիրը տիկինը չը կամեցաւ ինձ տալ: Բարեբախտաբար, տիրացու Կարապետ Տէր-Սահակեանը յանձն առաւ յիշեալ կոնդակների պատճէնները ինձ ուղարկել:

Առջածորի եկեղեցումը, որ շինուած է ՌճԺԷ թուականում (1668 թ.), ես տեսայ այն աստուածաշունչը, որոյ մասին հանգուցեալ Ջալալեանը իւր ճանապարհորդութիւնում (եր. 141-244) ընդարձակ տեղեկութիւն է տալիս:

Հանգուցեալ սրբազանը չէ յիշում յիշեալ ձեռագրի թուականը, որ է ՌԿԶ (1616), բայց այս թիւը աստուածաշնչի նորոգման և վերջին ստացողի թիւն է: Առաջնոյն թուականը չը կայ: Առջածորում գիշերելով՝ հետևեալ օրը մենք գնացինք Այաթներ կամ Աղմախու գիւղը՝ 8 տուն բնակչօք, ապա վանքապատկան Կեչան գիւղը՝ 9 տուն բնակչօք: Գիւղիս արևմտեան կողմի լերանց վերայ բարձրանում է մի այլ կանգուն եկեղեցի, որ, ըստ սովորութեան, գիւղացիներից կոչվում է Անապատ: Կեչանի մրգերից կարմրաթուշ խնձորը նշանատր է: Տեղացիք նրանց կոչում են խշխշան, վասն զի շարժելիս կորիզները խշխշում են:

Կեչանում⁸³ երկու ժամ հանգստանալով՝ մենք ճանապարհ ընկանք դէպի Ջանեաթաղ, ուր հասանք գիշերուայ ժամը 11-ին:

Ճանապարհին մեզ հանդիպեցան Ղազանչի (25 տուն), Ալի-Աղալու կամ Ղարխի (27 տուն)՝ Ալիփէնջա ուխտատէրիով և Զօլանի (18 տուն) գիւղերը, որոնցից միայն առաջին երկուքը հայաբնակ են: Նախքան Ջանեաթաղ գիւղը մտնելը մենք տեսանք արքունական ձիերի այն գործարանը, որոյ կառավարիչ Վիլմանին քօլանիք անցեալներում սպանեցին: Գործարանի այժմեան կառավարիչը մի գնդապետ է՝ ազգաւ թիւք: Գործարանումը միայն 20 ձի կայ, այն էլ ուզում են վերջացնել: Սպանեալ Վիլմանի ազնուութեան և մեծահոգութեան մասին շրջակայ հայ գիւղացիք մեծ գովութեամբ և երախտագիտութեամբ էին խօսում: Վիլմանի գերեզմանը հէնց գործարանի կշտին՝ մի թումբի վերայ է գտնվում:

Ջանեաթաղ գիւղի (50 տուն) բնակիչք Ղարադաղիցն են գաղթել թելադրութեամբ Սադաթովին: Գիւղիս եկեղեցումը մի քարացած գրքի կտոր գտնուեցաւ, որ սրբ. Սագինեանցը պէտք է ս. Էջմիածնի թանգարանին ուղարկել:

Ջանեաթաղի եկեղեցույ, որը շինուած է ՌԾԸ ազգային թուականին (1608 թ.), աւագանը մի տարօրինակ ձև ունի: Նա մի առանձին կամարակապ շինութիւն է, ուր կատարուած խորհուրդը ժողովրդականք կարող չեն տեսնել: Աւագանը տեսանելի է միմիայն դասը կանգնողներին⁸⁴:

Հետևեալ օրը ես պ. Յովհաննիսեանցի ուղեկցութեամբ անցայ Գիւլեաթաղ գիւղը (40 տուն)՝ Մելիք-Ալլահվերդեանների պալատը տեսնելու և տեսայ: Դա մի քառակուսի և այժմ կիսաքանդ շինութիւն է՝ 16 արշին լայնութեամբ և 25 արշին երկայնութեամբ, միջին մի մեծկակ գաւիթ, երկու հատ հանդիպակաց և կամարակապ, փոքրիկ սենեակներ: Կամարակապ մեծ դրան ճակատի քանդակները բաւականին գեղեցիկ բաներ են: Պալատի չորս անկիւններումն էլ կան բրգեր: Մելիք-Ալլահվերդեանի պալատը ճարտարապետութեան կող-

83 Կեչանը կոչվում է նաև Բալլուդայա, այսինքն՝ Մեղրոս ժայռ:

84 Այստեղ ավարտվում է «Ուղեգնացական ակնարկներ»-ի 32-րդ նամակը, որն առաջին անգամ հրատարակվել է 1885 թ. «Մեղու Հայաստանի» երկօրյա պարբերականի № 81-ում (17 հոկտեմբերի, էջ 3):

Ճանկաթաղ (Ջանյաթաղ) գյուղի եկեղեցու մնացորդները (1999 թ.)

Վարդաձոր (Գյուլաթաղ) գյուղի տեսքը

մից յար և նման է Մելիք-Իսրայելեանների պալատին Ինն մասանց մօտ: Պալատի մէջ այժմ կենում է Մելիք-Ալլահվերդեանների ժառանգը՝ Միրզաբէկ Բալաբէգեան Մելիք-Ալլահվերդեանց, որ այժմ Վիւմանի գործարանումն է ծառայում ամսական 12 ռ. ռոճկաւ:

Միրզաբէկը տանը չէր: Նրա կինը ինձ ցոյց տուեց շատ թղթեր, բոլորն էլ նոր բաներ են և ուրեմն մելիքների պատմութեան համար ոչինչ նշանակութիւն չունին⁸⁵:

Վարդաձոր (Գյուլաթաղ) գյուղ. Մելիք-Ալլահվերդեանների ապարանքը

Գիւլեթաղից մենք անցանք Կուսապատ գիւղը (285 տուն), որոյ կշտին եղող պղնձեայ հանքը յոյներն են բանեցնում: Կուսապատը ունի ամենաընդարձակ այգիներ: Նա ամբողջ Խաչէնի և Ջրաբերդի գիւղերից ամենից մեծն է և հարուստը: Այգիներից մինի մէջ մենք տեսանք այսպէս անուանեալ մելիք Ադամի մահլան, որ մի կամարակապ սենեակ է և, ինչպէս երևում է, մոտերքի մի այլ պալատի մասն է կազմում:

Կուսապատից մենք անցանք Մոխրաթաղ գիւղը, ուր ուրիշ ճանապարհով ժամանեց և ինքը՝ սրբ. Սագինեանցը տեղական նորակառոյց եկեղեցին օժելու համար: Մեծ հանդիսով օժեց կիրակէ օրը:

85 Երբ ես յիշատակարանումս պալատի չափերն էի նշանակում, տիկին Բալաբէգեանը խնդրեց ինձ, որ իր չորս աղջկանց անուններն ևս նշանակեմ և լրագրում հրատարակեմ: Տիկինը յոյս ունէր, որ այդպիսով իր ազնուագարն դատերց համար շուտ և լաւ մուշտարիք լուս կընկնին:

Օգոստոսի 12-ին Մոխրաթաղից դուրս գալով՝ մենք անցանք Մարտակերտ գիւղը և ապա Ջիւանշիրի դաշտի միջով մեր ընթացքը դէպի Վարանդ ուղղեցինք: Ճանապարհին՝ մեր աջ կողմից, երևում է Քարագլուխ գիւղը՝ 54 տուն բնակչօք⁸⁶:

Այս գիւղը «շինեալ է ի կար բերդին Չալաղանայ... զարդարեալ սաղարթալից ծառովք և անուշահոտ ծաղկօք. հայեցուածքն նագելի: Աստի բարձրացեալ ելի ի բերդն Չալաղանայ, կառուցելոյ ի Չալաղան Հայկազնէ զօրացելոյ ի վեշտասան դարուն: Յերկուց կողմանց են խորածորք անհնարին բարձրութեամբ՝ ուրանոր եկաց և՛ ինքն Չալաիշխան և զբազումս ի լեռնականաց արկ ի բերան սրոյ՝ և զբազմաթիւ գերիս ի ձեռաց նոցա թօթափելով, յորոց երկիւղէ սարսեալ լեռնականաց արգելին զհամարձակ մուտս իւրեանց յայս երկիր: Արդէն կան դեռ ևս հիմունք տան նորա և բերդին» (Չալալեան, եր. 344):

Քարագլխից յետոյ գալիս են հետևեալ գիւղերը՝ Խրամորք (32 տուն), Դլիջբաղ (34 տուն) և Խնապատ (45 տուն)՝ կշտին Նահատակ անուամբ մի ուխտատեղի ունենալով: Ղարլու թիրք գիւղի բարձրում Կարկառ գետը անցնելով՝ երեկոյեան ժամը հինգուկիսին մենք ոտքերս դրին մելիք Շահնագաւրի պատմական երկրի՝ Վարանդի վերայ:

Եթէ Շուշի քաղաքի բարձրադիր կէտերից մինի վերայ կանգնելով՝ դէպի արևելք նայենք, միջակ բարձրութեամբ լեռների մի երկայն շղթայ կը տեսնենք մեր հանդէպ⁸⁷:

Այդ լեռները Կարկառ գետի աջակողմեան ափի ընթացքով բարձրանում են դէպի վեր՝ դէպի հարաւ: Բարձրանալիս լեռները երբեմն օձաձև գալարվում են, երբեմն ուղիղ գծով ընթանում, երբեմն գետից բոլորովին հեռանում և երբեմն մինչև նրա շառաչող կոհակները հասնում ու նրանց հետ համբուրվում: Եթէ Շուշիի բարձրութիւններից անցնենք և կանգնենք յիշեալ շղթայի այս կամ այն զագաթի վերայ,

86 Քար բառով անանցուած գիւղերի անուններ շատ կան Արցախում. Քարագլուխ, Քարինտակ, Քարակովի, Քարահերձ, Քարաշէն և այլն:

87 Շղթայի հիւսիսային ծայրի զագաթը իւր ստորոտում եղած մի աւերեալ եկեղեցոյ անունով կոչվում է Պրօսօրոն:

մեր հանդէպ մի այլ շրջայ կը տեսնենք, որ առաջնայն գուգահեռականն է կազմում, և որոյ արևելեան կողմն ընկնում է Ուտեական և Գարդմանական (այժմ՝ Ջիւանշիրի) ծովածաւալ դաշտը: Յիշածս լերանց երկրորդ շրջան միատեսակ ուղղութիւն և բարձրութիւն չունի նոյնպէս: Նա գնում է երբեմն դէպի աջ և երբեմն դէպի ձախ: Ինչպէս առաջին շրջայի, նոյնպէս և վերջինի գագաթները տեղ-տեղ ընդհարվում, բաժանվում են միմեանցից և միմեանակ կանգ առնում. կարծես միմեանցից խռոված լինին: Երբեմն էլ մօտենում, ձեռք ձեռքի են տալիս և մեծ ու փոքր բոլորակ շրջաններ կազմելով՝ իրանց ստորոտներն ու կողերը միմեանց սեղմում, հէնց իմանաս *կողը պար* կամ *խալլի* խաղալ են ուզում: Յետոյ երկար պարելուց կարծես ձանձրացած ու հոգնած՝ յիշեալ լեռները այս և այն կողմից դէպի այս ու այն կողմը այս ու այն բազուկներ են արձակում, հէնց իմանաս պարողներից այս և այն ոքը պարից դուրս է եկել և իւր գլուխն ու կործքը քամուն, բաց ու ազատ օդին դէմ տուել, ինչ է թէ փոքրինչ հովանայ ու գովանայ⁸⁸:

Երկու իսկ գուգահեռականների գագաթների մէջ կան այնպիսիք, որոց կողերը կանոնաւոր են և թէպէտ ուռուցիկ, բայց սիրունիկ, իսկ իրանց «պտուկը»՝ կատարը, տափարակ է և դուրան: Իրանց շրջագգեստը կանաչ խոտն է և ծաղկունք զանազան, որոց մէջ այլ և այլ չորքոտանիք, օրնիբուն կարածեն ու կորոնան, մեղուք և թիթուներ կը բզգան ու կը խայտան: Կան այնպիսի գագաթներ էլ, որոնք իրանց ձևով ոտքից ցլուվա սզեղ են, անճոռնի և մերկ ու տկլոր: Այդ մերկութեան մէջ աւելի աչքի են ընկնում իրանց մարմնոյ խոց ու պալարները, ժայռերն ու քերծերը, բոլորն էլ ժանգոտ, ժահոտ, մահահոտ:

Այդ տեսակ գագաթների բնակիչներն ու այցելուներն ոչ այլ ոք են, եթէ ոչ բուեր, այլ և այլ գիշատիչ թևաւորներ:

Չուգահեռականների և նրանց կիսաբոլոր ու բոլոր գօտիների մէջտեղերում բացուած հովիտներ և ձոր ու ձորակներն ամբողջապէս ծածկուած են ցորնի, գարու և կորեկի հերկերով ու արտերով: Այժմ, որ օգոստոսի կէսն է, արտերի միմիայն չոր ծղօտներն են մնացել, որովհետև այդ ծղօտներին հարկաւորութիւն չունի հայ շինականը, ուստի կրակ է տուել նրանց և այրում է: Այրում է, որպէսզի նախ աշնանային հերկուածքը դիւրացնէ, գութնին փաթաթող ամէն խոթ ու բուրջ հատանէ, դէն ձգէ, ապա հողը չորացնէ, պարարտացնէ և անձրևների կաթիլները շուտ ու լաւ ծծելուն հողին ընդունակ առնէ:

88 Այստեղ ավարտվում է «Ուղեգնացական ակնարկներ»-ի 33-րդ նամակը, որն առաջին անգամ հրատարակվել է 1885 թ. «Մեղու Հայաստանի» երկօրյա պարբերականի № 82-ում (20 հոկտեմբերի, էջ 2-3):

Գալով երկրի կազմութեանը՝ ես պետք է ասեմ, որ լեռներից ամենամեծ մասի արգասանող բաղկացած է թեթև և տախտակած կրաքարից և շերտաքարից⁸⁹: Վերջնայն գոյնը զանազան է՝ կարմիր, կապոյտ, կանաչ և սպիտակ: Եւ քանակութեամբ նա ամէնից առատ է, տեղ-տեղ սև, սպիտակ էլ կայ⁹⁰:

Աւասիկ հէնց այդ շերտաքարն է, որով շինուած են երկրի բնակչաց ամենատեսակ շինուածք ու կերտուածքները, որոնք, ի շնորհս քարի յատկութեան, ցրտից շուտ-շուտ ճաքում են: Հողը՝ գորշ, մի քանի տեղերում սպիտակ-կրախառն գոյն ունի և կաւախառն է: Նա պարարտ է և թէկուզ առանց անձրևի, աճեցնում է ամէն տեսակ բոյսեր ու պտուղներ՝ տալով 8, 10 և 15 առ հարիւր: Պարարտութիւնից ոչ նուազ դիմացկունութիւն էլ ունի այս հողը: Այդ է պատճառը, որ շինականը 10 տարուայ մէջ հազիւ 2 անգամ նրան դադար և հանգիստ է տալիս: Կան այնպիսի տեղեր՝ Սպիտակշէնի լեռներից սկսեալ մինչև Վանէսի կամ Հաղբոթի լեռները, ուր հողի թէ՛ պարարտութիւնը և թէ՛ դիմացկունութիւնը գերազայն է:

Ողջ երկիրը միանգամայն գուրկ է անտառից, որ, սակայն, մի ժամանակ խիստ խիտ է եղել և առատ: Բայց տգիտութիւնը իւր վանդալական ձեռքերով անտառի ծառոց միմիայն կոճղներն ու արմատներն է թողել այժմ: Տեղ-տեղ հիմայ էլ ձեր աչքին հանդիպում են թփեր ու մացառներ, բայց միշտ և հանապազ կացինը գլխին և կրակի բոցերը չորս դիմ⁹¹: Հետևաբար չը պետք է զարմանալ, որ այդ երկրի բնակիչք, հիմնկուանից սկսեալ, իրենց շինութեան փայտերը բերում են հեռաւոր Խաչէնի և Ջրաբերդի անտառներից:

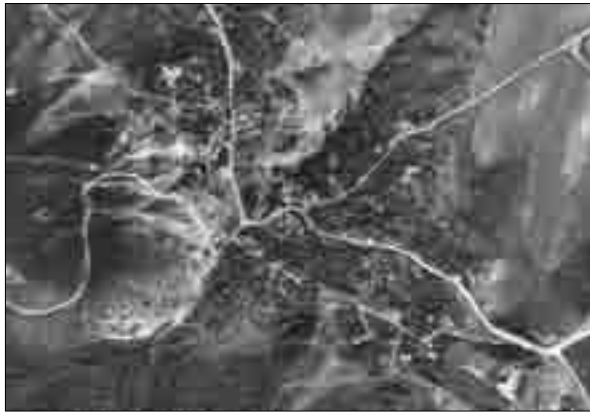
Անտառները յումպէտս փչացնող գիւղացիք, բարեբախտաբար, մեծ խնամք են տանում պարտեզներում և այգիներում ծառեր աճեցնելուն և բազմացնելուն: Եւ երկրի գրեթէ բոլոր գիւղերը, դրանց մերձաւոր և հեռաւոր շրջակայքն ամբողջովին թաղուած են յոգնառատ և պատուական ծառերի մէջ՝ թթի, խաղողի, տանձի, խնձորի, ծիրանի, թզի, նռան և այլն: Բանջարեղինաց հօ ոչ թիւ կայ և ոչ տեսակ:

Երկրի արտածութեան գլխաւոր առարկան թութն է, թթնու օդին և շերամը: Արցիզի նոր օրէնսդրութիւնը օդի քաշելը իսպառ դադարեցրած է ոչ միայն թթից, այլ նաև ծիրանից, մոշից, հունից, տանձից և դամբուլից: Դրա փոխարէն գինեգործութիւնը բաւականին լաւ և առատ է ինչպէս ողջ Ար-

89 Շերտաքարին տեղացիք կարասաբար են անուանում և երբեմն նրանով ծածկում նաև իրանց տների առաստաղն ու յատակը:

90 Կղարծի գիւղի մօտ:

91 Արտերի ծղօտներն այրելիս գիւղացիք այրում են և թփերը: Յետոյ նրանց չօրուկները հաւաքում են և վառելիքի տեղ գործածում:

Նախիջևանի գյուղի տեսքը տիեզերքից և գյուղի հյուսիսային կողմում գտնվող «Երազատեսությամբ» կառուցված սրբատեղի

ցախում, նմանապես և նրա՝ մեր այս նկարագրած մասում, ուր գիևու ամենից լաւը պատրաստում են Ղզղալա անունով գիւղում⁹²:

Ինչպէս ողջ Արցախի, այնպէս և մեր նկարագրած մասի գիւղերը շինուած են անպատճառ կամ լեռների ստորոտներում, կամ նրանց կողերում և երբեմն գագաթներում, որովհետև այդպիսի տեղերը սովորաբար բաւական չեն շինականի ապրանքներն իրանց մէջ գետեղելու, ուստի բոլոր գիւղերն էլ իրանց հանդէպ կամ իրանց կշտերին եղած դաշտերի և ձոր ու հովիտների մի-մի մասն ընտրել են իրանց գիւմատեղ (գոմատեղ) և կալատեղ: Վերջինքս իրանց հերթում, մի-մի գիւղ են կազմում: Շինացի գերդաստանի մի մասը ողջ տարին այդ

գոմերի և կալերի անպաճոյճ խրճիթ ու խուղերում է անցկացնում իւր օրերը: Գոմերը և կալերը գիւղերից հեռու են լինում 4-ից սկսեալ մինչև 15 վերստ և միշտ և հանապազ շինացուց արտերին⁹³ և խոտնոց ու ձմերոցներին մօտիկ:

Երկրի ընտանեկան չորքոտանիքը նոյն են, ինչ որ Արցախի միւս մասերում՝ լաւ գոմէշ, էշ, կիսէշ (ջորի), կով, այծ, ոչխար, ձի, որոյ լաւ տեսակը՝ Արցախի նժոյգը՝ թիւրք խաներն ու բէկերն են պահում մեծաւ մասամբ, խօզ, որ երամովին շրջում են ողջ Արցախի ծմակներում և մանաւանդ հնձած արտերում: Ընտանի թռչուններից ամենից լաւ են սագը և բաղը, իսկ վայրի թռչուններից ամենից շատ աչքի են ընկնում ընտելացրած բազէն, որով արցախցի որսորդները և բէկերը Եւրօպայի միջնադարեան բարօնների նման շատ են սիրում որսորդութիւն անել⁹⁴:

Գալով լորամարգին, ծիծեռնակին, կաչաղակին, անծեղին, կիսագորշ ագռաւին և կաքաւին՝ դրանցմով գեղում և վխտում են ողջ Արցախի արտերը, տները և պարտէզ ու քարափները⁹⁵:

Նկարագրածս այս երկիրը, սիրելի՛ ընթերցող, Վարանդն է՝ Խամսայի պատմական մելիքութեանց մինը, որ սկսվում է Կարկառի աջակողմեան ավին՝ իւր մէջ առնելով և Շուշի քաղաքը և վերջանում Ղուռուչայ գետի ձախակողմեան ավի մօտ Տօղ լեռան ճիշտ ստորոտը:

Ես այդ երկիրը, կարելի է ասել, ծայրէ ի ծայր ման եկայ: Երկրի տափարակ դիրքը, ճանապարհների համեմատական լաւութիւնքը մեծապէս նպաստում էին ինձ:

Այժմ յիշենք Վարանդի այն շէները⁹⁶, որոց մէջ ես եղայ, երբեմն գիշերեցի, երբեմն մի քանի ժամ միայն մնացի, երբեմն մէջերով անց կացայ և հարևանցօրէն գննեցի և երբեմն էլ միմիայն հեռուից

92 Գալով Արցախի խաղողի տեսակներին, ահա դրանց գլխատրների տեղական անունները. 1. Կընընչենի (կանաչենի), 2. Սիպտրկենի, 3. Ըծենի (այծենի), որ լինում է և՛ սև, և՛ սպիտակ, 4. Չընչենի (չամչենի), 5. Վարանդենի (Վարանդ գաւտի խաղող), որ սև է, գինին ողջ Արցախի գինիների պսակն է, 6. Սընտողն, 7. Լըկենի (որ սև է և շատ հիւքալից), 8. Ղըչլենի (սև գոյնով), 9. Չաղալի: Վերջին տեսակը չաղալ կենդանուն շատ է սիրելի, ուստի և նրա անունովն է կոչվում, 10. Շիրենի՝ սև, որից շըրա են պատրաստում, 11. Թուխենի՝ մեծամեծ հատիկներով, 12. Շըթխենի (շիլ և թուխ բառերի ածանցումը՝ գոյնից առնելով), 13. Ըղտակն (ուղտակն ձևից առած անուն), 14. Գեաղալ, այսինքն՝ ծառաների, գեաղաների խաղող, 15. Թշնասիրտ (ձևից առած անուն) և 16. Կըմբրենի, որ կիսակարմիր գոյն ունի:

93 Արտեր գտնվում են (թէև սակաւաթիւ) երբեմն լեռների այնպիսի գառիվայրներում, որ չորքոտանիք կարող չեն բարձրանալ: Ուստի այդ տեսակ արտերը շինականը ինքն իւր ձեռքով է հերկում, այսինքն բահով և փետտով փորում:

94 Բազէներով որսորդութիւն են անում Արցախի նաև պատանիները: Ես միշտ դրանց խորհուրդ էի տալիս հրազէնքը միշտ նախապատիւ համարել բազէից: Թող արցախցի հայ մանուկը հենց մանկութիւնից ծանօթանայ և սիրէ զէնքը:

95 Արցախում մի տեսակ ուրուր կայ, որ տեղական լեզուով կոչվում է չըբանագետող, այսինքն՝ չորքանի գող, որովհետև այդ թռչունը չորքան շատ է սիրում: Ներկարար կոչում են արցախցիք մի կանաչ և աղանաչափ թռչունի, որոյ անունը և տեսակը ես չը գիտեմ: Кречетъ (ֆրանսերէն՝ Le Gerfaut) բազէի մի տեսակն է, և որոյ հայերէն անունը ես նոյնպէս չը գիտեմ: Սրա կատուանման մլաւոցը դու միշտ լսում ես ծմակներից անց կենալիս:

96 Գիւղ բառի տեղ Արցախում գործածական է միշտ շէն բառը, թէպէտև, ինչպէս յայտնի է մեր լեզուի մէջ, գիւղ և շէն նոյնմաստ բառեր չեն: Բաց յայդմանէ՝ շէն ընդհանուր անունը մի մասնատր, անշունչ կան շնչատր առարկայի, երբեմն և ածական անուան հետ ածանցելով, Արցախում յորջորջում են գիւղերը՝ Սարգաշէն, Սխտորաշէն, Սպիտակշէն, Քարաշէն և այլն:

նկատեցի: Բաց անենք կրկին մեր յիշատակարանը⁹⁷:

Վարանդում առաջինը մեզ հանդիպող գիղն է Չխուր-Մէլլելու (20 տուն), ապա Գուրտէր (22 տուն) և Շէնլու (50 տուն): Երեք գիղերն էլ թիրքաբնակ են և ունին ճոխ և ընտիր այգիներ: Մէկուկէս ժամից մենք հասնում ենք արդէն հայաբնակ գիղերը. Նախիջևանիկ (122 տուն), որ սեպհականութիւն է 12 հայ բէկերի⁹⁸:

Գիղիս հիւսիսային կողմի գագաթումը մի սիրուն և նոր մատուռ կայ՝ Նահատակ անունով ուխտատեղի: Մատուռը շինել է մի երագատես գիղացի: Այդ կարգի երագատեսների թիւը բաականին շատ է Արցախում: Ես հիմունքներ ունիմ վկայելու, որ այդ երագատես պարոնները մատուռներ շինում են, որպէսզի նրանց եկամուտները (ուխտատրոներից) իրանց օգտին գործածեն: Եւ գործածում էլ են: Այդ տեսակ մատուռների վանահայրները (որոշուած օրերին) երագատեսներն իրանք են կամ իրանց ժառանգները: Ջալալեանի ասութեամբ՝ Նախիջևանիկի նորակառոյց եկեղեցւոյ հիման տակ թաղուած են այն ժամանակուայ քահանային ձեռքով բազմահատոր ձեռագիր մատեսանք:

«Մին ի վերոգրեալ մատենից, – շարունակում է հանգուցեալ սրբազան ճանապարհորդը, – մնացեալ էր պատահմամբ անթաղ, գոր ընկալայ առ իս, յորում էին զանազան ճառք նախնեաց և մեկնութիւն Գուկասու աւետարանչին յօրինեալ ի Մատթէոս վարդապետէ Տաթևացւոյ» (եր. 340):

Գիշերը Նախիջևանիկում անցկացնելով՝ հետևեալ օրը մենք անցանք հետևեալ գիղերը՝ Փիրջամալ (95 տուն), Վարազաբուն (92 տուն), որոյ մարքուր, զարդարուն եկեղեցին և դպրոցական կրկնայարկ շինութիւնն արդիւնք են Յովսէփ Սկրտչեան, Ջիւանշիր Իսրայէլեան, Թէոս Գուկասեան, Ջումշուտ Հայրապետեան, Սկրտիչ Տէր-Յովհաննիսեան, Բաբա Չերքեզեան և Ջաւատ Իսախանեան պարոնայց եռանդուն գործունէութեանը և զոհաբերութեանը:

Այդ պարոնները վարազաբունցի են և այժմ, բացի վերջինից, վերաբնակուել են Բագու: Բայց, ինչպէս տեսանք, նրանք հայրենիքից անձամբ հեռանալիս սրտով և զլիտով նրա մէջ են բնակվում: Ապրի՛ն, կեցցե՛ն: Թող բագուաբնակ միւս արցախցիք, որոց թիւը, ինչպէս ես ստուգեցի, խիստ շատ է և Արցախի գրեթէ խրաքանչիւր գիղը Բագուում իւր ներկայացուցիչն ունի, այս պարոններից օրինակ առնեն:

97 Այստեղ ավարտվում է «Ուղեգնացական ակնարկներ»-ի 34-րդ նամակը, որն առաջին անգամ հրատարակվել է 1885 թ. «Մեղու Հայաստանի» երկօրյա պարբերականի № 83-ում (24 հոկտեմբերի, էջ 2-3):

98 Արցախում այսօր բէկերն առհասարակ նոյն վիճակն ունին, ինչ որ Վրաստանում կենսակերը: Երկուքն էլ՝ քաղցած, տկլոր և մերկ ու բոքիկ: Նախիջևանիկի բէկերն այդ կարգի բէկերից չեն սակայն: Նրանց կրկնայարկ տները գեթ փառատոր շինութիւնք են:

Վարազաբուն գյուղի տեսքը տիեզերքից և հարավային կողմից

Վարազաբունում՝ մի մասնաւոր անձի տան մէջ, մի մագաղաթեայ գրչագիր աւետարան կայ, որ գրուած է ՋԺԹ (1470) թուականին:

Վարազաբունից Ջալալեանը գտել է «գգրչեայ մատեսան մի, յորում գրեալ կային բանահիստութիւնք Յովհաննէս վարդապետ Թուլկարանցւոյ՝ ըստ մեծի մասին ոտանաւոր չափմամբ, յորոց վախճանի գրէ «ԽԵՌ- Յովհաննէս Թուլկարանցի» (եր. 340):

Վարազաբունից ճամփայ ելնելով՝ մենք մեր աջ կողմում տեսնում ենք Միրշուլու (40 տուն), Դահրազ (42 տուն) գիղերը: Անցնում ենք Աղալ (150 տուն) և Գիլափիլու (255 տուն) թիրքաբնակ և պարտիզաշատ գիղերից և ապա մտնում Հացի (45 տուն) գիղը: Սորա հիւսիսային կողմը մի քանի կիսականգուն եկեղեցիք կան, որոց մասին Ջալալեանը ասում է. «Ոչ հեռի ի շէնէս յայսմանէ գոյ աւերակ մեծի գիղաքաղաքի, յորում են գեղեցկաքանդակ մահարձանք պատուելի իշխանաց և բազմախորան աւերակ եկեղեցի, կառուցեալ ի կոփածոյ քարանց (Վարանդին յատուկ սպիտակ շերտաքարն է): Թէպէտ շինողն անյայտ, բայց դրութիւն տեղոյն ցուցանէ, թէ էր ի հնումն բնակարան իշխանաց» (եր. 440):

Հետևեալ օրը ես այդ աւերակները մանրամասնաբար տեսայ՝ ինձ ուղեկից ունենալով տէր Համագասպը և Նորշէնի փակեալ հայ դպրոցի ուսուցիչ պ. Միքայէլ Տէր-Յովհաննիսեանցը, որ «Մեղուի»

Վարազաբույն գյուղի եկեղեցին և եկեղեցական-ծխական դպրոցի կիսավեր շենքը (հողեհեղ են աղորեջանական ելուզակները 1992 թ. կարճ ժամանակով գյուղին տիրելու ընթացքում)

թղթակիցն է այս կողմերում: Ահա մեր տեսածը: Աւերակները բաղկացած են երկու եկեղեցուց և չորս մատուռներից: Դռքա միմեանցից հեռու են ոչ պակաս 20-100 սաժէնից: Մատուռներից մինի ճակատին քանդակուած են երկու հանդիպակաց քնարահատեր և հետևեալ արձանագրութիւնը.

զեաչէնցի վարդապետ սրբոյ եկեղեցոյ յաղաթս յիշեցէք ի Քրիստոս Յիսուս:

Հացի գյուղ. եկեղեցիներ և որմնափակ խաչքարեր Բռի եղի (Ավագ Սբ. Նշան) վանքում

Երկրորդ մատրան ճակատին արձանագրած է.

ԹՎ. ՉԺԹ (1270) շինեցաւ... ի կաթողիկոսութեան տեսան Ստեփաննոսի և յեպիսկոպոսութեան տէր Ներսիսի... միաբան եղբարցս... զայդ տեղաց... վարդա... ծնողաց մերոց և ազգականաց...:

Մնացեալ երկու հանդիպակաց մատուռների ճակատներում ևս երկար արձանագրութիւնք կան: Բայց քարերից երկուքը ընկած, անհետացած են, մնացեալ քարերն էլ՝ մաշուած: Այնպէս որ այժմ վերժանելի բառերից ոչինչ իմաստ չէ դուրս գալիս: Այս մատուռների մէջ սքանչելի քանդակագործ խաչեր կան: Մատուռներից մինի պատուանդանի վերայ գրած է.

Ես խաչէնցի վարդապետ... սուրբ նշանս... որդի Վահրամայ, որ կարդայք յաղաթս յիշեցէք ի Քրիստոս:

Եկեղեցիներից մինը կրկին խորաններ ունի: Նրա մէջ մի քանի շիրիմներ կան՝ եղծուած տապանագրերով: Դրանցից մինի վերայ մի հսկայամարմին մարդու պատկերն է փորագրուած, թէև բաւականին տգեղ կերպով: Վեր ընկած մի խաչքարի վերայ գրած է.

Թիւ ՉԺԹ (1270), ի տէրութեան տէր Ստեփաննոսի, ես Մխիթար որդի... կանգնեցի զխաչս:

Երկրորդ եկեղեցոյ ճակատը զարդարուած է անթիւ խաչարձաններով, գեղեցիկ քիվերով և մի զոյգ քնարահատերով: Արձանագիրն ընդարձակ է, բայց դարձեալ մեծ մասամբ եղծուած: Ահա ինչ որ մենք կարողացանք կարդալ.

...շինեցաք զեկեղեցիս բազում աշխատութեամբ յեպիսկոպոսութեան տէր Յովհաննիսի և տէր Ներսիսի... հայրապետաց... հոգւոց... ազգաց և ծնողաց մերոց, որք կարդայք յիշեցէք աշխատողք եկեղեցոյս⁹⁹:

Պատերից մինի վերայ փորագրած է.

զՇահէն վարդապետ եկեղեցոյս յիշեցէք ի Տէր:

⁹⁹ Եթէ արձանագրութեան մէջ յիշուած Յովհաննէս և Ներսէս եպիսկոպոսները Աղուանից նոյնանուն կաթողիկոսուք են (ինչպէս են կարծում են), այն ժամանակ դժար չէ եկեղեցոյս շինութեան տարեթիւն ևս մտաւորապէս իմանալ:

Հացի գիւղ. պատկերաքանդակներ Բռի եղջի (Ավագ Սբ. Նշան) վանքում

Այս սրբազան ատերակներին տեղացիք անվանում են Աւագ սուրբ Նշան և հաւատացնում, որ յիշեալ մասունքը յիշեալ եկեղեցումն պահուելիս է եղել, յետոյ փոխադրված է Կոլարծի գիւղը, ուր և մնում է ցարդ:

Հացի գիւղից մենք անցանք գիշերելու Նորշէն (112 տուն): Բնակիչներից 200 անձինք Ղազինեան ազգանունն են կրում: Այս գիւղում պ. Միք. Տէր-Յովհաննիսեանցը, ինձ մի չորացրած ծաղկանց փունջ ընծայելով, պատմեց, որ դա յափրուկ է¹⁰⁰:

Գիւղացիք զարնանը ժողովում են այդ ծաղիկը, գնդաձև փունջ կազմում և ամառն ու աշունքը փեթակների առաջից կախ տալիս: Մեղունքը թափվում են դրանց վերայ և նրանց միջի հիւթը ծծելով՝ կշտանում:

Պ. Տէր-Յովհաննիսեանցի մօտ ես տեսայ նրա ձեռագիր աշխատութիւնքը՝ ա) Բառարան Ուտէական բարբառի, ուր կան նաև ուտէացոց լեզուի բազմաթիւ ոճեր ու դարձուածներ ևս, բ) Վարանդեցոց առակների, առածների և հանելուկների մի հաւաքածոյ, որ պարունը ուղարկած է պ. Տիգրան Նաւասարդեանցին ի հրատարակութիւն:

Նորշէնի հարաւարկեւեան կողմում՝ մի լեռան գագաթին, կայ մի ծառապատ ուխտատեղի, որ կոչվում է Ստեփանոց (Ստեփանոս) կամ Ծծախաչ: Ասում են, թէ այդ ուխտատեղին կանանց հիւանդ ստիւնքներն առողջացնում է: Գիւղի արևելեան կողմում կայ մի այլ ուխտատեղի՝ Նահատակ:

Չը մոռանամ յիշել, որ Հացի և Նորշէն գիւղերում ինքս էլ տեսայ (մանաւանդ կանանց երեսներին) սիֆիլիսի նշաններ, որոյ մասին նախկին նամակներիցս միմում արդէն գրած եմ: Հարց ու փորձերիցս երևեցաւ, որ յիշեալ ախտի տարածման առաջն առնելու թէև միջոցներ գործ դնում է մարմնատուր իշխանութիւնը, բայց այդ միջոցները շատ չնչին են և երբէք լաւ հետևանքի չեն հասցնում¹⁰¹:

Հացի գիւղում, ուր հետևեալ օրը ես գնացած էի ատերակները զննելու, պ. Թաւատ Ղազինեանցը մեզ համարան ճաշով պատուեց: Նոյն պարունի մօտ ես տեսայ 50 հատ արծաթ պարսկաց դրամներ: Դրամները, որոց մէջ կային և դրաններ, գտնվել են Նորշէնի հարաւային լեռների ստորոտներից: Այդ տեղերում՝ Նաշտավին կոչուած ձորում, մի ստորերկրեայ կամարակապ և գեղեցիկ տուն կայ, նրա չորս կողմը՝ գինամբարներ: Գինամբարը Արցախում գետնի մէջ փորուած հոր է, որի չորս կողմը աւազով և կրով ծեփում, «վազում» են: Ամէն մի գինամբար 100 դոյլ գինի է գետեղում իւր մէջ:

Նորշէնից հետևեալ օրը մենք անցանք Ղզղալա գիւղը (76 տուն)՝ ճանապարհին տեսնելով երկու նոր ուխտատեղիք՝ Ականատես նահատակ անուններով: Ուխտատեղիքը, ինչպէս միշտ, լեռանց կատարներում են և ծառապատ:

Ղզղալայի հիւսիսային կողմում մէն-միմակ կանգնած է, իբրև սահման կամ կոթող Արցախի լեռանց և Ուտէական դաշտի մէջ, մի բարձրկէլ և քերծուտ լեռ, որ է իսկական Ղզղալան՝ Աղջկայ բերդը: Տեղական քեօխվան՝ մի հաստափոր և հաստագլուխ պարուն, որ 14 տարի շարունակ նոյն պաշտօնն է վարում, և՛ երդմամբ և՛ ամէն միջոցներով ուզում էր ինձ հաւատացնել, իբր թէ ոչինչ հնար չը կայ յիշեալ լեռան գագաթը բարձրանալ: Նրա վերայ միմիայն թռչունները կարող են ելնել: Այնտեղ այնքան և այնպիսի օձեր կան, որոց տեսութիւնը միայն երկիւղ և երբեմն մահ է պատճառում: Վերջապէս պ. Հ. Հ. Շուշեցին մի անգամ փորձեց բարձրանալ այդ գագաթը, բայց հազիւ նրա կէտը բարձրացած՝ ուշաթափուեց: Այնպէս որ հազիւհազ կարողացան նրան յետ դարձնել իրանց ձեռքերի վերայ: Այդ ուղեկիցների գլխատուն ինքը՝ Գասպար քեօխվան էր:

Այսպէս, ահա, բարբանջում էր շէնի քեօխվան, և խեղճ շէնացիք հաւատում էին նրա ասածներին: Իմ բոլոր ջանքերը համոզել դրանց, թէ քեօխվի խօսքերը ցնորքներ են, թէ համանման երկիւղ մեզ տալիս էին մարդիկ, երբ մենք Ջրաբերդի և Կաչաղա-

100 Բայց դա յափրուկ չէ, այլ խնկածաղիկ:
101 Այստեղ ավարտվում է «Ուղեգնացական ակնարկներ»-ի 35-րդ նամակը, որն առաջին անգամ հրատարակվել է 1885 թ. «Մեղու Հայաստանի» երկօրյա պարբերականի № 84-ում (27 հոկտեմբերի, էջ 1-2):

Աղջկաբերդի տեսքը Բերդաշեն (Ղզալա) գյուղից

կաբերդի վերայ էինք բարձրանում, զիւղացիներին բնաւ չազդեցին: Այսպիսով մի երկշտ ու նանրահաւատ մարդը շարունակում էր յիմարացնել հարիւրաւոր նանրահաւատներին:

Հէնց այդ նանրահաւատութիւնը խորտակելու և ժողովրդին հասկացնելու համար, որ պէտք չէ իրանց քեօխակաների ամէն մի յիմար խօսքը լսել, հաւատալ և կատարել, ինչպէս նրանք միշտ սովոր են անել, վճռեցի, թէ և ժամանակս չէր ներում Ղզալայի վերայ և բարձրանալ: Այդպիսի դէպքերում իմ մշտապատրաստ ընկերս՝ տէր Համազասպը, այս անգամ ևս չը բաժանուեցաւ ինձանից: Մեզ հետ ընկերացաւ նաև քահանայի նախկին դասընկերը՝ ղզալացի Սարգիս Քինքենանց պապուն տղան:

Թռանք ձիերի վերայ, քեօխվայ Գասպարի հետ դաշինք կապեցինք, որ ոնց էլ լինի, մինչև լերան գագաթը մենք, անշուշտ, ձիերով պիտի բարձրացանք և այնտեղից քեօխվայի հաստ փորն ի վեր մի-մի հրացան պիտի պարպենք:

Գիւղի բազմաթիւ և ընտիր այգիների միջովն անցկացանք, մեզ հետ ուղեկցող Սարգիս այգումը զինու մի նոր կարաս բացինք, նախաճաշեցինք և լաւ կոնծեցինք և հայդա, դէպի Աղջկայ բերդը:

Բերդի երկու կողմանքը, արդարև, անելանելի են, բայց նրա հիւսիսային և արևմտեան լայնանիստ զառիվերներով բարձրանալը շատ և շատ դիւրին է: Թէպէտև կան տեղեր, ուր պէտք է լարծուն ժայռերի վերայ ընթանան ձիանքը, ուրեմն և վտանգաւոր: Բայց մենք մեր խոստումները ճշտութեամբ կատարեցինք և մինչև լերան ամենաբարձր կէտը քրտնախարշ ձիերով ելանք: Այդ կէտի վերայ հէնց այն էր, որ մեր հրացանները ճարճատել սկսան, և ահա Գասպար քեօխվան փախած էր մեր նշան դրած տեղից:

Բերդի վերայ կան պարսպների և մի քանի տների աւերակներ, մի ջրի մեծ աւազան, ուր ջուր գալիս է եղել հարաւային կողմի բարձր լեռներից ստորերկրեայ խողովակների միջոցաւ (խողովակների հետքերը մենք տեսանք): Օձ՝ և ոչ մի հատ: Բայց դրա փոխարէն լերան սեպաձև գագաթը (մասամբ և կողերը) ամբողջապէս ծածկուած են խխունջներով,

որոններով, ծիարոնով և վայրի թզենիով: Պատմեցին, թէ այդ բերդի ստորոտներից մի ժամանակ մեծ քանակութեամբ պղնձեայ եռանկիւնի դրամներ են գտնուել թիրքաց տառերով: Մենք այդ դրամներից չը տեսանք¹⁰²:

Օգոստոսի 15-ին Ղզալայից մենք անցանք Աշան գիւղը (90 տուն), որ հնումը Առժան էր կոչվում: Վաչագան թագաւորն այս գիւղում օթագայեցաւ, երբ ելած էր ի խնդիր նշխարաց ս. Գրիգորիսի: Ժողովուրդն աւանդութեամբ մինչ օրս ցոյց է տալիս Աղուանից թագաւորի իջևանը:

Աշանում մի մարդու տան մէջ մի Կարմիր աւետարան կայ, որ ոչ ոքին չեն ցոյց տալիս: Տէր Համազասպը պատմեց, որ աւետարանը 200 տարուայ գրչագիր է:

Աշանից յետոյ գալիս է Էմիշչան (35 տուն) և Մայիտակշէն (50 տուն): Այս երկու շէները միմեանցից բաժանուած են մի բարձր լեռնով, որոյ գագաթին է Ջարգեամար անունով մի ուխտատեղի: Բարձրացանք և այդ լերան գագաթը: Ուխտատեղի ասածը մի հինաւորց եկեղեցի է, որոյ բեմն և պատերը ցարդ կենում են: Եկեղեցոյ շուրջը սփռուած են հին և նոր բազմաթիւ շիրիմներ: Ժողովրդի կարծիքով Ջարգեամար խլացած ականջներ բժշկելու զօրութիւն ունի: Յիշեալ լերան գագաթից մի հրապուրիչ տեսարան է բացվում դէպի արևելք՝ Վարանդի գուգահեռականները. իրանց մէջ բացուած, լայն և երկայն հովտով, հազարաւոր արտերով, հովտի մէջ սփռուած ծառաշատ շէներով խիստ գրաւում են ճանապարհորդին: Ահա այդ շէներից մի քանիսի անունները, որոնք հեռադիտակով տեսանելի էին մեզ՝ Կղարծի (127 տուն)՝ իւր Մաթեքսար ուխտատեղիով, Պառաւաթումբ (40 տուն), Ղարադաղլու (70 տուն) և Աշրաքլու (20 տուն): Վերջին 2 գիւղերը թիրքաբնակ են:

Մայիտակշէնում նախաճաշելով՝ մենք իջանք հովիտը և սրբազան Մագինեանցին, որ ուրիշ, հարթ ճանապարհով էր գալիս, դիմաւորելով մտանք Գիշի գիւղը (120 տուն)՝ զիշերելու: Այս գիւղս էլ ունի իւր ուխտատեղիքը, մինը՝ Ոսկի խաչ, որ դարձեալ աւերակ եկեղեցի է և մի պատուական աղբերակն ունի, իսկ երկրորդը՝ Պապա Ջամալ՝ նոյնպէս մի լաւ և յորդ աղբիւրով: Գիւղիս արևմտեան կողմում՝ լեռներից մինի գագաթին, մի պարսպապատ կիսաքանդ ամրոց կայ, որոյ տակից բոխած ջուրն ամրոցի անունով կոչվում է Քեամալի աղբիւր: Գիշիի մէջ տեղացի պ. Խաչատուր Քամալեանը մետաքսի մի մեծ գործարան ունի, որ 8 ամսից ի վեր դադարել է գործելուց:

Ջալալեանի ասութեամբ՝ Գիշի գիւղը «գառաջեան ունի զփոքրիկ լիճ ջրոյ, որ յամենանց եղա-

102 Այստեղ ավարտվում է «Ուղեգնացական ակնարկներ»-ի 36-րդ նամակը, որն առաջին անգամ հրատարակվել է 1885 թ. «Մեղու Հայաստանի» երկօրյա պարբերականի № 85-ում (31 հոկտեմբերի, էջ 1-2):

նակս տարույ մնայ և միևնոյն դրութեամբ, ուստի և վասն մեծութեան գաւաթի և առատութեան զինույ ասի յառակս յաշխարհին Արցախու թէ՛ «զինին և գաւաթն քոյ է լին Գիշոյ» (եր. 339):

Մենք այդ լինը իսպառ ցամաքած գտանք:

Գիշից զկնի՝ ճանապարհին մեզ պատահող զիւղերն են՝ Խնուշինակ (60 տուն) և Հարաւային և Հիւսիսային ճարտարներ (երկուքի մէջ 370 տուն): Դրանցից մինը հնոււնը կոչվում էր Արագունույ ճարտար, միւրը՝ Ծնակի ճարտար: Երկու զիւղերի, որոց հեռաւորութիւնը հազիւ քառորդ ժամ է տևում, մէջտեղը բարձրանում է մի անհեթեթ, զոյգ եղջիւրանի լեռ, որոյ մասին Ջալալեանը գրում է. «Բարձրաբերձ և ամուր ամբողջ միապաղաղ քար ի վեր սեպացեալ, ունելով ի չորից կողմանց զառակալի խորութիւն և ի միոյ կողմանէ զթուարագնալի ճանապարհ, ընդ ուրով հազիւ կարացի ելանել ի վեր, ուր ի ձեռն քանի մի զինուորաց կարէ բերդն այն մնալ անկասկած և ապահով յերկիւղէ թշնամեաց: Ի միջնավայր տեղուոջ գոյ աւագան կամ ջրշէղջ, նշմարանք հիմանցն դեռ ևս երկին, և փոքր-ինչ խոնարհ, քան զբերդն գոյ աղբիւր բարեհամ, որ ի հարկաւորեալ դէպս լնուն ի նոյն աւագան ի պէտս ամբացելոցն ի նմին: Ի պարելիս վիմիս միապաղաղ բարձրացելոյ գոն այրք և փապարք, յորս պահպանին կայք և կարասիք շրջակայ բնակչաց ի ժամանակս երկիւղի: Պատմեն ծերունիք, թէ ի վերայ բերդիս յարձակեցան բազումք յարքայից պարսից՝ այն է Աղա Մահմատ շահն, Ֆաթալի շահն, և արքայորդի Աբաս Միրզայն, բայց ոչինչ կարացին ոտնանել, ուստի դարձան կոր ի գլուխ և ամօթապարտ» (եր. 338):

Ճարտարներից շատ հեռի մենք տեսնում ենք Վէսալու թիրքաբնակ զիւղը՝ 44 տուն բնակչօք: Եւ ապա ժամանում ենք Ամարաս կամ ս. Գրիգորիսի վանքը, ուր, ինչպէս յայտնի է, Գանձասարի հակաթոռ կաթողիկոսներ նստան ընդ հովանաւորութեամբ մելիք Շահնազարի¹⁰³:

Ամարասի կամ ս. Գրիգորիս վանքն ընկնում է մի երկարածիգ և նեղ հովտի մէջ: Նա ամէն կողմից պատած-պաշարած է ճոխ պարտէզներով և այգիներով: Շրջակայ զիւղերը և գոմերը բաւականին հեռի են նրանից: Վանքի մասին եղած պատմական տեղեկութեանց հետ ծանօթանալ ցանկացողներին

Տեսարան Գիշի գլուղից

մենք հրաւիրում են ուրիշ տեղ¹⁰⁴: Գալով վանքի ներկային՝ ահա նա:

Ս. Գրիգորիսը բաղկացած է մի ընդարձակ, քարաշէն, ամբողջաձև և ցարդ կանգուն պարսպից (մելիք Շահնազարի շինածը 18-րդ դարու վերջերում), որ իւր չորս անկյուններում չորս աշտարակներ ունի: Երկայնութիւնը 130, իսկ լայնութիւնը 120 սաժէն է: Պարսպին կից՝ ներքին կողմից գտնվում են 33 հատ կամարակապ և հոյակապ սեճեակներ, որոնցից 9-ը դահլիճ են, իսկ երկուքը՝ մեծ-մեծ ախոռներ: Սեճեակներից երեքը կրկնաշարկ են:

Դա է, ահա, Ամարասայ կաթողիկոսարանը:

Սեճեակների մէջ շարիշար կանգնած են թթենիք, մի հատ էլ սօսի: Իսկ դրանց ամէնի մէջտեղում՝ ինքը եկեղեցին՝ կոփածոյ, ընտիր և սրբատաշ քարերից շինած, միակ, փոքրիկ և սիրունիկ զմբէթով: Եկեղեցին ի հիմանց վերանորոգուած է 1858-ին՝ ջանիք Գէորգ արքեպիսկոպոսի Վեհապետեանց և նուիրատութեամբ շուշեցուց և շրջաբնակ հայոց: Եկեղեցին, նոր շինուածք գոլով, ժամատուն չունի, այլ սոսկ տաճար: Արևելեան և արևմտեան պատերի վերայ՝ երկու հատ մեծ և պարզ քանդակագործ խաչեր: Ափսո՛ս, որ շինութիւնը ցարդ ոչ մի արձանագրութիւն չունի: Վերանորոգելիս նրան բաւականին փոքրացրել են: Հին եկեղեցույ պատերը և կաթողիկոսաց շիրիմները բոլորովին գետնի տակ են մնացած, թէև փորփորելիս հետքերը երևում են: Եկեղեցին կանգնած է քառակուսի սիւների վերայ: Լուսամուտների թիւը՝ ութը, որոնցից երկուքը՝ արևելեան և արևմտեան, իսկ վեցը՝ հիւսիսային և հարաւային պատերի վերայ: Լուսամուտները խոշոր են, փառաւոր: Հոյակապ և բարձր բեմի ու սեղանի կշտին՝ զոյգ խորաններ՝ մի-մի լուսամուտներով: Եկեղեցույ շինութիւնը, պայծառութիւնը՝ ջահեր, սրբապատկերներ, օրինակելի են: Աջակողմեան դասի, ըստ եկեղեցական կանոնի, պատին կից

103 «Խամսայի մելիքութեանց» յեղինակը՝ պ. Բաֆֆին, և նրանից առաջ «Գաղտնիք Ղարաբաղի» հեղինակը՝ Ապրես Բէկնազարեանց, մելիք Շահնազարին մի երկրորդ Վասակ են դուրս բերել: Միևնոյն կարծիքը յաճախ արտայայտում է իւր առակների մէջ և Պըլլը-Պուղին: Միևնոյն կարծիքը մինչև օրս մելիք Շահնազարի մասին ունի և Արցախի ժողովուրդը: Մենք այդ կարծիքի հետ համաձայն չենք: Այժմ սպասում ենք Դիզակի և Գիւլիստանի հետ ես ծանօթանալու, որ ապա մեր կարծիքն առաջ բերենք: Այն ժամանակ ահա մենք կը խօսենք պ. Բաֆֆիի «Խամսայի Մելիքութեանց» մասին: (Ծանօթ. խմբ.) Այստեղ ավարտվում է «Ուղեգնացական ակնարկներ»-ի 37-րդ նամակը, որն առաջին անգամ հրատարակվել է 1885 թ. «Մեղու Հայաստանի» երկօրյա պարբերականի № 86-ում (3 նոյեմբերի, էջ 1-2):

104 ա) Փաստոս Բիզանդացի, բ) Ստեփաննոս Օրբելեան, գ) Ջալալեան, դ) Մուրադեան (եկեղեցական պատմութիւնը) և ե) Պատմութիւն կենաց, նշխարաց և եկեղեցույ սրբոյն Գրիգորիսի Աղուանից կաթողիկոսի, Մօսկվա, 1859, որ է հեղինակութիւն Բ. Բահարբեանի:

Ամարասի վանքի տեսքը տիեզերքից, հարավ-արևմուտքից (լուս.՝ Գրայր Բագեի) և հատվածներ

հանգչում է ս. Գրիգորիսի շիրիմը, որ նոր է դրած: Իսկ սրբոյն նշխարքը նոյն այդ պատի տակն են գտնվում: Բենի ձախ կողմից 17 շրջապտոյտ աստիճաններով դուք իջնում էք եկեղեցւոյ վիրապը, որ կոփածոյ քարով է շինած, և ուր հանգչելիս են եղել ս. Գրիգորիսի նշխարքը:

Ամարասի վանքը բնակութեան ամեն յարմարութիւն ունի: Ամեն բան իւր տեղն է և մաքուր, վայելուչ և կանոնատուր: Վանահայրը 70 ամեայ դպիր Հայրապետ Տէր-Աւետիքեանցն է, որ 60 ռ. ռոճիկ է ստանում, թէ և նշանակուած օրիցը դեռ ոչինչ չէ ստացել: Ծերունին ինքը վանքի ծառաների հետ շինել է սենեակների հարկատրեալ մահճակալները և աթոռ ու գրասեղանները: Վանքի գաւթումը կայ մի ջրհոր, իսկ դրսում մի յորդառատ և պատուական աղբիւր, որ յամին 1868 շինել և նուիրել են վանքին շուշեցի Ստեփանոս և իւր որդի Խոսրով Ղժրիկեանց:

Վանքն ունի 14 կտոր արծաթեղէն անօթներ և սրբոց մասեր, 144 կտոր զգեստեղէնք, 115 հատ գրեանց, որոնցից միայն երկուքը գրչագիր թղթեայ աւետարաններ են, գրքերի թուումը կայ երկհատոր Հայկազեան բառարանը), 146 կտոր պղնձեղէնք, 21 կտոր երկաթեղէնք, 45 կտոր փայտեայ կահ-կարասիք, 33 կտոր հանդերձեղէնք և անկողին, 76 կտոր զանազան իրեղէնք, 12 հատ կենդանիք: Այդ ամենը յականէ-յանուանէ, հանդերձ նուիրատուաց անուններով, դուրս են բերած ժապալիմեալ մատենումը: Դրամական արդեանց ժապալիմեալ մատենը ևս

կանոնատրապէս է պահում ծերունի վանահայրը, որ դեռ զարմանալի ժիր է և շարունակ աշխատում է՝ ի կանոնատրութիւն և ի պայծառութիւն վանքին և սեպիականութեան: Ամեն առաւօտ և երեկոյ մա ժամ է ասում, թէպէտ և իր ժամատրները յաճախ վանքի լոյ ծառաներն ու մի շուշեցի ցաւագար ապաշխարող պառաւ է:

Հոգեկան առանձին հաճութեամբ խոստովանում են, որ ս. Գրիգորիսի վանքը ողջ Արցախում միակ մենաստանն է, որ յիշեցնում է Հին Հայաստանի վանքերն իրենց սրբութեամբ, մաքրութեամբ և ամեն բանի մէջ խիստ կանոնապահութեամբ: Ձեզ մի օրինակ յիշեմ: Ամարաս գնալիս ես, ի շնորհս շաբաթական պահոց, ստամոքսի հիւանդութիւն ունէի: Վանք մենք հասանք ուրբաթ երեկոյեան: Խանգարուած ստամոքսս փոքր-ինչ կազդուրելու համար ես վանահօրից առանձնապէս խնդրեցի, որ ինձ համար հաւով ապուր պատրաստել տայ: Ամենայն լրջութեամբ և դրականութեամբ նա յայտարարեց, որ ինքը երբէք, և ումկիցէ չի թոյլ տալ վանքի մէջ պաս ուտել:

Այս երեկոյեան մեր ընթրիքը կը լինի միմիայն պասուայ, հետևեալ շաբաթ օրը՝ իբրև նաւակատիք, ես նոյնպէս իրաւունք չունեմ վանքումը մտելն ուտելու կամ մսաջուր խմելու: Եթէ եկեղեցական այս կանոններն իմ հաշուին չեն գալ, ես կարող եմ իմ գլխի ճարը ուրիշ տեղ գտնել:

«Համառօտ և ազդու»,– ասացի ես իմ մտքումս և կարծես հիւանդ լինելս մոռանալով՝ շնորհակալ ե-

ղայ ծերունի վանահորը իր կարգապահ բնատրու-
թեան համար: Այդ թույլին իմ աչքում անելի ատելի
թուացին այն քահանաները, որոնք ճանապարհին
պատրաստակամութիւն էին յայտնում իրանց ձեռ-
քով, շէնացիներից և եպիսկոպոսներից ծածուկ, ինձ
համար ուտեաց կերակուր պատրաստել:

Գիտեմ, այս տողերը շատերի մէջ ծիծաղ պիտի
զարթեցնեն: Սակայն այս տողերը գրողին, այսպէս
ասած, հաւատոյ հանգանակն է, որ մեր ազգի և ազ-
գայնոց ամենամեծ դժբախտութիւնը (այդ ամէն
տեղ և ամէն քանի մէջ) ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ մեր ան-
կարգապահութիւնը, մեր անկերպաբանութիւնը:
Ինչ ասել կուզի, որ պաս ուտելը եկեղեցոյ սահմա-
նած եօթն մահացու մեղքերից չէ: Եւ Քրիստոսը
ինքն է ասել. «ինչ մտանէ ի բերանը, այն ոչ պղծ
զմարդն, այլ որ ինչ ի բերանոյ անտի ելանէ, նա
պղծէ զմարդն»: Բայց Քրիստոսը ասել է և այս. «ի
փոքուն անհատարիւմ է, և ի բազմին անհատ-
արիւմ է»: Եւ աստուած իմ, որքա՞ն և քանի՞-քա-
նի՞ տեսակ անհատարմութիւնք տեսայ ես Ար-
ցախի եկեղեցականաց վերայ:

Բայց այդ մասին յետոյ, առանձին, ինչպէս խոս-
տացել եմ: Առայժմ մեր յիշատակարանը ձեռքից չը
բողներնք¹⁰⁵:

Օգոստոսի 18-ին ս. Աստուածածնի Վերափոխ-
ման տօնի առթիւ Ամարաս ժամանող հայ ուխտա-
ւորների հանդէսները տեսնելից զկնի գնացի մօտա-
կայ (7 վերստ) Սօս (94 տուն) գիւղը, բայց, դժբախ-
տաբար, չը կարողացայ տեսնել ս. Լուսաւորիչ
անուանեալ ուխտատէրիին, որ լերան գագաթի վե-
րայ է: Ջալալեանի վկայութեամբ՝ յիշեալ ուխտա-
տէրին է մի «սագաշէն եկեղեցի կառուցեալ ի թուին
Հայոց ՌճԽԳ՝ ի Յովհաննէս քահանայէ յանուն
Եղիշայ կուսին» (եր. 337, ուր դուրս է բերած յիշեալ
եկեղեցոյ արձանագրութիւնքը):

Սօսի հանդիպակաց լեռների լանջերում՝ մի-
մեանցից հազիւ 2-3 վերստ հեռաւորութեամբ, կան
հետևեալ գիւղերը՝ Հիրիեր (60 տուն), Ծովատեղ (65
տուն), Խրիսան (45 տուն) և ապա ցածր՝ Մամնայ
(30 տուն), Մէշէղիշէն, որ ունի 70 տուն:

Հիրիերը Աղուանից կաթողիկոսների ամարա-
նոցն էր: Նրա մէջ և նրա շուրջ կան մի քանի հին ե-
կեղեցիք և Կապոյտ բերդը: Այդ ամէնի մասին, հան-
դերձ արձանագրութեանց ընդօրինակութեամբ,
սրբազան Ջալալեանը մանրամասնաբար խօսում է
(եր. 138-144 և 317-319): Նա խօսում է նմանապէս և
Ծովատեղի մասին և սրա տաճարաց արձանագրու-
թիւնքն ևս ընդօրինակում (եր. 332-339):

Խրիսան գիւղի հանդէպ՝ դէպի հիւսիս, գիւղացիք
ինձ ցոյց տուին Բրէտէս գիւղատեղի ատերակները,
ուր ցարդ երևում է մի կիսաքանդ եկեղեցի: Ասացին,

թէ Բրէտէսում 800 տուն բնակիչ է եղել մի ժամա-
նակ:

Այդ թուի ճշմարտութիւնը ես չեմ երաշխաւորում,
բայց միանգամայն հաւատում եմ, որ պատմական
ժամանակներում Արցախի հայոց թիւը առհասա-
րակ ահագին է եղել: Ապացոյց այն հարիւրաւոր
գիւղերի և շէնների ընդարձակ ատերակները, որոց
ողջ Արցախում ձեր գրեթէ ամէն մի քայլափոխում
հանդիպում էք: Ո՞վ գիտէ, դեռ որքա՞ն ատերակներն
էլ հողի հետ են հաւասարուել, նրա տակովը
մնացել: Եթէ ընթերցողը յիշում է, Ապրէս Բէկնազա-
րեանցի պատմութեան մի գլխումը Արցախից գաղ-
թող հայերի մեծամեծ թուանշաններ էր յառաջ բե-
րած: Սկզբում ես դժուարանում էի այդ թուերին
հաւատ ընծայել: Սակար վարդապետի դրած ծա-
նօթութիւնքն էլ յիշեալ թուանշանների տակ ինձ
այնքան համոզեցուցիչ չերևացին: Թուանշանների
գումարը, որքան յիշում եմ, միլիօնի էր հասնում:
Բայց, երբ ես ինքս ման եկայ և տեսայ այնքան
ատերակներ, կամայ-ակամայ հաշտուեցայ պատմ-
չի առաջ բերած թուերի հետ, մանաւանդ որ չը
պէտք է վերագրել լոկ Արցախին կամ Փոքր Սիւնի-
քին, որ մի փոքր երկիր է, այլ նաև Մեծ Սիւնիքին՝
Չանգեզուր, Ղափան, Մեղրի և այլն: Գուցէ յիշեալ
թուերի մէջն է առել պատմիչը և՛ Շամախոյ, և՛ նրա
շրջականերից գաղթող հայերի թիւը ևս: Բայց հէնց
Արցախի բնակչաց թոյն մեծաքանակութեանը ևս
կենդանի վկայ են այդ երկրի այժմեան ատերակ-
ները և այն բազմաթիւ գիւղերն ու գիւղաքաղաք-
ները, որոնք ցարդ կան, թէ և բնակչաց թուի հինգե-
րորդ մասը հազիւ է մնացել:

Այսպէս, ընթերցողը թերևս յիշելիս կը լինի իմ
«Ակնարկներ»-ում ատերակաց այն ցուցակը, որ ես
ստացել էի պ. Ջալալ Տէր-Գրիգորեանցից: Ընթեր-
ցողը կը յիշէ նաև Թրդի գետի աջ ափում տեսածս
Անապատ գիւղաքաղաքի ատերակը, Դրախտիկ
գիւղի հանդիպակաց ատերակը, Վաղահասի կշտի
«Մայրաքաղաքը», Խօթայ վանքի ճանապարհին
տեսածս «Շէկէր-երին», Քէշիշէնի ատերակները և
այլն: Հապա ուրիշ որքա՞ն ատերակներ կան, որոնք
ես առիթ չունեցայ տեսնելու: Դարձեալ ընթերցողը
թերևս յիշելիս կը լինի Արցախի այժմեան գիւղերից
Մեծշէնը, որ երբեմն 900 տուն բնակիչ ուներ, Մոխ-
րաքաղը, որ 700 տուն էր, Ուշաջը, որ 500 տուն ու-
ներ, Հոռեթաղը, որ 400 տուն ուներ և այլն:

Դարձեալ Արցախի այժմեան ուխտատէրիներ-
ից մի քանիսը՝ հինաւորց և քանդուած եկեղեցիք,
ինչպէս երևում է նրանց դիրքից և շրջակայ ատե-
րակների բեկորներից, ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ գիւղերի
կամ գիւղաքաղաքների եկեղեցիք՝ բոլորովին տար-
բեր հինաւորց մենաստաններից: Այդ ամէնն իմ
կասկածը Բէկնազարեանց պատմչի առաջ բերած
թուանշանների մասին փարատեցին:

Սօսից Ամարաս դառնալով՝ ես ծանօթացայ մի
թիւրք բեկի հետ՝ Ալիբէկ Նէշէղբէկ օղլի՝ Դիվանա-

105 Այստեղ ավարտվում է «Ուղեգնացական ակնարկներ»-ի 38-
րդ նամակը, որն առաջին անգամ հրատարակվել է 1885 թ.
«Մեղու Հայաստանի» երկօրյա պարբերականի № 88-ում (10
նոյեմբերի, էջ 3):

լիար գիւղից: Այս պարունը ոչ միայն ազատ կերպով հայավար էր խօսում, այլ նաև հայավար կարգում ու գրում էր: Ես այդ փորձեցի: Երևեցաւ, որ Ալիբէկը Ներսէս վարդապետ Միրզա-Աւագեանի թիւրք աշակերտներից մինն է եղել:

Իսկ Ներսէս վարդապետի ով լինելն ընթերցողին արդէն յայտնի է Երից Մանկանց վանքի նկարագրութիւնիցս:

Ամարասի վանքից ես պատրաստուած էի անցնել Դիզակ և այդ գաւառի մէջ ևս մի պտոյտ անել, ապա Գանձակի գաւառում՝ Գիւլիստանի միջով անցնել-զնալ Թիֆլիս: Բայց Շուշուց ստացած մի նամակ ստիպեց ինձ թողնել այդ մտադրութիւնը: Որոշուեցաւ գէթ Գուշի վանքին այցելութիւն գործել և միևնոյն օրը յետ դառնալով Ամարաս՝ զնալ, հասնել Շուշի:

Օգոստոսի 19-ին ես և տէր Համագասպը ճամփայ ընկանք ուրեմն դէպի Գուշի վանքը, որ Դիզակի և Վարանդի սահմանագրութիւն կարելի է համարել:

Ամարասից մինչև Գուշայ վանք ընդամենը երեք ժամուայ ճանապարհ է:

Ահա այն գիւղերը, որոց մի քանիսի միջովը մենք անցկացանք, իսկ միւսները հեռուից տեսանք. 1. Մավաս, 2. Բիլբիլիկ, 3. Սխտորաշէն, 4. Սարգսաշէն, 5. Վերին Թաղավարդ, 6. Ներքին Թաղավարդ, 7. Շեխեր, 8. Դրախտիկ՝ կշտին Նարեկայ վանքը 9. Ղաջար (թիւրքաբնակ), 10. Ղզղշլախ (բնակիչք մոլոկաններ են), 11. Սալաքեաթին (թիւրքաբնակ):

Այս բոլորը Վարանդի գիւղեր են, որոնցից Մավասի մասին խօսում է Ջալալեանը (եր. 334-336): Ղզղշլախ գիւղի մօտ՝ մի բլրի վերայ, կանգնած է Յակոբիկ ուխտատեղին, որոյ նկարագրութիւնն արել է նոյն սրբագան ճանապարհորդը (եր. 316):

Այնուհետև Դուռուշայ կոչուած գետն անցնելով՝¹⁰⁶ մենք մտնում ենք Դիզակ: Դուռուշայի վերայ մի հատ երեք կամարանի, քարեայ կամուրջ է ձգած, բայց գետի ջուրն այժմ այնքան նուազել է, որ նրա միջովն էլ կարելի է անցկենալ:

Դուռուշայի աջ ափից սկսվում է Տօղ լեռը՝ իւր լանջին ունենալով համանուն՝ Տօղ գիւղը, որ 210 տուն բնակիչ ունի: Հին և փառաշէն եկեղեցւոյ գաւթում թաղուած են Մելիք-Աւանեան մելիք Եգանը և իւր սերնդի ներկայացուցիչք: Տապանագրերն անեղծ են: Յիշեալ մելիքի պալատն այժմ բոլորովին կերպարանափոխուած է և մաս առ մաս բնակարան է դարձել նրա՝ հայ և թրքացած ժառանգներին:

Տօղ գիւղի շուրջ կան հետևեալ գիւղերը. 1. Ջրակոյս, 2. Ողեր, 3. Մամտաձոր, 4. Ազոխ (100 տուն), 5. Ծակուռի (20 տուն), 6. Հագագու և 7. Թաղար (500 տուն):

Թաղար գիւղի մօտ մենք տեսանք մի ընդարձակ մետաքսեայ գործարան, որ ցարդ բանում է:

Տողասար (Թթթ, Գոիշ) լեռան տեսքը հյուսիս-արևելքից, հարավից և հարավ-արևմուտքից

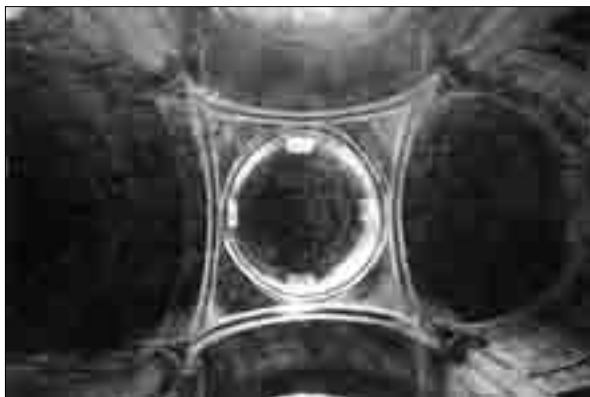
Գործարանը սեպհականութիւն է շուշեցի պ. Աղաջան Մուսլունեանցին: Թաղարի արտածութեան գլխատր նիւթն ածուխն է:

Հագագու գիւղում տէր Համագասպը տեսել է 900 տարուայ մի ձեռագիր աւետարան՝ ամբողջապէս երկաթագիր:

Տօղ լեռան արևելեան և հիւսիսային լանջերի վերայ պտոյտներ անելով՝ մենք հասանք վերջապէս Գուշայ վանքը: Ծանապարհը շատ լաւ է: Եթէ փոքր-ինչ լայն լինի, կարելի է մինչև անգամ կառքով բարձրանալ վանքը¹⁰⁷:

¹⁰⁶ Մինչև Դուռուշայն անցնելը մենք անցած էինք նաև Քեօնդաւան գետը Վարանդում: Գետիս ձախ ափին մենք տեսանք Խոջանդան կոչուած աւերակ շինութիւնը, որոյ նկարագրութիւնը տեսն Ջալալեանի գրքի 342 երեսումը:

¹⁰⁷ Պ. Ա. Բաբախանեանը (տես «Ուխտաւորի յիշատակարանը» գրքոյկը, Շուշի 1885), չը գիտեն ինչի, այս ճանապարհի նկարագրութեան մէջ չափազանց ծայրայեղութիւններ է անում:

Գտիչ վանքի տեսքը Տողասարի գագաթին գտնվող Քթիչ բերդից հարավից և կաթողիկե եկեղեցու բմբուկը ներքուստ

Տող լեռան հանդէպ՝ արևմտեան կողմում, կանգնած է Դիզափայտի շրթան՝ իր մի քանի խրոխտ գագաթներով: Շրթայի արևելեան ստորոտում կան Մոխրենիս (100 տուն) և Տումի (104 տուն) գիւղերը:

Տումի գիւղի մօտ կան Գակի կոչուած մի պալատի ավերակներ: Պ. Բաբախանեանի վերոյիշեալ գրքոյկից (տե՛ս յաւելումը, եր. 1-7) երևում է, որ վերջին ժամանակներումս Թաղավարդ գիւղի մօտ պատահմամբ մի ստորերկրեայ եկեղեցի է գտնուել, որ իր արձանագրութեանցը նայելով՝ մօտ 900 տարուայ շինութիւն է: Արձանագրութեանց մէջ ի միջի այլոց յիշվում է և Գագկայ անուն... և «*ի պետութեան Տեսան Գագկայ Աղուանից իշխանաց իշխանի*» և այլն:

Շատ հաւանական է ուրեմն, որ Տումի գիւղի Գակի կոչուած ավերակները սոյն այս Գագկայ պալատի բեկորներն են:

Դառնանք Գոչայ վանքին¹⁰⁸:

Գտիչ կոչուած վանքը մի փոքրիկ և անշուք շինութիւն է, բաղկացած ժամատնից և տաճարից: Եկեղեցոյ հիւսիսային կողմում և նրան կից կայ մի հին եկեղեցոյ մնացուածը:

Ըստ Ջալալեանի ահա դա է «Գտիչ կամ Թիւնաւան» կոչուած եկեղեցին:

Այժմեան եկեղեցոյ հիմնադիրքն են Սարգիս և Վարդան¹⁰⁹ վարդապետները յամին ՌՂԵ (1246 թ.), որոց, ինչպէս նաև մի քանի եպիսկոպոսաց շիրիմները ժամատան մէջն են:

Մենաստանի արձանագրութեանց մասին Ջալալեանը գրում է. «Ես ի դիւանատանէ սրբազան Բաղդասար արքեպիսկոպոսի հանեալ զարձանագրութիւնս սորին (մենաստանին) գրեցի յիմում առաջին ճանապարհորդութեան, իսկ այժմ, որպէս զնկարագրութիւնս սորին, նոյնպէս և զմնացեալ արձանագրութիւն Դադի վանուց յիւրում տեղւոջ» (եր. 257-258):

Իմ ձեռքի տակ եղած Ջալալեանի աշխատութեան միմիայն երկրորդ հատորումը դուրս է բերած մենաստանիս արձանագրութիւններից միմիայն երեքը: Եւ որովհետև մնացեալները, ինչպէս ասում է ինքը՝ սրբազան ճանապարհորդը, արդէն դուրս է բերած իւր աշխատութեան առաջին հատորում, ուստի ես զանց եմ առնում իմ կարդացածներն արտագրել յիշատակարանումս: Այսքանս միայն կասեմ, որ տաճարի հիւսիսային պատի վերայ եղած ընդարձակ արձանագրութիւնում յիշուած տեղերից, գիւղերից և սահմաններից մեծագոյն մասը մինչ օրս նոյն անուններովն է յիշվում այս կողմերում:

Մենաստանիս ժամատան մէջ չորս հատ գեղութեամբ խաչեր կան, որոնք արուեստի կողմից Խօթայ վանքի խաչաքարերից շատ ստոր չեն:

Գտչի վանքի արևելեան կողմում կանգնած է Տող լեռան ամենաբարձր և ժայռուտ գագաթը՝ Տող բերդը, որոյ վերայ եղած ավերակների նկարագրութիւնն արդէն արել է պ. Բաբախանեանը իւր «Ուխտատուր յիշատակարանի» մէջ, որ և ուղարկում ենք մենք մեր ընթերցողներին:

Գտչի վանուց 28 տարուայ վանահայրն է Առաքել վարդապետ Կոստանեանցը, որ, ինչպէս երևում է, մի գրասէր մարդ է:

Իւր գրատուր աշխատութիւններից հայր սուրբը ինձ երկու կտոր ցոյց տուեց: Թերթեցի: Առանձին ուշադրութեան արժանի մի բան չը գտայ: Հայր սուրբն ասաց, որ հայ մելիքների պատմութեանը վերաբերեալ մի ինքնորոյն նոր աշխատութիւն ունի, բայց այժմ ուղարկել է Ջիբրայէլ՝ իւր աշակերտներից մէկին արտագրելու համար: Խոստացաւ այդ

¹⁰⁸ Այստեղ ավարտվում է «Ուղեգնացական ակնարկներ»-ի 39-րդ նամակը, որն առաջին անգամ հրատարակվել է 1885 թ. «Մեղու Հայաստանի» երկօրյա պարբերականի № 89-ում (14 նոյեմբերի, էջ 1-2):

¹⁰⁹ Մխալ է, պետք է լինի Վրթանես (ծանոթ. խմբ.):

Գոիչ վանք. կարողիկե եկեղեցու ներքին տեսքը դեպի արևելք

Գոիչ վանք. Ժամատան (զավթի) ներքին տեսքը դեպի հյուսիս

աշխատությունն ուղարկել ինձ, եթե որ ես էլ իր մի խնդիրը ի գլուխ հանեմ:

Իսկ նրա խնդիրը հետևեալն է:

1881-ին պ. Բաֆֆին, Տոլ գիւղը¹¹⁰ գալով, Կոստանեանց վարդապետին լուր է ուղարկել, որ իր մօտ եղած ձեռագիրները հետը վերցրած՝ վանքից գալ իր մօտ: Վարդապետը եկել է և պ. Բաֆֆին յանձնել իր երկհատոր ձեռագիր աշխատությունը՝ ստանալով առ այդ պ. Բաֆֆիից ստորագրություն: Ստորագրութեան մէջ թէև ժամանակ որոշուած չէ, թէ Բաֆֆին ե՞րբ պէտք է վերադարձնէ Կոստանեանցի աշխատությունը, սակայն, ըստ ասութեան վերջնոյս, այս ժամանակը վեց ամսուայ համար է եղել:

Մինչդեռ ահա 4 տարին անցնում է, և դեռ Բաֆֆին իր գրատր խոստումը կատարած չէ: Առ այդ Գտչի վանահայրը շատ վշտացած էր «Նամասյի մելիքութեանց» հեղինակից, որ, ինչպէս երևում է իր գրքի վերջին երեսներից, Կոստանեանցի աշխատությունից քչից-շատից օգտուել է:

Բաֆֆիի ստորագրությունը Կոստանեանցը մակագրելով ինձ յանձնեց, որ իր աշխատությունը ստանալով իրան ճամփեմ:

Ուստի, ընդ սմին, ուղարկում եմ խմբագրութեանց պ. Բաֆֆիի ստորագրությունը: Յանձնեցէ՛ք իրան և Կոստանեանցի աշխատությունը յետս ստանալով՝ ուղարկեցէ՛ք կա՛մ ինձ (մինչև ամսոյս վերջը ես Շուշիում կը մնամ), կա՛մ Համազասպ քահանայ Տէր-Ալեանի անցին: Նա կը հասցնէ ըստ պատկանելոյն¹¹¹:

Նոյն օրը՝ իրիկնապահին, Գտչայ վանքից մենք կրկին վերադարձանք Ամարաս, ուր յետ մի քանի

ժամուայ հանգստութեան, զիշերուայ ժամը 2-ին ես մի գիւղացի մանկան առաջնորդութեամբ ճամփայ ընկայ դեպի Շուշի: Արշալոյսը բացուելիս ուղեկիցս ինձ անուանեց այն գիւղերը, որոնք մեր ճանապարհի երկու կողմերումն են ընկնում, և ոմանք անտեսանելի էին մեզ:

Ահա այդ գիւղերը. 1) Սարուշէն՝ 65 տուն, 2) Փիրումաշէն՝ 5 տուն, 3) Խաչմաչ՝ 80 տուն, 4) Դռնավարգ՝ 300 տուն, 5) Շուշիքէնդ՝ 350 տուն, 6) Արկաբլու՝ 40 տուն, 7) Հունուտ՝ 15 տուն, 8) Ալետարանոց՝ 250 տուն, 9) Սղնախ՝ 50 տուն, 10) Զարինուակ՝ 100 տուն, 11) Ղարաբուլաղ՝ 60 տուն. 12) Ջաղացներ կամ Լիլասազ՝ 50 տուն¹¹²:

Հասնելով Շուշի՝ ես տեսայ, որ «Գաղտնիք Ղարաբաղի» պատմութեան մասին զանազան տարածայնությունք են ծագել ոմանց մէջ: Բնական է, որ այդ տարածայնությունքը պիտի հետաքրքրէին ինձ: Եւ ես աշխատեցայ հետամուտ լինել ճշմարտութեանը: Տարածայնություններից ամենահիմնաւորը իմ աչքում վերաբերում էր պատմութեան բնագրի կորստեանը: Այդ բանը ես արդէն գիտէի: Մակար վարդապետը յիշեալ աշխատությունը հէնց ինձ յանձնած օրին ասել էր և իր յառաջաբանութեան մէջ ևս գրել էր, որ բնագիրը կորած է: Այդ բանը պատահել է վարդապետի հին բնակարանից նոր բնակարան փոխադրուած ժամանակ: Յիշեալ ձեռագրի յետ կորել են նաև վարդապետի մի քանի գրքերն ու տետրակները ևս: Այդ կորստեան մասին իր ժամանակին վարդապետը Շուշիում մունետիկ է ման ածել տուել, բայց ապարդիւն: Դրուստը ասած՝ սկզբում ես դժուարանում էի այդ ամէնին հաւատ ընծայել՝ ինքս ինձ մի քանի ենթադրություններ անելով: Ես կարծում էի, որ «Գաղտնիքի» բնագիրը կա՛մ կորած չէ, կա՛մ մի օր պիտի գտնուի: Այդ էր ահա պատճառը, որ ձեռագրի կորստեան մասին իմ «Ակնարկներ»-ում ոչինչ յիշատակութիւն չէի արել ցարդ:

Այժմ, երբ իմ ճանապարհորդությունը վերջացած է, երբ, դժբախտաբար, ինձ անհնարին եղաւ պատմ-

110 «Նամասյի մելիքութեանց» մէջ պ. Բաֆֆին ասում է, որ ինքը «Տոլ բերդում է եղել»: Դա սխալ է, որովհետև Տոլ բերդը համանուն լեռան բարձր գագաթին է: Պ. Բաֆֆին առաջնորդող արժ. Գարեգին քահանան ևս ինձ ասաւ, որ իրանք Տոլ գիւղից դէնը չեն անցկացել: Նոյն բանն ասում է և պ. Առաքել Բաբայանեանը իր «Ուխտաւորի յիշատակարանը» գրքոյկի մէջ: Հաւանական է որեմն, որ պ. Բաֆֆին կարծել է, թէ Տոլ գիւղն է նոյն ինքը՝ Տոլ բերդը:

111 Խմբ. Խնդրում ենք պ. Բաֆֆիից ուղարկել խմբագրութեան հայր Կոստանեանցի աշխատությունը և ստանալ մեզանից իր ձեռագրակիրը:

112 Այս գիւղերի բնակչաց թուրն ինձ հարողոյեց Արցախի վիճակային կոմսիստօրիայի ծառայողներից միւրը:

Գտիչ վանք. վերջին վանահայր (1857 թ.-ից) Առաքել վարդապետ Կոստանդյանցի հիշատակին կերտված խաչքարը

չի հետքերը գտնել, երբ իմ բոլոր ենթադրությունքը և հետախուզությունքը պատմության բնագիրը ձեռք բերելու մասին միանգամայն խորտակուեցան, անօգուտ անցան, երբ միս կողմից գանազան անախորժ տարածայնությունք են լսում, որոնցից բնագրի կորստեան վերաբերեալը, ինչպէս ասացի, ինձ արդար և իրաւացի է թուում, այժմ, ասում են ես, կրկին դիմում եմ Մակար վարդապետին և պահանջելով պահանջում. «Տու՛ր զհաշի տնտեսութեան քոյ»:

Համաձայնեցէ՛ք, ընթերցո՛ղ, որ Մակար վարդապետը չէ, ո՛վ ուզում է լինի, կատարեալը յանցաւոր է, եթէ այնքան տարի և այնքան խնամքով և զգուշութեամբ պահուած և վերջը իրան ամանաթ պահ տուած մի աւանդի հետ այդ աստիճան անհոգութեամբ է վերաբերվում և կորսնցնում: Բայց Մակար վարդապետը սարսափելի երդումներով ինձ հաւատացնում է, որ կորուստը կորուստ է:

Ի՞նչ է մնում ինձ անել, եթէ ոչ հաւատալ մի մարդու, այն ևս կրօնաւորի խօսքերին և երդումներին: Եւ ես, մեծ ցաւ ի սիրտ, հաւատում եմ:

Բան կորսնցնելը, արդարև, սովորական և անմեղ երևոյթ է, բայց «Գաղտնիքի» բնագրի կորուստը մի կատարեալ անբախտութիւն է: Եւ թո՛ղ Մակար վարդապետն ինքն այդ մասին հաշի տայ իր խղճի և աստուծոյ առաջ:

Այսպէս, տարածայնութիւններից մինը և էականն ու հիմնաւորը մնաց և ցարդ մնում է անփառատելի: Միս տարածայնութիւնքը ես ստուգեցի և անհիմն գտայ: Ահա այդ տարածայնութիւնքը:

Դիրք և կշիռ ունեցող մի անձն ինձ հաւատացնում է, որ «Գաղտնիք Ղարաբաղին» Մակար վարդապետի հեղինակութիւնն է: Յիշեալ անձը 1880 թուականին իւր իսկ աչքերով տեսել է վարդապետին «Գաղտնիքը» շարադրելիս: Ես, թէև խորին կերպով համոզուած էի և հիմալ էլ համոզուած եմ, որ Մակար վարդապետի ուժից և ձեռնհասութիւնից միանգամայն բարձր է «Ղարաբաղի գաղտնիքի» նման մի գրուածքը շարադրել և յօրինել, այնուամենայնիւ, հետամուտ եղայ ստուգել վերոյիշեալ անձից իմ լսածը:

Դժբախտաբար, այդ անձը թէ՛ իմ բարեկամն է համարվում և թէ՛ Մակար վարդապետի և խնդրում, աղաչում է, որ ինձ հաղորդածը ես կողմնակի միջոցներով ստուգեմ՝ առանց վարդապետին իւր անունը յայտնելու: Ինչպէս ընթերցողը տեսնում է, իմ դրութիւնը բաւականին յիմար դրութիւն է: Մարդիկ, իբր ականատես, ինձ իրողութիւն և ճշմարտութիւն են հաղորդում, բայց միևնոյն ժամանակ չեն ուզում, որ ես իրանց և Մակար վարդապետին ճակատ առ ճակատ խօսեցնել տամ: Ի՞նչ արած: Դիմում եմ կողմնակի միջոցներին: Վարդապետի մօտ տեսնում եմ և սեպիական աչքերովս կարդում նախ՝ Չմիւռնիոյ առաջնորդ գեր. Մելքիսեդէկ եպիսկոպոսի մի յանձնարարական գրութիւնը, երկրորդ՝ Պօլտոյ ազգային մի հիմնարկութեան (անունը միտս չէ) շնորհակալութեան թուղթն առ Մակար վարդապետ, որոնցից երևում է, որ 1880 թուականին վարդապետը տակաւին Տաճկաստանումն էր: Բացի դրանցից՝ Մակար վարդապետը մի առ մի ինձ պատմում է, թէ ինքը Կ. Պօլսից երբ է դուրս եկել, երբ Աղսթափա հասել, այնտեղ ոտը կոտրել, մի քանի ժամանակ հիւանդ մնացել, յետոյ անցել-զմնացել Էջմիածին, որքան ժամանակ է այնտեղ մնացել, երբ է փոխադրուել Շուշի:

Այս ամէնից յետոյ, ինքնըստինքեան, սուտ է դուրս գալիս ուրեմն ինձ հաղորդող անձի խօսքերը, թէ նա տեսել է 1880-ին Մակար վարդապետին «Գաղտնիքը» շարադրելիս¹¹³:

Մի ուրիշ անձն ինձ ասաւ, որ ինքը Մակար վարդապետի խնդրանօք և նրա համար շատ և շատ գրաւոր տեղեկութիւնք է գտել և թարգմանել մի ժամանակ Շուշուայ գաւառական վարչութեան արխիւից: Եւ այժմ կարծում է, որ «Գաղտնիքը» Մակար վարդապետն ինքն է շարադրել՝ հէնց վերոյիշեալ փաստաթղթերից օգուտ քաղելով: Այս բանը ես ուղղակի Մակար վարդապետին յայտնեցի: Նա պա-

¹¹³ Այստեղ ավարտվում է «Ուղեգնացական ակնարկներ»-ի 40-րդ նամակը, որն առաջին անգամ հրատարակվել է 1885 թ. «Մեղու Հայաստանի» երկօրյա պարբերականի № 90-ում (17 նոյեմբերի, էջ 1):

րոնի ասածի ճշմարտ լինելը վկայելով՝ ինձ ցոյց տուեց, թէ ինչպէս իր ստացած փաստաթղթերի թարգմանութիւնքը, նոյնպէս և նոյն ինքնորոյն, առանձին աշխատութիւնը նոյն տեղեկութեանց վերայ են հիմնեալ: Տեղեկութիւնքը վերաբերում են Ղարաբաղի, Չանգեզուրի, Հալիճորի անցքերին, որոց մասին «Ղարաբաղի գաղտնիքի» մէջ ոչ իսկ յիշատակութիւն է լինում: Դրանցից Մակար վարդապետ Բարխուդարեանցը մի ինքնուրոյն պատմական վէպ է գրում՝ ըստ օրինակի պ. Բաֆֆիի «Դաւիթ Բէկին»:

Վէպը տակաւին կիսատ է: Եւ ես խորհուրդ տուի և կուտամ հայր Բարխուդարեանցին աշխատիլ գրուածքը հանձնել:

Մի քանի այլ անձինք ևս ինձ ասում էին, որ իրանք Մակար վարդապետին շատ անգամ տեսել են այս և այն թիւրք ծեր մօլլայի և խանի մօտ յաճախ երթևեկելիս և նրանցից զանազան տեղեկութիւնք և բանաւոր ատենութիւնք հաւաքելիս:

Այս ևս ճշմարիտ դուրս եկաւ: Յիշեալ տեղեկութիւնքը վարդապետը հաւաքել է իր պատմական վէպի համար: Չանց են առնում յիշատակել և այն տարածայնութիւնք, որոնք Շուշի հասել էին Թիֆլիսից, և որոց մէջ ոչ միայն Մակար վարդապետը խաբէբայ և խարդախ անձն էր հռչակվում, այլ նաև տողերիս գրողն էլ մեղադրվում էր իբրև վարդապետից կաշառուած մի անձն: Ես իմ կողմից ներում են այդ պարոններին: Բայց սրտանց ցաւում են, որ դրանք ևս իրանց կողմից չեն խղճահարվում ժողովրդի առաջ՝ ի տարապարտուց անուանարկել մի խեղճ վեղարատրի, որ Արցախի այսօրուայ հոգևոր իշխանատրներից միանգամայն արհամարհուած, անտես է արած և իր հոգեկան միակ միսիթարութիւնը գտնում է գրատու օգտակար և անձանձիր պարավանց մէջ¹¹⁴:

«Գաղտնիք Ղարաբաղի» պատմութեան մասին Մակար վարդապետն իր ժամանակին այլ և այլ մարդկանց է դիմել և խորհուրդ ու օգնութիւն հայցել: Այդ մարդկերանցից առաջինն է Բաֆֆին, որ վարդապետի երկու իսկ նամակներն անպատասխանի է թողել միանգամայն: Սա եթէ սև նախանձ չէ, անպատճառ մեծ անքաղաքավարութիւն է պ. Բաֆֆիի և ունկից կողմից: Երբ այդ բանը Շուշիում՝ սրբ. Սագինեանցի տանը և նրա ներկայութեամբ ես յայտնեցի «Արբիւր»-ի խմբագիր պ. Տիգրան Նազարեանցին, նա ինձ ասաց, որ Բաֆֆին իբր թէ վարդապետի նամակներին պատասխանել է՝ առաջարկելով «Ղարաբաղի գաղտնիքը» իրան

(Բաֆֆիին) ուղարկել, որ եթէ նրա մէջ օգտակար տեղեկութիւնք գտաւ, ժամանակին օգուտ կը քաղէ: Բայց Մակար վարդապետը Բաֆֆիից նոյնիսկ այս տեսակ պատասխան ստանալն ևս ժխտեց:

Ապա թէ ոչ, ո՛վ գիտէ, Մակար վարդապետ թերևս սխալուէր և իր ձեռագիրն ուղարկէր «Խամսայի մելիքութիւններ»-ի հեղինակին, նա էլ այդ ձեռագիրը ևս պահէր այնպէս իր մօտ, ըստ իր տգեղ սովորութեան, ինչպէս չորս տարուց ի վեր պահում է ահա Գտչայ վանքի վանահայր Կոստանեանց վարդապետի ձեռագիրը, թէպէտ և վեց ամիս ժամանակաւ է վերցրել նրանից:

«Գաղտնիքի» գոյութիւնը Մակար վարդապետը յայտնել է և սրբազան Արիստակէս եպիսկոպոս Մեղրակեանցին՝ խնդրելով, որ սա յիշեալ պատմութիւնը «Նոր-Դար»-ի մէջ տպել տայ և իր՝ վարդապետի համար վարձատրութիւն պահանջէ պ. Սպանդարեանցից: Պ. Սպանդարեանցը, իհարկէ իրաւունքով, կամեցել է նախ ձեռագիրը տեսնել և ապա տպագրութեան և վարձատրութեան մասին իր որոշումները յայտնել:

Մինչև «Նոր-Դարի» խմբագրի այս պատասխանը ստանալը Մակար վարդապետը պատասխաններ է ստացել նաև Բագուից՝ աղա Առաքէլ Ծատուրեանցից, Մօսկուայից՝ Յակոբ առագ քահանայ Սուրենեանցից և պրօֆեսօր Զերովըր Պատկանեանցից: Պ. Ծատուրեանցը բանաւոր կերպով, այլ ոչ գրաւոր, ինչպէս «Նոր-Դար»-ի մէջ գրած էր բժիշկ Արամեանցը, ապապրել է վարդապետին, որ ինքն ուրախութեամբ յանձն է առնում տպագրել «Գաղտնիք Ղարաբաղին», եթէ որ հասկացող անձինք նրա արժանատրութիւնը վկայեցին. մի առաջարկութիւն, որ, իհարկէ, նոյնպէս իրաւացի է: Սուրենեանց քահանայն և նրա միջոցաւ պրօֆեսօր Պատկանեանցը պահանջել են Մակար վարդապետից, որ սա «Գաղտնիքը» շուտով իրանց ուղարկէ: Տպագրութեան ծախսը մայրաքաղաքներում, անշուշտ, կը հոգացուի:

Մակար վարդապետը իսկոյն ևեթ ուղարկում է «Գաղտնիքի» առաջին մասը միայն: Պրօֆ. Պատկանեանցը, իբրև գրաքննիչ, ձեռագրի տպուելու իրաւունքը տալիս է և յանձնարարում Սուրենեանց քահանային՝ պահանջել և երկրորդ մասը: Այդ ժամանակ Սուրենեանցը վախճանվում է Մօսկուայում: Մի քանի ժամանակից յետոյ հանգուցեալ քահանայի որդին՝ բժշկապետ Սուրեն Սուրենեանցը, նամակ է գրում Մակար վարդապետին և յայտնում, որ ամբողջ գրքի տպագրութեան ծախքը հօր տեղակ ինքը պատրաստ է յոգալ, խնդրում է շտապել ուղարկել և նրա մնացեալ՝ երկրորդ մասը: Բայց Մակար վարդապետը չէ կամենում երկրորդ մասն ուղարկել: Ահաւասիկ հէնց այս օրերումն էր, որ ես Շուշի գտնուեցայ, վերոյիշեալ գրագրութիւնքը կարդացի, կարդացի «Գաղտնիքը» և նրա բովանդակութիւնն ամենահամառօտ կերպով սեղմեցի իմ

114 Մակար վարդապետ Բարխուդարեանցն իր ապրուստը հայթայթում է Շուշուայ յեղալական դպրոցում կրօն և հայ լեզու ուսուցանելով: Այդ պաշտօնը նրան յանձնել է հանգուցեալ Անդրեաս արքեպիսկոպոսը: Այժմ շատերը կան, որոնք աչք են տնկել վարդապետի և այդ պաշտօնին: Ի պատիւ Շուշուայ հոգևոր դպրանոցի հոգաբարձութեանը՝ պէտք է ասած, որ նա այս տարի հայր Բարխուդարեանցին կրօնուսոյց նշանակեց և իր դպրանոցում:

«Ակնարկներ»-ում: Մի քանի ժամանակ յետոյ, համաձայն վարդապետի պահանջման, Մօսկուայից յետս ստացուեց «Գաղտնիքի» և՛ առաջին մասը, որոյ վերայ ես ինքս կարդացի գրաքննիչի թոյլտուութիւնը տպագրութեան համար: Այժմ հաւատացնում եմ թէ՛ Մակար վարդապետին և թէ՛ ումկիցէ, որ յիշեալ ձեռագրի երկրորդ մասն ևս Ռուսաստանում տպուելու ոչ մի էական արգելքի չէ կարող հանդիպել, որովհետև Երմօլով, Յիցիանով, Մաղաթով և այլք, որոց այնքան խստութեամբ դատապարտում է «Գաղտնիքի» հեղինակը, պատմութեան սեպհականութիւն են: Եւ նրանց լաւ ու վատ գործունէութեանց լոյս աշխարհ հանելուց ո՛չ օրէնքը կը խայնի, ո՛չ պետական պատիւը: Առանց «Գաղտնիքի» էլ վերոյիշեալ անձնաց գործունէութիւնը քչից-շատից արդէն լոյս աշխարհ ելած է «Ակտերի» և նոյնիսկ մեր գրականութեան մէջ: «Գաղտնիքը» այդ մարդկանց գործունէութիւնը առաւել պարզում ու լուսաբանում է միայն: Մինչդեռ նրանում մեր ներքին նորագոյն պատմութեանը վերաբերեալ բազմաթիւ կէտերը խիստ հետաքրքրական, հրահանգիչ, նոր և թարմ են: Հետևաբար տողերիս գրողը իւր կողմից դառնում է ամէն մի հայ ձեռնիստ անձանց և մանաւանդ «Թիֆլիսի հայ գրք. հրատ. ընկերութեանը», որ յիշեալ պատմութիւնը Մակար վարդապետից ձեռք բերելու և հրատարակելու հոգ տանի¹¹⁵:

115 Թող ինձ ներել պ. Բաբախանեան, որ իւր վերջին («Արձագանք» № 19) նամակը, իբրև մի անբովանդակ կամ լաւ է ասել մի ցուցամուլ դատարկաբանութիւն, անպատասխան եմ թողնում: Չարժէ, որովհետև մեզ քաջ յայտնի են այն մարդիկ, որոնք մեր մէջ մի տող բան չեն ուզում գրել առանց Բեկինսկիների, Վօլտերների, Շէքսպիրների և Գրիբոյեդովների անունները քաշքշելու: Թէպէտև այդ մարդիկը իրանք ևս շատ լաւ գիտեն, որ այդ հեղինակներից և ոչ մէկին իրանք չեն ճանաչում: Այդ մարդկանցից մէկն էլ առասիկ և պ. Բաբախանեանն է, որին ես վարդուց եմ ճանաչում և չեմ զարմանում, երբ այդ պարունը քննադատութեան մասին երբեմն իմ յայտնած մտքերը (տե՛ս «Կայծերի» մատենախօսութիւնը) այժմ ինձ է ուղղում, ինձանից ստացած ասորանքը ինձ է ուզում ծախել՝ առանց գէթ մտածելու, որ յիշեալ մտքերը «Գաղտնիքի» (չը սպուած գրքի) առթիւ գրուած իւր՝ թող ասենք «քննադատութեան» հետ ոչ երբէք կարող են յարմարուիլ ու հաշտուիլ: Բայց պ. Բաբախանեանի երկրորդ նամակի մէջ մի պարբերութիւն կայ, որ կարելի չէ անուշադիր թողնել: «Մենք կարող էինք, – ասում է պ. Բաբախանեան, – մեր իմացած մասնատր տեղեկութիւններն էլ առաջ բերել մեր յօդուածում. մենք ցոյց կը տայինք շատ և շատ հետաքրքիր բաներ, որոց մասին պ. Հայկունին մինչև այժմ չէ մտածել անգամ: Այս հետաքրքիր բաները կը մնան մեզ մօտ հարկատր օրուայ համար»: Յայտնելով մեր ցարը, որ «Արձագանքի» Շուշուայ աշխատակիցը իւր ունեցած «մասնատր տեղեկութիւնները» և «շատ ու շատ հետաքրքիր բաները» իզուր տեղը մինչ օրս բաքցրել է ընթերցող հասարակութիւնից և «քննադատութիւններ» է գրել երկի գրած լինելու համար, ես ահա յայտնում եմ, որ «Լարաբաղի գաղտնիքի» մասին իմ գիտեցածս ու իմացածս ահա այս է, ինչ որ վերևում գրուած է: Եթէ «Արձագանքի» աշխատակիցը կարող է այս ամէնը հերքել, ջրել, եթէ պարունը կարող է ապացուցանել «Գաղտնիքի» կեղծութիւնը և Մակար վարդապետի

Պ. Նիկողայոս Տէր-Աւետիքեանցի առաջնորութեամբ այցելեցի պ. Վահան Տէր-Գրիգորեան Դաղնանին¹¹⁶, որոյ մօտ բաւականին գրչագիր մատենաներ կան: Ահա դրանց համառօտ ցուցակը.

1. Տօնացոյց, թղթայ, բաղկացած է երեք մասերից՝ Տօնացոյց, Աշխարհագրական գիտելիքներ Ս. գրքի մէջ յիշուած տեղերի վերաբերութեամբ և Տաղարան: Տաղերի թիւը՝ երեք:

ա) «Տաղ ի Գրիգորիսէ Աղթամարցոյ ասացեալ», բովանդակութիւն սոխակն է և վարդը, ընդամենը 64 տուն:

բ) «Ողբ Կոստանդնուպօլսոյ, թուական հայոց 972 (1523)». ընդամենը 36 տուն, հեղինակը Առաքել Բաղիշեցին է:

պետի խաբերայութիւնը, այն ժամանակ նրանից առաջին շնորհակալ լինողը ես կը լինեմ: Բայց մի անհրաժեշտ պայման. թող պ. Բաբախանեանը փաստերով և միմիայն փաստերով խօսի, իսկ իւր «քննադատական հայեացքներն» իրան համար պահէ: Դրանց արժէքը մենք արդէն պ. Բաբախանեանի առաջին նամակում տեսանք և կուշտ ծիծաղեցանք: Այլ առակ լուարուք: Անցեալներում Թիֆլիսի մէջ ի ներկայութեան Համազասպ քահանայ Տէր-Աւետիքեանցի, պ. պ. Ս. Հախումեանցի և Յ. Տէր-Մովսիսեանցի՝ Նիկողայոս Տէր-Աւետիքեանցը («Աղբիւր»-ի աշխատակից) ինձ ասում էր, որ իբր թէ ինքը՝ Բաֆֆին, իրան ասել է, թէ իւր մօտ Մակար վարդապետի մի նամակն ունի: Դրա մէջ վարդապետը իբր գրած է եղել Բաֆֆինին, որ «Գաղտնիք Լարաբաղին» վարդապետի հեղինակութիւնն է, և այդ աշխատութիւնը անելիս վարդապետն օգուտ է քաղել այս ու այս աղբիւրներից: Եթէ, յիշաւի, պ. Բաֆֆին ունի այդպիսի նամակ, հապա էլ ո՞ր օրուայ համար է պահել: Թող հրապարակ հանէ: Եւ ահա Բաբախանեանց վարդապետի խաբերայութիւնն ինքնըստինքեան կը յայտնուի, և այն ժամանակ, ինչպէս պ. Բաբախանեան, նոյնպէս և ամենայն ոք, բաց աչքով կը տեսնեն, որ Մակար վարդապետի առաջին քարկոծողը ես ինքս կը լինեմ: Սպասում ենք, ուրեմն թէ՛ պ. Բաբախանեանի «մասնատր տեղեկութեանց» և «շատ ու շատ հետաքրքիր բաներին» և թէ՛ պ. Բաֆֆինի մօտ եղած նամակին: Նոյն պ. Նիկողայոս Տէր-Աւետիքեանցը նոյն անձանց մօտ և միևնոյն օրն ինձ ասաւ, թէ պ. Գալուստ Շիրմազանեանը ասել է, որ Ապրէս Բէկնազարեանցը իբր թէ վախճանած է Թարիզում դեռ 1836-ին: Հետեաբար նա չէր կարող մինչև 1881 թին Արցախում լինել: Գիտնալով, որ պ. Շիրմազանեանը պարսից պատմութեան և պարսկաստանի հայ գործիչների անցելոյն հետ լաւ ծանօթ է, ես ցանկացայ տեսնել պարունին և հետը անձամբ խօսել: Բայց, դժբախտաբար, չը կարողացայ ցարդ տեսնել: Ուստի ահա հրապարակաւ խնդրում ենք պ. Շիրմազանեանից յայտնել հրապարակաւ իւր գիտեցածը Ապրէս Բէկնազարեանցի և, եթէ ուզում է, նաև «Գաղտնիք Լարաբաղի» մասին: Տողերիս գրողը ոչինչ բանով Մակար վարդապետի հետ կապուած չէ: Եւ նա նոյնպէս և գուցէ ւելի, կարօտ է հարցի պարզուելուն: Թող ուրեմն հրապարակ գայ նա, ով ինչ ասելիք ունի: Քունջուպուտների խօսք ու գրոյցները և պառաւական բանբասանքները ոչ հարց են պարզում և ոչ խօսողների պատիւ բերում: (Ծանօթ. խմբ.) Այստեղ ավարտվում է «Ուղեգնացական ակնարկներ»-ի 41-րդ նամակը, որն առաջին անգամ հրատարակվել է 1885 թ. «Մեղու Հայաստանի» երկօրյա պարբերականի № 93-ում (28 նոյեմբերի, էջ 1-2): 116 Խոսքը Խաչիկ վարդապետ Դաղյանի մասին է (ծանօթ. խմբ.):

գ) «Յաղէքսանդրէ գրոյն Խաչատուր վարդապետի Կեչառացոյ ասացեալ», ընդամենը 22 տուն, ամեն մի տունը՝ 5 և աւելի տողերից բաղկացեալ:

2. Աւետարան, թղթայ և առանց յիշատակարանի:

3. «Մանդուղք աստուածային ելից», միջագիր և մագաղաթեայ աշխատութիւն, թուականը ՉՀԸ (1329), «յանապատս Փոս վերակոչեալ, յաշխարհիս Կիլիկեցոյ, ի թագաւորութեան Հայոց չորրորդ Լևոնի աստուածակարգ արքայի, որոյն Աշնի թագաւորի»:

4. «Միմէօնի վարդապետի Ջուղայեցոյ արարեալ Քերականութիւն ըստ լեզուի մերում Հայկազեանց», մագաղաթեայ: Գրքին կցած է նաև «Ստորագրութիւնք Արիստոտելի», ձեռագիրը թուական չունի:

5. «Մեկնութիւն սաղմոսաց Գրիգորի Տաթևացոյ», թղթայ, հայկական ՊԿԳ (1414) թուականին՝ գրուած Տարբերունի գաւառում:

6. Մաշտոց, մագաղաթեայ, գրուել է Արցախի Գետածոր գիւղում՝ ՌԺ (1561) թուին:

7. Մաշտոց, թղթայ, ՌՃԺԷ (1668) թուին, գրուած «յերկիրս Հազարեան ի գեօղն, որ կոչի Հարար»:

8. Մաշտոց, թղթայ, ՌՀ (1621) թուականաւ:

9. «Սահմանք իմաստասիրաց Դաւթի Անյաղթի», թղթայ, գրքի մէջ կայ նաև «Դաւթի Անյաղթ փիլիսոփայի ներբողեան ի սուրբ խաչն աստուածընկալ», կայ նոյնպէս «Յովհաննիսի բարունոյ ի խնդրոյ ուսումնասէր և բարեպաշտ իշխանին... ասացեալ յաղագս երկնի և զարդուք նորին»:

10. Մաշտոց, թղթայ, անթուական:

11. Վեց մասերից բաղկացած մի գիրք, մագաղաթեայ, անունը և թիւն անյայտ, բովանդակութիւնը՝ կրօնական և քաղաքական, նամականիք և ճառեր:

12. Ժողովածու, թղթայ և կիսով չափ մաշուած:

13. «Մամուլէ քահանայի հաւաքմունք ի հնոց պատմագրաց յաղագս գիտի ժամանակաց անցելոց մինչև ի ներկայ. ծայրաքաղ (ծաղկաքաղ) արարեալ»: Յիշատարականից երևում է, որ գրուած է ՉԿԳ (1315) թուականում Արճիշոյ Ուղընձոր մենաստանում:

14. Մօտ 400 մեծադիր թերթերից բաղկացած մի գիրք, թղթայ և անթուական, որոյ մէջ կան երգեր, գանձեր, տաղեր, մեծաւ մասամբ կրօնական բովանդակութեամբ: Հեղինակներից ոմանք կարծեօք ցարդ անյայտ են:

15. Գանձարան, անթուական և թղթայ, մօտ 500 թերթերից բաղկացած: Երգերի բովանդակութիւնը՝ կրօնային:

16. «Տեսիլ սրբոյն Գրիգորի վասն Հոգւոյն և Մարմնոյն», թղթայ և անթուական:

17. Ժողովածու այլ և այլ ճառերի և քարոզների, անթիւ և թղթայ:

18. «Մեկնութիւն չորից արեւարանչաց Տաթևացոյ», թղթայ և անթուական:

19. «Հարանց վարք», թղթայ, «յԱսքանագեանս մեծ տոմարի, հայոց մեծաց թուականի, երբեակ քառիցս հարիւրի եօթանց տասանց և միակի» (1271 թ.) գրուած է «ի մեծ քաղաքս արքունի, որ Տրապէզ սա յորջորջի»:

20. Սաղմոս, ընտիր մագաղաթ և ձեռագիր, ավետարան, որ թուական չունի:

21. Քարոզգիրք, թղթայ, անթուական:

22. Քերականութիւն, թղթայ, մեծադիր, մօտ 300 թերթ, հեղինակը և թուականն անյայտ:

23. «Յովհաննոս պիտակ աշակերտի Գրիգորի եռամեծի արարեալ զարադրութիւն կարգաց չորեքտասան աստիճան վարդապետաց և լուսաւոր բանից», թղթայ և անթուական:

24. Քարոզգիրք, մաշուած, հեղինակը և թիւն անյայտ:

25-26. Երկու անկազմ և անթիւ գրեանք՝ ճառեր և խրատներ:

27. «Հարցմունք և լուծմունք սրբոյն Գրիգորի Տաթևացոյ», մեծադիր, թղթայ, թուականը՝ ՊԽԶ (1397 թ.):

28. «Գիրք հարցմանց, զոր արարեալ է երջանկապատիւ և երիցս երանեալ ս. հայրն մեր Գրիգոր կոչեցեալն Տաթևացի. այլ և ասացուածք մեծ վարժապետին Յովհաննոս Որոտնեցոյ ի բանից մարգարեիցն», ի թուականիս հայկական ազգիս, մի հագար և հարիւր տասն և մի թոյս (1111-ին=1662 թ.), թղթայ, խոշոր դիրքով, քառածաւալ: Լուսանցքներից մէկի վերայ եղած ծանօթութիւնից երևում է, որ այս գիրքը հեղինակի մետասաներորդ աշխատութիւնն է: Գրուած է Երնջակի վանքում ոմն Եսայի Կարճաւանցոյ հրամանաւ:

29. «Մեկնութիւն գործոց առաքելոց Յովհաննոս Ոսկերերանի», թղթայ, թուականը՝ «Խոսրովային թոյ Հայկազանցս հինգ հարիւր երրորդի քառասներորդ երրորդի (1094 թ.), մեծադիր, ունի մի ընդարձակ յիշատակարան Պահլաւունի ս. Գրիգորի համանուն որդոյ կողմից գրած: Յիշատակարանի վերջումը ասած է. «Ընդ օրինակեցան գիրքս այս ըստ Կեսարացոց օրինակաց, որ կան յարկեղս գրոց սրբոյն Պամփիլեայ իրովք ձեռովք գրեալ»: Միևնոյն այս բառերը ես գրուած տեսայ նաև Առջածորի եկեղեցում եղող աստուածաշնչի յիշատակարանի վերջումը:

30. «Գիրք առաքիւնութեան և մոլութեանց», մեծադիր, անթուական: Մոյն այս գրքի մի այլ օրինակը ես տեսայ նաև Գանձասարի վանքում և կարծեմ նախկին ցուցակներումս յիշել եմ:

Բացի այս գրքերից, որոց մեծագոյն մասը Երից Մանկանց վանքի սեպիականութիւնք են եղել մի ժամանակ, պ. Դաղեանի մօտ ես տեսայ նաև մի քանի երկաթագիր, նօտրգիր և մետրոպոլիտ թերթեր, Վշտալի Եփրեմ կաթողիկոսի 4 կոնդակներ՝ գրուած 1824-1830 թուականների ընթացքում: Տեսայ նոյնպէս Ստեփան արքեպիսկոպոս Ենօքեանի մի

նամակը՝ գրած յամին 1828 յունիսի 10-ին առ ոմն ազնուական իշխան Աղաբեկ, որոյ մօտ Ենօքեան արքեպիսկոպոսը պարծենում է, որ ինքը Պարսկաստանից 10.000 տուն հայ է գաղթեցրել:

Վերջապէս պարոնի մօտ կան նմանապէս Աղուանից կաթողիկոսաց երկու կոնդակները¹¹⁷:

Իբրև մի փոքրիկ նմուշ՝ զետեղում եմ «Ակնարկներ»-ում պ. Սամուէլ Գիլզադեանի «Ոսկի աղունակ» գուսանական վիպասանութեան (որոյ մասին նախորդ նամակներիցս միևնույն մի երկու խօսք ասել եմ) նախերգանքը և դրանով վերջ տալիս «Ուղեգնացական ակնարկներ»-իս: Ինքս էլ յետ երկու ատուր կը թողնեմ Արցախը՝ ուղղակի Թիֆլիս գնալու համար, իսկ Գիլիստանի հետ ծանօթանալս, դժբախտաբար, մնաց մի այլ պատեհ ժամանակի:

Գալով Արցախի վանական կալուածոց և եկեղեցականութեան մասին խոստացածս յօրուածոց՝ կաշխատեմ Թիֆլիսում պատրաստել և առանձին յանձնել խմբագրութեանը¹¹⁸:

Ահա՛ «Ոսկի Աղունակ»-ի նախերգանքը.

«Ողջոյն ձեզի, Տիարք և Տիկնայք,
Բոլոր Հայոց ճանապարհի.
Աստուած ձեզի տայ երկար կեանք,
Ձեր որդիքը ողջ պահի:
Ես երգիչ եմ և վիպասան,
Ծառայ եմ ձեր ամենքին,
Հրաման տուէք, պատմեմ մի բան
Կամ ձեզ մի լաւ երգ երգեմ:
Փող չեմ ուզիլ վարձիմ երգին,
Գողթում ունիմ ես այգի,
Նա բերում է բաւականին
Ինձի ապրուստ և զինի:
Ես չեմ սիրում ոսկու ձայնը,
Ոչ իւր երես շէկ-դեղնած,
Ոչ արծաթի դահեկանը՝
Մեռելի պէս գոյն թռած:
Ես սիրում եմ բամբուխ ձայնը,
Կարմիր գինին մեր Գողթնեաց,
Հայոց աշխրի երգն ու պարը,
Յուցք ու զրոյց, վէպք Նախնեաց:
Դուք չէք տեսել, տեսա՛րք և տիկնա՛յք,
Մեր գինաւտ այգեստանք,
Եւ չէք խմել անուշահամ
Հրեղէն գինուց մեր Գողթան:
Մեր գինին է Արամազդայ
Գինայ ակնի ջուր անմահ,
Ազատն ի վեր՝ Մասեաց Քաջաց
Հրեղէն այգուց Գողթն եկած:

Որից կտրեց, գաղտ Քաջերից,
Տնկեց Նոյր Արկուռի,
Խմեց գինուց, զուարթ ապրեց
Դեռ էլ երկար շատ տարի:

Եւ այդ հրեղէն գինու ոգով
Երգիչ դառան հինք Գողթնեաց,
Արամազդեան բամբուխ լարով
Երգել պատմել գործք նախնեաց:

Այն գործերը ամենահին,
Որ վիպասան-երգիչներ
Իրենց լանջեր գիրք շինեցին
Չայնագրեցին վրան անգիր.

Այն երգերը, որ Հայ-նախնեաց
Կեանքից իրենց կեանք առին,
Երգիչների սրտի խորքից
Հայի հոգով բղխեցին:

Եւ երկնքում ստեղծեցին
Մեծն Արմազդ, Քաջ Վահագ,
Մէկին տուին երկին, երկիր,
Միսին՝ կորով ոյժ անյաղթ:

Մէկի ուսման ճարտարութեան,
Տիր դալիրը կամ գրող,
Ու գրածը ճակտին մարդկան
Կարդացողը՝ սև կրող:

Միսին՝ երկնից որոտ, փայլակ,
Քաղել թաթառ, վիշապներ,
Եւ ողջ երկրի ծովն ու ցամաք,
Քաղել գազան, վիշապներ:

Ու երազընդհանն երազատոր,
Եւ առէզն ու դիք սպիտակ.
Մին՝ ողջացնող քաջ վիրատոր,
Միս՝ կորած քաջի գտակ:

Եւ տատ ու մայր զգաստութեան
Հայոց աշխրին տուող կեանք
Նանեական-Անահատական
Հնարքի-խնամքի դիք-տիկնայք:

Եւ երկրումս ծնեցրին
Նոցա համհարզ դիւցազունք,
Եւ հոմանիշ սոցա ձիւքին
Հայոց տիկնայքը՝ փափկասունք:

Եւ վառեցին սիրտ Սահակի
Բագրատունի ասպետի՝
Տալ Մովսէսի Խորենացուն
Գրել Հայոց Պատմութիւն:

Այդ երգք տուին՝ ամենահին
Հայոց լեզուի նշխարներ
Թարգմանչաց, նոյն ոճովն անգին,
Հայացնել յոյն գրքեր:

Բայց հէնց այդ իսկ խլեց կտրեց
Այն երգք Հայի բերանից.
Եւ նոցա տեղ տուեց Հային
Խորթ փառքի երգքն օտարի:

Եւ վերցրեց Հայ աշխրից
Գողթան վերջին էլ երգչին,
Որին տեսաւ աչք Սահակի,
Լսեց և ունկ Խորենի:

117 Այստեղ ավարտվում է «Ուղեգնացական ակնարկներ»-ի 42-րդ նամակը, որն առաջին անգամ հրատարակվել է 1885 թ. «Մեղու Հայաստանի» երկօրյա պարբերականի № 94-ում (1 դեկտեմբերի, էջ 1-2):

118 Այդ յօդուածները կը տպուին առաջիկայ 1886 թուականի «Մեղուի» համարներում:

Եւ հրեղէն Գողթան զինին
 Լուաց նորա էլ մարմին.
 Որթի տերևք պատանեցին,
 Ճիւղերը նաժ հիստեցին:
 Բարձին նորան և իւր բամբիւ
 Ուսոց վրան՝ սիրողներ,
 Տարան այգին և յանձնեցին
 Հովանաւոր որթենոյն:
 Նորա վերայ ողկոյզ կթեց
 Իւր ստինքը քաղցր արիւն,
 Ողորմաթասն հոգին տարեց
 Անմահ դրախտի զինետուն:
 Եւ որթը նրան արտասուալից
 Եւ իւր բամբիւն համբուրեց,
 Արտասուաթոր ուռքը շիրիմն
 Բազկատարած գրկեցին:
 Որ տեսնողքը անգիր կարդան
 Այս է տապան հանգստեան,
 Գողթան վերջին վիպասանի
 Եւ իւր անմահ բամբուի:
 Նորա հետ և երգք հայկական
 Գուսանական, վիպական՝
 Երկու-երեք հազար տարուան՝
 Ամենքն իջան գերեզման:
 Գերեզմանից դուրս մնաց միայն
 Փառք Մովսէսի Խորենայ
 Չորս-հինգ ճշխարք այդ հնութեան,
 Որից մէկը ձեզ ահա՝
 Դա մի ուլունք է, երգն ասում,
 Կապած կնոջ մի վզում,
 Որ ողջ աշխրի է կախարդում
 Ու վերջը ծովն է ընկնում:
 Եւ մի քար է Նիոբէ անուն,
 Դարձեալ նոյն երգն է ասում,
 Դա առաջին մարդն է աշխարհում,
 Որ քարանում է Վանում:
 Կինը Շամբամն է, երգն ասում,
 Աշխրիս էն մեծ թագուհին,
 Որի նմանն ոչ մի դարում
 Չեկաւ, չի էլ գայ ոչ մին:
 Նա ծնունդ է բախտի աշխրում,
 Մայրը նորան դէն ձգում,
 Բայց աղանիք մի անտառում
 Կերակրում են ու պահում:
 Նա մեծանում է ոնց թռչուն,
 Գնում իւր բախտն որոնում,
 Գտնում ձգում վիզը մի ուլունք,
 Աշխրիս էն մեծ թլիխում:

Նա տիրում է աշխրիս կեսին
 Ու ինչ կայ, չը կայ իւր մէջին,
 Ողջ փառք ու գանձ և հեշտութիւնք
 Տալիս նորան իւր ուլունք:
 Բայց էլի նա չէ կշտանում
 Կարօտում է մի հային,
 Աշխարիս նորան է խոստանում,
 Թէ նա սիրտ տայ իւր սերին:
 Իսկ Հայր ունէր իւր Հայ լաւ կին,
 Եւ սիրում էր իւր հողն ու ջուր,
 Սիրտը նորա դէմ քարանում,
 Մերժում նորա սէր, արիտուր:
 Նա չէ թողնում հողն ու կնկան,
 Չոհում նոցա կեանքն իւր,
 Ծովն է ընկնում և Շամիրամ
 Յուռութ ուլունք վզին իւր:
 Եւ աղանի դառնում, թռչում,
 Գնում երկինք իւր հոգին,
 Մեր Հայոց Հայկ-աստեղատունն
 Դարձեալ պտրել այն Հային:
 Իսկ մարմինը քար է դառնում,
 Որպէս արձան՝ յիշեցնում
 Արայի սէրն ու բնութիւն
 Քարից ամուր հաստատուն:
 Իսկ Շամիրամն փայլուն ուլունք
 Թոյլ բեկանուտ իւր դէմում,
 Ընկած լողում և ընկղմում
 Իրեն սիրոյ խոր ծովում:
 Այդ Հայր Արան է գեղեցիկ,
 Ողջ աշխարհի օրինակ,
 Որին և դիք ափսոսացին,
 Լիզում էին տալ իւր կեանք:
 Որի պէս սէր չունին մարդիկ,
 Բայց միայն անմեղ աղանիք,
 Եւ հէնց այդ իսկ ձեզ, տեա՛րք, տիկնա՛յք,
 Երգում, պատմում են հիմակ:
 Եւ հէնց դորա համար իմ երգ
 Կոչում «Ոսկի աղունակ»,
 Լսէ՛ք, տեսէ՛ք այդ աղունիկ
 Թանկ արժէ, քան ոսկու հանք:
 Փող չեմ ուզում, ասի արդէն,
 Իմ պատմելու այդ երգին,
 Իմ աշխոյժը միայն Գողթի
 Գինին կարող է վառի:
 Նա է զարկում և իմ սրտի
 Բամբուի լարերը ջղալի,
 Երգում, պատմում ահա ձեզի
 Այս երգն Հայոց աշխարհի»¹¹⁹:

119 Այստեղ ավարտվում է «Ողեգնացական ակնարկներ»-ի վերջին՝ 43-րդ նամակը, որն առաջին անգամ հրատարակվել է 1885 թ. «Մեղու Հայաստանի» երկօրյա պարբերականի № 95-ում (5 դեկտեմբերի, էջ 1-2):

Ընթերցողին

Ներկայացնելով Եղիշե ավագ քահանա Գեղամյանցի (Հայկունի) «Ուղեգնացական ակնարկներ»-ը՝ ցանկանում ենք ընդգծել, որ հեղինակը գրական գործունեություն է ծավալել՝ սկսած դեռևս 1860-ական թվականներից և մինչև մահ (1920 թ.) հանդես է եկել բանասիրության, գրականության, պատմագիտության, ազգագրության և հարակից այլ ոլորտներում՝ հեղինակելով հարյուրավոր հրապարակախոսական և գրաքննադատական հոդվածներ, թղթակցություններ, գրախոսություններ, ուսումնասիրություններ: Նրա՝ մեզ ավանդված գրական պատկառելի ժառանգության ծավալները պատկերացնելու համար կարծում ենք ավելորդ չէ ստորև մեջբերել մտավորականի՝ միայն մեկ տարվա (1885 թ.) և միայն մեկ անուն («Մեղու Հայաստանի») պարբերականում «Ուղեգնացական ակնարկներ»-ին զուգահեռ «Հայկունի» գրական կեղծանունով հրատարակած հոդվածների ցանկը:

1. *Մատենախոսություն*. «Մրտի թարգման կամ բանաստեղծություններ Գևորգ Գ. Շերենցի» գրքի մասին. մասն Ա, Թիֆլիս, 1884 («Մեղու Հայաստանի», 1885, № 4, հինգշաբթի, 17 յունուարի, էջ 3):

2. *Մատենախոսություն*. «Նկարագրական ուղևորություն ի հայաբնակ գաւառս Արևելեան Տաճկաստանի. Տեղադրությունք սարէն և ձորէն, հնէն և նորէն պիտանի գիտնոց» գրքի մասին, մասն Ա, տեղագրեց՝ Մանուէլ Կ. Միրախորեան, Կ. Պոլիս, 1884 («Մեղու Հայաստանի», 1885, № 5, կիրակէ, 20 յունուարի, էջ 2):

3. «Նամակ խմբագրին», 1884 թ. դեկտեմբերի 17 («Մեղու Հայաստանի», 1885, № 8, հինգշաբթի, 31 յունուարի, էջ 3):

4. *Մատենախոսություն*. «Ուլնիա կամ Ջէթուն Լեռնային աւան ի Կիլիկիա. նկարագիր տեղական, կենսական, բանասիրական և լեզուաբանական». գրեց Յ. Յ. Ալլահվերդեան, Կ. Պոլիս, 1884 («Մեղու Հայաստանի», 1885, № 11, կիրակէ, 10 փետրվարի, էջ 1-2):

5. *Մատենախոսություն*. նոր հրատարակությունների մասին. «Երկրորդ մանկական գիրք», «Երկու երեկոյ», «Աղքատ մարդիկ», «Ջրի կաթիլի պատմությունը». հրատարակություն Մ. Հ. Ռ. Գ. Ը., Մոսկվա, 1884 («Մեղու Հայաստանի», 1885, № 13, կիրակէ, 17 փետրվարի, էջ 2-3):

6. *Մատենախոսություն*. «Շիրվանգաղէ. Խնամատար և նորերից մէկը». հրատարակիչ Մինեցի, Թիֆլիս, 1885 («Մեղու Հայաստանի», 1885, № 14, հինգշաբթի, 21 փետրվարի, էջ 1-3):

7. *Մատենախոսություն*. «Համով-հոտով». երկասիրեց Գ. Վ. Սրուանձտեանց, Կ. Պոլիս, 1884 («Մեղու Հայաստանի», 1885, № 18, հինգշաբթի, 7 մարտի, էջ 1-2):

8. Պ. Կարա-Մուրզայի երաժշտական հանդէսը («Մեղու Հայաստանի», 1885, № 22, հինգշաբթի, 21 մարտի, էջ 1-2):

9. «Ակտէա» պատմական վէպ. Հին Յունաց եւ Հռովմէացոց կեանքից. թարգ. Գիւտ քահանայի Ադանեանց, Թիֆլիզ, 1885 («Մեղու Հայաստանի», 1885, № 22, հինգշաբթի, 21 մարտի, էջ 1-2):

10. *Մատենախոսություն*. «Երկու մահ (իրական կեանքից)», գրեց Աբրահամ Տէր-Գասպարեանց, Շուշի, 1885 («Մեղու Հայաստանի», 1885, № 24, կիրակէ, 31 մարտի, էջ 1-2):

11. Երաժշտական Բ հանդէս («Մեղու Հայաստանի», 1885, № 25, հինգշաբթի, 4 ապրիլի, էջ 2-3):

12. Հոդված հայ դերասանական խմբի ներկայացրած «Օյինբազ» դրամայի մասին («Մեղու Հայաստանի», 1885, № 27, հինգշաբթի, 11 ապրիլի, էջ 2-3):

13. *Մատենախոսություն*. Գրիգոր Շահբուդաղյանի թարգմանությունների մասին («Մեղու Հայաստանի», 1885, № 27, հինգշաբթի, 11 ապրիլի, էջ 1-3):

14. *Մատենախոսություն*. Կ. Կոստանյանցի հրատարակած Ստեփանոս Օրբելյանի «Ողբ ի ս. Կաթողիկէն» երկի մասին: Բնագիրը յառաջաբանով և ծանօթութիւններով հրատարակեց Կարապետ Կոստանեանց, Թիֆլիս, 1885: Զաջ Ջինուորներ. Կոմէդիա մէկ արարուածով. փոխադրութիւն Ստեփանոս Լիսիցեանի, Տիֆլիս, 1885 («Մեղու Հայաստանի», 1885, № 28, կիրակէ, 14 ապրիլի, էջ 3-4):

15. Հոդված (Արծրունու թատրոնում ներկայացրած Գոգոլի «Ամուսնութիւնը» (թարգմ.՝ Կոմանյանի) և «Ընտանեկան փոթորիկ» վոդևիլի մասին («Մեղու Հայաստանի», 1885, № 29, հինգշաբթի, 18 ապրիլի, էջ 2):

16. *Մատենախոսություն*. Լոնդոնի ներքին պալատի անդամ Մակ Կոանի գրքի մասին: Գիրքը կոչվում է «Нашъ новый протекторатъ, Описание Географическихъ, этнографическихъ и экономическихъ свойствъ ТУРЕЦКОЙ АЗИИ. сочинение Карлайль Макъ Коана. переводъ с Английскаго, Москва, 1884 («Մեղու Հայաստանի», 1885, № 32, կիրակէ, 28 ապրիլի, էջ 1-2):

17. Հոդված ապրիլի 25-ին անբավարար անցկացրած «Փիլիպպոս Գ» դրամայի մասին («Մեղու Հայաստանի», 1885, № 33, հինգշաբթի, 2 մայիսի, էջ 2):

18. *Մատենախոսություն*. «Նժդեհի բանաստեղծությունները. Ոտանատրներ և երգեր», աշխատասիրեց Գեորգ Ս. Խաչագեանց Օձնեցի, Ա. Թիֆլիս, 1885 («Մեղու Հայաստանի», 1885, № 34, կիրակէ, 5 մայիսի, էջ 1-2):

19. *Մատենախոսություն*. «Նկարագրական ուղևորություն ի հայաբնակ գաւառս արևելեան Տաճկաստանի. Տեղադրությունք Սարէն և Ձորէն, Հնէն և Նորէն Պիտանի գիտնոց», մասն Բ, տեղագրեց Մանուէլ Կ. Միրախորեան, Կ. Պոլիս, 1885 («Մեղու Հայաստանի», 1885, № 36, կիրակէ, 12 մայիսի, էջ 1):

20. *Գրախոսություն* «Վանայ սագ. Հաւաքածոյք Վասպուրականի ժողովրդական երգերի, հեքիաթների, առածների և հանելուկների (տեղական բարբառով), առաջին մաս, ժողովեց Գեորգ Գ. Շերենց, Թիֆլիզ, 1885 («Մեղու Հայաստանի», 1885, № 36, կիրակե, 12 մայիսի, էջ 1-2):

21. *Մատենախօսություն*. «Ինչով են ապրում մարդիկը». փոխադրություն կոմս Լ. Տոլստոյից, հրատարակություն Մ. Հ. Ռ. Գ. Ը. № 3, Մոսկվա, 1885 («Մեղու Հայաստանի», 1885, № 41, հինգշաբթի, 30 մայիսի, էջ 1-2):

22. *Մատենախօսություն*. «Թորոս Աղբար. գրեց Գ. վ. Սրուանձտեանց, Կ. Պոլիս, 1885 («Մեղու Հայաստանի», 1885, № 42, կիրակե, 2 յունիսի, էջ 2-3):

23. Հոդվածով ներկայացնում է հունիսի 1-ին Թիֆլիսի թատրոնում Կարա-Մուրզայի և նկարիչ Բաշինջաղյանի կողմից ներկայացրած խմբերգական և կենդանապատկերական հանդեսը («Մեղու Հայաստանի», 1885, № 43, հինգշաբթի, 6 յունիսի, էջ 2-3):

24. «*Մանր լուրեր*». Շուշուց պ. Հայկունին գրում է. «Պ. Ղազարոս Մայիլեանց Բագուարնակ, բնիկ շուշեցի, օրերումս Շուշի գալով և Գանձասարի վանքն ուխտ գնալով, (ինչպես ինձ հաղորդեց սրբազան Սագինեանցը) խոստացել է այդ վանքի համար ջուր բերել իր հաշուով, ծախուց գումարը դորա համար կը հասնի 4-5 հարիւր ռուբլու» («Մեղու Հայաստանի», 1885, № 59, հինգշաբթի, 1 օգոստոսի, էջ 4):

25-31. «*Գաղտնիք Ղարաբաղի*» («Մեղու Հայաստանի», 1885, № 62, կիրակե, 11 օգոստոսի, էջ 1-2; № 63, հինգշաբթի, 15 օգոստոսի, էջ 1-2; № 64, կիրակե, 18 օգոստոսի, էջ 1-3; № 65, հինգշաբթի, 22 օգոստոսի, էջ 3; № 66, կիրակե, 25 օգոստոսի, էջ 1-2; № 67, հինգշաբթի, 29 օգոստոսի, էջ 1-2; № 68, կիրակե, 1 սեպտեմբերի, էջ 1):

32. *Մատենախօսություն*. Ֆերտինանդ Շմիտթ. Բենիամին Ֆրանկլին. գերմաներենից թարգմանոց Փիլիպպոս Վարդանեան. երկրորդ տիպ. Թիֆլիս, 1885; Ֆերտինանդ Շմիտթ, Գեորգ Վաշինգթոն, Գերմաներենից թարգմանեց Փիլիպպոս Վարդանեան, Երկրորդ տիպ, Թիֆլիս, 1885 («Մեղու Հայաստանի», 1885, № 75, հինգշաբթի, 26 սեպտեմբերի, էջ 1-2):

33. *Մատենախօսություն*. «Նկարագրական ուղևորություն ի հայաբնակ գաւառս արևելեան Տաճկաստանի. Տեղադրությունը Սարեն և Չորեն, Հնեն և Նորեն Պիտանի գիտնոց», մասն Գ, տեղագրեց Մանուէլ վ. Միրախորեան, Կ. Պոլիս, 1885 («Մեղու Հայաստանի», 1885, № 77, հինգշաբթի, 3 հոկտեմբերի, էջ 1):

34. Նամակ խմբագրությանը, 7 հոկտեմբերի, Թիֆլիս (խոսում է Առաքել Բաբախանյանի՝ «Արձագանք»-ի № 14-ում հրատարակած «Մի նոր Մարաբաս Կատինա» վերնագրով հոդվածի մա-

սին, որտեղ Բաբախանյանը ցույց է տալիս, որ «Գաղտնիք Ղարաբաղի» աշխատությունը ոչ թե Ապրես Բեկնազարյանցի գրչին է պատկանում, այլ այն գրել է Մակար վ. Բարխուդարյանը և որ Բարխուդարյանը խաբել է Հայկունուն («Մեղու Հայաստանի», 1885, № 79, հինգշաբթի, 10 հոկտեմբերի, էջ 1-2):

35-41. *Մատենախօսություն*. «Օրիորդ Բերոյեանց», կոմեդիա չորս արարածով, հեղինակություն՝ Աղեքսանդր Քիշմիշեանի, Թիֆլիս, 1885 («Մեղու Հայաստանի», 1885, № 80, կիրակե, 13 հոկտեմբերի, էջ 1-3; № 81, հինգշաբթի, 17 հոկտեմբերի, էջ 1-2; № 82, կիրակե, 20 հոկտեմբերի, էջ 1-2; № 83, հինգշաբթի, 24 հոկտեմբերի, էջ 1-3; № 84, կիրակե, 27 հոկտեմբերի, էջ 1-2; № 85, հինգշաբթի, 31 հոկտեմբերի, էջ 1-3; № 86, կիրակե, 3 նոյեմբերի, էջ 1-2):

42. *Մատենախօսություն*. Շիրվանզադեի «Նամուս» վեպի մասին («Մեղու Հայաստանի», 1885, № 88, կիրակե, 10 նոյեմբերի, էջ 1-2):

43. Բաց նամակ՝ ուղղված Բաֆֆուն նոյեմբերի 25-ին Թիֆլիսից («Մեղու Հայաստանի», 1885, № 93, հինգշաբթի, 28 նոյեմբերի, էջ 1-2):

44. Հոդված նոյեմբերի 28-ին կայացած «Օրիորդ Բերոյեանց» ներկայացման մասին («Մեղու Հայաստանի», 1885, № 94, կիրակե, 1 դեկտեմբերի, էջ 1-2):

45. Հոդված «Հայոց թատրոն»-ի մասին («Մեղու Հայաստանի», 1885, № 96, կիրակե, 8 դեկտեմբերի, էջ 1-3):

46. «Նամակ խմբագրին» 8 դեկտեմբերի, Թիֆլիս («Մեղու Հայաստանի», 1885, № 97, հինգշաբթի, 12 դեկտեմբերի, էջ 1-2):

47. Հոդված «Հայոց թատրոն»-ի մասին («Մեղու Հայաստանի», 1885, № 98, կիրակե, 15 դեկտեմբերի, էջ 1-2):

Հայտարարություն. մամուլի տակից դուրս եկաւ Հայկունու «Բաֆֆի կայծերը» վերնագրով մատենախօսությունը: Հրատարակություն Մեհեաղ Ամիրեանցի: Գինն է 80 կօպ.: Ծախվում է Թիֆլիսում Կենդրոնական և Կովկասեան գրավաճառանոցներում, «Մեղուի» խմբագրատանը և Շահվերդեանի Պավլիիօնում: Բազում Շիրազեանցի խանութում և հրատարակչի մօտ հետևեալ հասցեով.-Бакы, Сеяду Михайловичу Амрияну. գումարով գնողներին մեծ զիջումն կը լինի («Մեղու Հայաստանի», 1885, № 2, հինգշաբթի, 10 յունուարի, էջ 4: Տես նաև «Մեղու Հայաստանի», 1885, № 4, հինգշաբթի, 17 յունուարի, էջ 4):

«Մեղուի» ընթերցողներին. Հայկունին մեզ մօտ հիւր է. պարոնը մտադիր է ճանապարհորդել: Անտարակոյս ճանապարհորդությունից յետ բաւականիս կունենանք կարդալու «Մեղուի» մէջ («Մեղու Հայաստանի», 1885, № 57, հինգշաբթի, 25 յուլիսի, էջ 3):

Անճանաչողների ցանկ

Ա

Աբաս Միրզա 16, 17, 85
 Աբգար, թագաւոր 61
 Աբեթնակով 52
 Աբովեան Խաչատուր 30
 Աբրահամ (Իբրահիմ) 33
 Աբրահամ 54, 55
 Ագարիա երեց 64
 Աթաբեկեանց Մովսէս բէկ 27
 Աթանաս 66
 Ալեքսանդրեանց 34
 Ալեքսանոս 26, 27
 Ալլավերդի բէկ տե՛ս Բէկնազարեանց Ապրես
 Ալիբէկ Նեշեթբէկ օղլի 87, 88
 Ալֆօնս Դօղբ 34
 Ախտան 43
 Աղաջան 69
 Ահարոնեանց Դանիէլ 12, 30
 Աղաբէկ, իշխան 95
 Աղայեանց Դազարոս 30, 36
 Աղա Մահմատ խան, շահ 16, 30, 85
 Աղաներեան 8
 Ամիրխանեանց Աբրահամ 34
 Անդրեաս առաջնորդ 12
 Ապալով Կեանջուն 32
 Առաքել Բաղիշեցի 93
 Առաքելեան Թադէոս 25
 Աստուածատուր 33
 Ասագեան Բէգլար 50
 Անտիսեանց Ազարեա Բ. 32
 Աշարեանց 12
 Աշին թագաւոր 94
 Ատան 43
 Ատիպէկ 43
 Արամեանց, բժիշկ 92
 Արզուման, միկիտան 26, 27
 Արիստակէս 35
 Արշակ 9

Բ

Բարախանեան Ա. 88, 89, 90, 93
 Բալուբէկ 43
 Բահաթրեան Բ. 85
 Բահաթուրեանց Խաչատուր 15
 Բահաթուրեանց Հոփսիմէ 15
 Բաղդասար բէկ, հայր Դավիթ կաթողիկոսի 75
 Բաղդասար, հայր Երեմիա կաթողիկոսի 75
 Բաղդասար մետրօպօլիտ 17, 22, 60, 64, 72, 75, 89
 Բայինդուր 52
 Բարխուդար, դուրզար 33
 Բարխուդարեանց Մակար 15-17, 23, 26, 28, 31, 35, 36, 39, 66, 87, 90, 91, 92, 93
 Բարխուդարեանց, Քեանդխուդայ 29
 Բէգլարեանց Բարա 18
 Բէգլարեանց Գաբրիէլ 19
 Բէկնազարեանց Աբրահամ 16, 17
 Բէկնազարեանց Աբրահամեան Ապրես (Ապրիս) 16, 17, 23, 29, 30, 31, 57, 72, 85, 87, 93

Գ

Գաբրիէլ, հայ դերձիկ 21
 Գաբրիէլ 43
 Գագիկ, Աղուանից իշխանաց իշխան 89
 Գամառ-Քարխալա 9, 14
 Գասպար, քեօխալա 83, 84
 Գասպարեանց Բարիեան Կուլբահար 32
 Գեարի (Գաբրիէլ) 30
 Գեղամյանց Եղիշե տե՛ս Հայկունի
 Գեօհար (Գօհար) աղա 20
 Գէորգ 66
 Գէորգ Դ, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 56
 Գիլգաղեան Մամուէլ 22, 23, 32, 95
 Գրիգոր 41
 Գրիգոր 66
 Գրիգոր 69
 Գրիգոր, Աղվանից կաթողիկոս (վախճ. 1751 թ.) 60
 Գրիգոր, Աղվանից կաթողիկոս (հիշ. 1574 թ.) 75
 Գրիգոր, կաթողիկոս՝ եղբորորդի Հովհաննէս կաթողիկոսի (հիշ. 1663 թ.) 75
 Գրիգոր, վարդապետ 61
 Գրիգոր Տաթևացի 94
 Գրիգորիս Աղթամարցի 93

Դ

Դադյան Խաչիկ վարդապետ (Վահան Տէր-Գրիգորեան Դադեան) 93, 94
 Դաւիթ 43
 Դաւիթ, Աղվանից կաթողիկոս (վախճ. 1574 թ.) 60, 75
 Դաւիթ Անյաթ 94

Ե

Եաղշիպէկ 43
 Եզովպոս 18
 Եմօթեան Ստեփան արքեպիսկոպոս 94
 Եսայի 43
 Եսայի, Աղվանից կաթողիկոս (վախճ. 1728 թ.) 60, 75, 77
 Եսայի Կարճառանցի 94
 Եսայի վարդապետ Կուսապատցի 52
 Երեմեայ, Աղվանից կաթողիկոս (վախճ. 1700 թ.) 60, 75
 Երեմեանց Համբարձում 33, 34
 Եփրեմ, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 64, 94
 Եփրեմ, Աղվանից կաթողիկոս 52

Չ

Չաքենց Աբրահամ, որսկան 68, 75
 Չիլի 43
 Չոհրաբեան 12

Թ

Թաղիաղեանց 9
 Թամանեանց Մնացական 58
 Թամիրեան 12
 Թայիրով Գագի-Հասան 47
 Թառումեանց Գրիգոր 23, 26
 Թառումեանց Մարտիր 55
 Թոխի 30

Ի

Իբրահիմ խան 37
 Իզմատիոս վարդապետ 52
 Իզմատիոսի լաբունի տե՛ս Իզմատիոս վարդապետ
 Իսախանեան Ջաւատ 81
 Իսրայէլ բէկ 30
 Իսրայէլ, Աղվանից կաթողիկոս 52, 53, 77
 Իսրայէլեան Ջիւանշիր 81

Լ

Լալայեանց Գրիգոր քահանայ 75
 Լեո 66
 Լըվովա Սօֆի 60
 Լեոն 22
 Լեոն, թագավոր 64, 94

Խ

Խաչատուր Կեչառացի վարդապետ 94
 Խաչն ապեր 33
 Խլէբնիկով 34
 Խոռոռեմզին 48
 Խորշուղ խանուն 37
 Խոջամիրեանց Գ. 39

Ճ

Ճատուրեանց Առաքէլ 92

Կ

Կամսարական 66
 Կարապետ, ուստա 61
 Կեծակ Վանի 30
 Կիրակոս վարդապետ 77
 Կոստանեանց Առաքէլ վարդապետ 89, 90, 92

Հ

Հադան ապեր 21, 22
 Հախիեանց Յակոբեան Ալեքսան 32
 Հախումեանց 27
 Հախումեանց Համբարձում աղա 35
 Հախումեանցներ 35
 Հախումեանց Ս. 93
 Համագաստ քահանա 35, 36, 55, 56
 Հայկունի 66, 93, 97
 Հայրապետեան Չումշուտ 81
 Հաջի-Ղուլի 21
 Հասան 43
 Հասան, իշխան 66
 Հովսէփյան Գ. 66

Ղ

Ղազար 41
 Ղազարոսեան Գեափի 31
 Ղազինեան 83
 Ղազինեանց Թաւատ 83
 Ղժրիկեանց Խոսրով 86
 Ղտրօղլի, աւագակապետ 37
 Ղուկասեան Թէոս 81
 Ղուկենց Ղուկաս 33
 Ղուշի թութի 52

Ճ

Ճազարբէկեանց Յակոբ 32

Ճգնադրեան 12
Ճգնադրեանց Դ-ութեան Աստուածա-
տուր 19, 20

Մ

Մադաթով 77
Մալենցեան Ղազարոս 63
Մակ Կօան 34
Մահմուդ խան 25
Մատթէոս, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս
35
Մատթէոս վարդապետ Տաթևացի 81
Մարգեար ապէր 46
Մարտիրոսեան Առըստամ 30, 31
Մաքուտ 52
Մելիք-Արովեան մելիք Առըստամ (Ռոս-
տոմ) բէկ 17
Մելիք-Ազարեանց Աղէքսանդր 34
Մելիք-Ալլահվերդեաններ 77, 78
Մելիք-Ալլահվերդեանց Բալաբէգեան
Սիրգաբէկ 78
Մելիք-Աանեան մելիք Եզան 88
Մելիքբէկ իշխան, հայր Հովհաննէս և
Սարգիս կաթողիկոսների 75
Մելիք-Իսրայէլ 54
Մելիք-Իսրայէլեաններ 78
Մելիք Հաղան 43, 48, 54, 55
Մելիք-Հայկազեանց 16
Մելիք-Մէջլիմ Մելիք-Աղանեան 16
Մելիք-Շահնագար 78, 85
Մելիք-Շահնագարեան Կոստանդ 33
Մելիք-Ջալալեաններ 68, 76
Մելիք-Փարսադանեանց 34
Մելքիսեդէկ, արեղա 67
Մելքիսեդէկ եպիսկոպոս 43
Մելքոն, ուստա 61
Մելքում 48
Մելքումեանց Առաքէլ 28
Մելքումեանց Իսրայէլ 28
Մեհի Դուլի խան 37
Մեհրի 24
Մէյրաբէկ, հայր Գրիգոր կաթողիկոսի 75
Մէյրաբէկ, հայր Հովհաննէս կաթողիկոսի
75
Մէշէղի Մերդէն օղլի 73
Միսաք 52
Միսիբար 43
Միսիբար 43
Մուպլունեանց Աղաջան 88
Մուրադեանց Մելքիսեդէկ եպիսկոպոս
23, 91
Միրզա Հասան 20
Միրզա-Աւագեան Ներսէս վարդապետ
52, 61, 88
Մկրտիչ 22
Մկրտիչ, որդի Ջաւատի 43
Մկրաչեան Յովսէփի 81
Մնացականեանց 12
Մորդովցով 31
Մութաֆեանց Կ. 34

Յ

Յախեանց Յակոբեան Ալէքսան 32
Յակոբ, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 64
Յակոբեանց Միրզաջան 34
Յարութիւն, բանաստեղծ 33, 35, 36
Յարութիւնեան Սափարի 30
Յովհաննեանց Ումբրիբէյեան Մարգարիտ

34, 35
Յովհաննէս, Աղվանից կաթողիկոս (հիշ.
1441 թ.) 75, 77
Յովհաննէս, Աղվանից կաթողիկոս 60
Յովհաննէս, Աղվանից կաթողիկոս
(վախճ. 1470 թ.) 67
Յովհաննէս Թուկարանցի 81
Յովհան Ոսկերեան 94
Յովհան Որոտնցի 94
Յովհաննէս բաբունի 94
Յովհաննէս քահանա 48
Յովհաննէս քահանա, կառուցող Եղիշա-
կոս վանքի 87
Յովհաննիսեանց Աղէքսանդր 65, 68, 70,
72, 73, 77
Յօհան, Հավապտուկ վանքի առաջնորդ
66
Յօհան Որոտնցի 64

Ն

Նազարեանց Տիգրան 92
Նանա 43
Նաւասարդեանց Տիգրան 83
Ներսէս 54
Ներսէս, Աղվանից կաթողիկոս 16, 52, 53,
77
Ներսիսեան Սարգիս 12

Շ

Շահ-Աբաս 10, 38, 64
Շահեշանեան 77
Շահգադայ Բէհմէն Միրզա 20
Շահէն վարդապետ 82
Շահխաթունեան Յովհաննէս, եպիսկո-
պոս 60, 61, 64, 66, 71, 75
Շահնագարեան Իսրայէլ բէկ 31
Շահ-Մուլէյման, Պարսից արքա 52
Շահումեան Յակոբ 28
Շիլլէր 22
Շիրակունի Ստեփան, վարդապետ 63, 67
Շիրմազանեան Գալուստ 93
Շմաւօն, Աղվանից կաթողիկոս (հիշ. 1481
թ.) 75
Շուշեցի Հ. Հ. 83

Չ

Չալաղան 78
Չատր մելիք, հայր Սարգիս կաթողիկոսի
75
Չէրքէգեան Բաբա 81
Չովբոտեանց Սափարեանց Գրիքի 30

Պ

Պահլաւունի 94
Պատկանեանց Քերովբէ 92
Պետրոս իւզբաշի 54
Պետրոս վարդապետ Ղափանցի 24
Պետրոսեան Ջաւահիր 32
Պլըլը-Պուղի 22, 85
Պոռշեանց Պերճ 30

Ջ

Ջալալ, հայր Հովհաննէս կաթողիկոսի 75
Ջալալ, հայր Շմավոն կաթողիկոսի 75
Ջալալ Դ-օլի, իշխան 60, 61, 64, 69
Ջալալեան Եղիա վարդապետ 75
Ջալալեան Սարգիս, եպիսկոպոս 35, 38,
50, 60, 68, 69, 71, 76, 77, 81, 84, 85, 87,

88, 89
Ջալալեան Վախթանգ բէկ 75
Ջալալեաններ 65, 68
Ջալալեան մելիքներ 59
Ջաւատ 43
Ջաւատ, կառապան 9
Ջաֆար Դուլի խան 37
Ջումշուս բէկ 35

Ս

Սագինեանց Աբրահամ 13, 14, 35, 52, 57,
58, 63, 67, 68, 76, 77, 78, 84, 92
Սահակեան Սիմօն 43
Սաղիեան Սահակ 50
Սարգիս Իւզբաշի 52
Սարգիս, Աղվանից կաթողիկոս (վախճ.
1828 թ.) 60, 75
Սարգիս Շնորհալի 64
Սարգիս վարդապետ 89
Սարգիս քահանա Մեծ-Շէնցի 52
Սարգսեան Խաթուն 50
Սարումեանց Անդրէաս, քահանա 88
Սարումեանց Դանիէլ, որդի Անդրեաս
քահանայի 58
Սարումեանց Միքայէլ, որդի Անդրեաս
քահանայի 58
Սարումեանց Մովսէս, որդի Անդրեաս
քահանայի 58
Սարումեանց Ներսէս, որդի Անդրեաս
քահանայի 58
Սարումեանց Սարգիս, որդի Անդրեաս
քահանայի 58
Սարումեանց Նէնէսի, կողակից Անդրեաս
քահանայի 58 58
Սերոբ 69
Սեդրակ 52
Սեդրակեանց Արիստակէս եպիսկոպոս
92
Սիմօն, Աղվանից կաթողիկոս (հիշ. 1700
թ.) 52, 53, 54
Սիմօնի վարդապետ Ջուղայեցի 94
Սիմմէն 34
Սմբատ 43
Սպանդարեանց 92
Ստեփաննոս 69
Ստեփաննոս, Աղվանից կաթողիկոս (հիշ.
1270 թ.) 82
Ստեփաննոս, շուշեցի 86
Ստեփաննոս Նախավկա 14
Ստեփաննոս Օրբելեան 85
Սրուանձոտեանց Գարեգին վարդ. 15, 19,
23
Ս. Գրիգորի 86
Ս. Թադէոս 64
Սուրենեանց Յակոբ աւագ քահանայ 92
Սևադայ 69

Վ

Վախտանկ 66
Վահան 43
Վահան Պարտիզակցի 23
Վահրամ 82
Վահրամ իշխան 47
Վահրամ Շահ 48
Վաղարշակ, թագաւոր 61
Վաչագան, Աղուանից թագաւոր 39, 43, 84
Վարազ Տրդատ 69
Վարդան 43

Վարդան, արեղա 67
 Վարդան ապիր 33
 Վարդան վարդապետ տն՝ Վրթանես ե-
 րայիկոս
 Վարդի 30
 Վարդխաթուն 43
 Վեհապետեանց Գեորգ արքեպիսկոպոս
 85
 Վերդի ապեր 68
 Վիլիման իշխան, հայր Եսայի կաթողիկո-
 սի 75
 Վիրման 39, 77, 78
 Վրթանես եպիսկոպոս 89

Տ

Տային 43
 Տեր Ասագեան Յովսէփ վարդապետ 60
 Տեր-Աետիքեանց Համագասպ քահանայ
 34, 40, 41, 43, 44, 45, 48, 52, 68, 73, 75,
 81, 84, 88, 90, 93
 Տեր-Աետիքեանց Հայրապետ 86
 Տեր-Աետիքեանց Նիկողայոս 39, 93
 Տեր-Բաղդասարեանց Բաղդասար 32
 Տեր-Գասպարեանց Գասպար 67
 Տեր Գրիգոր 35
 Տեր-Գրիգորեանց Բեգլար 47
 Տեր-Գրիգորեանց Բաղիշ 47

Տեր-Գրիգորեանց Զաքարիա 17
 Տեր-Գրիգորեանց Յովհաննէս քահանայ
 28, 30, 31, 48, 53, 56, 58
 Տեր-Գրիգորեանց Զալալ 47, 56, 87
 Տեր-Իսրայելեան Արսէն 54
 Տեր-Իսրայելեանց Միմէօն քահանայ 34
 Տեր-Յակոբեանց Նիկողայոս 35
 Տեր Յովհաննէս 82
 Տեր-Յովհաննիսեանց Միքայել 81, 83
 Տեր-Յովհաննիսեան Սկրտիչ 81
 Տեր-Մովսիսեանց Յ. 93
 Տեր Ներսէս 82
 Տեր-Պետրոսեան Խորիշան 77
 Տեր-Պետրոսեան Մարթա 50
 Տեր-Սահակեան Կարապետ 77
 Տեր Սուքիաս 48
 Տիգրան Առաջին 38
 Տիգրանուհի 38
 Տոստ րողի 71
 Տորգենն 36

Ր

Րաֆֆի 15 (ծնթ.), 16 (ծնթ.), 30, 38, 59, 60,
 85, 90, 92

Ու

Ոստփ խան 48

Փ

Փախրատին 48
 Փառանձեմ 9
 Փաստոս Բիւզանդացի 85
 Փէննէ (Փաննահ) խան 10, 37, 39
 Փիլիպպեան Ներսէս 69
 Փինաչեանց Յովսէփ վարդապետ 55
 Փիրունեանց Նիկողայ բէկ 55

Ք

Քամալեան Խաչատուր 84
 Քամալեանց Աբրահամ, վարդապետ 67
 Քերիմ, առաքակապետ 37, 38
 Քինքենանց Սարգիս 84

Օ

Օհանեան 12
 Օհանջանեանց Ալէքսան 26
 Օհանջանեանց Կարապետ 26
 Օսեփանց Խօյոյ, շուշեցի 57
 Օրբելի Հ. 66

Տ

Տաքալի շահ 16, 85
 Տերդուսի 32

Տեղանունների ցանկ

Ա

Աբասթուման 41
 Ագուլեցոց կամ Մայր եկեղեցի 13
 Ագուլիս 12
 Ագոխ 88
 Աթենք 36
 Ալէքսանդրեան ուսուցչական սեմինարիա,
 Թիֆլիս 47
 Ալի-Աղալու կամ Ղարխին, գյուղ 77
 Ալիսիմէնջա, ուխտատեղի 77
 Ականայ բերդ, 56, 69
 Ականատես նահատակ ուխտատեղի,
 Ղզղալ գյուղ 83
 Աղդաշ 8
 Աղդուգղատ սար 34
 Աղթամար 17
 Աղջկայ բերդ (Ղզղալ) 83, 84
 Աղսրափա 23, 91
 Աղտապան լեռ 74
 Աղուանք 16, 22, 39, 52, 54, 60, 61, 67, 75,
 77, 82, 84, 87
 Ամարաս կամ Ս. Գրիգորիսի վանք 22, 50,
 52, 57, 61, 85, 86, 87, 88, 90
 Այաթներ կամ Աղմախու գյուղ 77
 Անապատ գյուղաքաղաք 53, 87
 Անապատ վանք 76
 Անապատ վանք, Կիչան գյուղ 77
 Անդրկովկաս 16, 22, 34, 70
 Անի 47, 59
 Անիի Մայր կամ Կաթողիկէ եկեղեցի 59
 Աշան, գյուղ 12, 84
 Աշտարակ 30
 Աշրաքլու, գյուղ 84
 Ապրակունիս 17
 Առաջածոր 59, 76, 77, 94
 Առաքել 12, 32
 Առժան տն՝ Աշան

Առջածոր տն՝ Առաջածոր
 Ասկերանի ամրոց 10
 Ասագ սուրբ Նշան 83
 Ատալ, գյուղ 81
 Անետարանոց 33, 90
 Ատրպատական 63
 Արարիա 73
 Արագունոյ ճարտար տն՝ ճարտար Հա-
 րայիս
 Արարատ 31, 45
 Արարատեան աշխարհ 30
 Արաքս, գետ 76
 Արկաքլու 90
 Արճէշ 94
 Արցախ 10, 12, 13, 15, 16, 17, 21, 22, 23,
 24, 28, 30, 31, 33, 35, 37, 41, 44, 45, 50,
 52, 56, 57, 58, 60, 61, 64, 65, 66, 67, 70,
 71, 73, 74, 75, 78, 79-80, 81, 83, 85, 86,
 87, 90, 92, 93, 94, 95

Բ

Բելխենց հորեր 19
 Բարելուն 52
 Բագու 58, 81, 92
 Բագարդուզ 34
 Բաթում 75
 Բալավանք 74
 Բալուղայա (Մեղրոտ ժայռ) տն՝ Կեչան
 Բակլիկ շինատեղ 56
 Բաշտուպել, տեղ 33
 Բեօխի աղբիւր 19, 20
 Բըլախանայ 56
 Բիլբիլիկ, գյուղ 88
 Բոյահմաղլու, գյուղ 40
 Բրետես գյուղատեղի, Խրիսան գյուղ 87
 Բորժոմ 41
 Բորչալու 38

Գ

Գակի պալատ 89
 Գանձակ 8, 34, 45, 64, 75, 88
 Գանձասար, Սբ. Յովհաննու Սկրտչի
 վանք 16, 22, 33, 50, 52, 57, 59, 60, 61,
 63, 64, 65, 67, 68, 71, 75, 76, 77, 85, 94
 Գառնաքար 66
 Գարագեօլ կոչված լիճ 49
 Գեանջա տն՝ Գանձակ
 Գեանջուցենց աղբիւր 19
 Գեղարդ 17
 Գեղարքունիք 74
 Գետաբէկ 34
 Գետածոր գյուղ 94
 Գիլափլու, գյուղ 81
 Գիլեթաղ գյուղ 77, 78
 Գիլիստան 85, 88, 95
 Գիշի, գյուղ 84
 Գիշի, լիճ 85
 Գողթն գաւառ 12, 31
 Գոմակալ 59
 Գտիչ վանք (Թիլման) 88, 89, 90, 92
 Գօզին երկիր 66
 Գօրիի Ուսուցչական սեմինարիա 47

Դ

Դաղի վանք տն՝ Խօթայ վանք
 Դահրա 57
 Դահրազ, գյուղ 81
 Դաղստան 16
 Դաշուշէն 24, 25, 27, 78, 80
 Դաստակերտ, գյուղ 44, 45
 Դարբանդ 58
 «Դարպասի աղբիւր» 65
 «Դարպասներ» 64, 65
 Դիզակ 55, 57, 64, 76, 85, 88
 Դիզակայտ 24, 89

Դիվանալիար, գյուղ 88
 Դռնավարդ 90
 Դրագետ 28
 Դրախտիկ 87, 88
 Դրսուեակ տես Թարթառ գետ
 Դուտլի գետակ 33, 34

Ե
 Եղիշայ կուս, վանք 87
 Եղիշե առաքեալ, անտառ 48, 70
 Եղցաթումբ 56
 Եվլախ 8, 9
 Երօպա 18, 34, 40, 80
 Երզնկա 17
 Երից Մանկանց, անտառ 70
 Երից Մանկանց վանք 22, 39, 49, 50, 52, 53, 54, 56, 61, 88, 94
 Երնջակի վանք 94
 Երուսաղեմ 17, 23
 Երուսաղեմի Ս. Յակոբեանց վանք 23
 Երևան 37, 70

Զ
 Չանգեգուր 48, 87, 92
 Չարդուլի գյուղ 33, 34
 Չարևանդ 30
 Չէթուն 10, 12, 17, 31
 Չէլկիլիկ
 Չմիւռնիա 17, 23, 91
 Չող 74

Է
 Էլեաս, սար 28, 29
 Էմիշյան, գյուղ 84
 Էջմիածին 17, 34, 35, 56, 91
 Էջմիածնի քանդարան 34, 35, 77

Ը
 Ըկանայ տես Ականայ բերդ

Թ
 Թաղասեր 12
 Թաղավարդ 89
 Թաղավարդ Վերին 88
 Թաղավարդ Ներքին 88
 Թաղլար 88
 Թաղոտ 12
 Թառնագիրտ, Թառնագերտ, Թառնագիտ տես Շահբուլաղ բերդ
 Թարիզ 17, 22, 93
 Թարթառ 73
 Թարթառ գետ 9, 34, 39, 40, 41, 45, 48, 49, 53, 56, 69, 70, 71, 74, 75
 Թարթառի դաշտ 20
 Թարթառ իջևան 9
 Թարխանայ բերդ 64, 65
 Թարսիս 17
 Թեհրան 16, 18
 Թեոդոսիա 44
 Թքուջուր 34
 Թիֆլիս 8, 16, 18, 20, 21, 23, 27, 36, 40, 47, 48, 75, 88, 92, 93, 95
 Թոփխանա 13
 Թրթոր 56
 Թրղի գետ 48, 49, 53, 87

Ի
 Ինն մասանց վանք 54, 55

Լ
 Լաչին-դայեա, ամրոց 69
 Լեօվա (Լևոնայ) բերդ տես Լևոնաբերդ
 Լին 17

Լևոնարխ 39
 Լևոնաբերդ 39, 56, 73
 Լօնդրայի քանդարան 71

Խ
 Խաթրայ վանք 69
 Խամսայի մելիքություն 37, 80
 Խանի բաղ 37
 Խանձք 57
 Խանքենո 27, 28
 Խաչեն 26, 30, 55, 57, 75
 Խաչեն գետ, Խաչենագետ 9, 10, 40, 58, 59, 64
 Խաչեն գաւառ 29, 40, 41, 60, 78, 79
 Խաչեն, լեռ 40
 Խաչմաչ 90
 Խդրու, գյուղ 37
 Խըզմաշեն 56
 Խնածախ 17, 28, 29, 30
 Խնապատ, գյուղ 78
 Խնձրիստան 58, 68
 Խնուշինակ, գյուղ 85
 Խոխանայ բերդ 64
 Խոտորջուր գյուղ 57
 Խորածոր 69
 Խորվիրակ 17
 Խրամորթ, գյուղ 78
 Խրիսան, գյուղ 87
 Խոթայ վանք տես Խօթայ վանք
 Խոտարաշեն 56
 Խօթ գյուղ 71
 Խօթայ անտառ 33
 Խօթայ վանք 50, 68, 69, 70, 71, 73, 74, 87, 89
 Խօջալի 10

Ճ
 Ճակունի 88
 Ճակքար, սար 29, 30
 Ճակքար, տեղ 16
 Ճաղկածոր 47
 Ճարտաչոր 56
 Ճմակահող 59
 Ճմակի ճարտար տես ճարտար Հարաւային
 Ճոս 56
 Ճովատեղ, գյուղ 87

Կ
 Կաթողիկոսար 56
 Կաչաղակաբերդ 59, 67, 68, 75, 76, 83-84
 Կապոյտ բերդ 87
 Կաւարտ 34
 Կարին 17
 Կարկածան գյուղ 28, 30, 31
 Կարկառ 9, 10, 24, 27, 78, 80
 Կեչան գյուղ 77
 Կէռաքար 59
 Կիլիկիա 17
 Կղարծի գյուղ 79, 83, 84
 Կ.Պոլիս 8, 17, 91, 93
 Կովկաս 75
 Կոփ 17
 Կտուց 17
 Կուսանաց վանք 14, 15
 Կուսապատ, գյուղ 33, 36, 40, 50, 78
 Կուր 9, 40

Հ
 Հագագու 88
 Հաղոթ 12, 32, 34
 Հալիձոր 34, 92
 Հայաստան 59, 86
 Հաչաղայա 76

Հաւապտուկ, լեռ 66
 Հաւապտուկ, վանք 64, 65, 66
 Հաւախաղագ, բերդ 75
 Հացի, Հացիկ 12, 81, 83
 Հեր 30
 Հին Նախիջևան 17
 Հիրիեր, գյուղ 87
 Հոռեթաղ, գյուղ 75, 87
 Հովուի լեռ 10
 Հոռն 21
 Հոռնկլա 17
 Հունահող, քաղամաս 59
 Հունուտ 90

Ղ
 Ղազանչի 12, 77
 Ղազղան գետակ 33
 Ղաթար գյուղ 34
 Ղալայչի լեռ 72, 73, 74, 75
 Ղաջար 88
 Ղառուբենո 56
 Ղարաբաղ տես Արցախ
 Ղարաբուլաղ 31, 37, 90
 Ղարաղաղ 25, 76, 77
 Ղարաղաղու, գյուղ 84
 Ղարաթօփրակ 33
 Ղարամանուր 9
 Ղարափիրում, գյուղ 40
 Ղարլու, գյուղ 78
 Ղարղաքագար 37
 Ղափան 34, 87, 92
 Ղզղշլախ 88
 Ղզղալա 12, 80, 83, 84
 Ղկիջբաղ, գյուղ 78
 Ղշլաղ գյուղ 57
 Ղոռուչայ գետ 80, 88
 Ղուրսեր, գյուղ 81
 Ղօթուրլի 33

Ճ
 Ճարտար Հարաւային, գյուղ 85
 Ճարտար Հիւսիսային, գյուղ 85

Ս
 Մադրասա 23
 Մագե կամուրջ 24, 26, 27, 44, 45, 48, 49
 Մաթքսար ուխտատեղի, Կղարծի գյուղ 84
 Մախսուդլու, գյուղ 40
 Մաղավուզ 48
 Մամտածոր 88
 «Մայրամ քաղաք» 69, 87
 «Մայրաքաղաք» տես «Մայրամ քաղաք»
 Մանեայ այր 17
 Մասիս տես Արարատ
 Մավաս, գյուղ 88
 Մատաղիս, գյուղ 39, 41, 44, 45
 Մարաղա, գյուղ 40, 41, 48, 50
 Մարաշ 17
 Մարտակերտ 40, 53, 78
 Մելիբեկլու 37
 Մելիք Աղամի մահլա 78
 Մելիք-Իսրայէլեանների ամրոց տես Ջրաբերդ
 Մելիք Հաղամի ամրոց տես Ջրաբերդ
 Մելիք Հաղամի պալատ 54
 Մելիք-Չալալեանների ամրոց 59
 Մեծ աղբիր 29
 Մեծ Մասիս 45
 Մեծն Ներսիսի վանք 17
 Մեծշեն, գյուղ 54, 87
 Մեղրեցոց եկեղեցի 35
 Մեղրի 12, 87
 Մեհիշեն 57

Մէշէդիշէն, գյուղ 87
 Մէջիղ 56
 Մթնածոթ 56
 Միրշուլու, գյուղ 81
 Մշահանի վանք 70
 Մշոյ գաւառ 17
 Մոխրաբաղ, գյուղ 40, 55, 78, 87
 Մոխրենիս 89
 Մոսու կամ Մոսով լեռ 49, 59, 69, 73
 Մամնայ, գյուղ 87
 Մուղանի դաշտ 40
 Մուշ 17
 Մօսկուա 12, 34, 92, 93

Յ
 Յակոբայ վանք 64, 65, 66, 67, 68
 Յակոբիկ ուխտատեղի, Բզղշլախ գյուղ 88
 Յարթիւնագոմեր, գյուղ 75
 Յոպպէ 17
 Յունաստան 33

Ն
 Նախիջևանիկ, գյուղ 81
 Նահատակ ուխտատեղի, Խննապատ գյուղ 78
 Նահատակ, ուխտատեղի, Նորշէն գյուղ 83
 Նահատակ, ուխտատեղի, Նախիջևանիկ գյուղ 81
 Նահատակի գերեզման 21
 Նաշտավիճն ձոր 83
 Նատարի դալա 59
 Նարեկ 17
 Նարեկայ վանք, Դրախտիկ գյուղ 88
 Ներսիսյան դպրոց 8, 13
 Ներքին Չայլու, գյուղ 40
 Նիկոմիդիա 23
 Նորագյուղ 57
 Նոր Բայազետ 70
 Նորշէն 12, 81, 83

Շ
 Շահրուլաղի ակունք 38
 Շահրուլաղ բերդ 10, 38, 39, 40
 Շահրուլաղ գյուղ 10
 Շահրուլաղ իջևան 9
 Շամախի 87
 Շամնի 43
 Շեխեր 88
 «Շէհեր-երի», քաղաքատեղի 69, 87
 Շենու, գյուղ 81
 Շէքերան, գյուղ 33
 Շրքեարի ձոր 32
 Շիրակ 56, 63
 Շոշոսն աղբիւր 19
 Շուշաքէնդ 12
 Շուշի 8-24, 27, 28, 30-37, 40, 45, 46, 47, 50, 52, 55, 57-59, 63, 67, 68, 70, 71, 76, 78, 80, 88, 90, 91, 92, 93
 Շուշիի գաւառ 8
 Շուշուայ հոգևոր դպրոց 22, 25
 Շուշիքէնդ տէն Շօշ
 Շօշի գետ 24, 26, 27
 Շօշ գյուղ 24, 90

Ո
 Ողեր 88
 Ոսկի խաչ, ուխտատեղի, Գիշի գյուղ 84
 Որդնաշատ 12

Չ
 Չալաղանայ բերդ 78
 Չայլու գյուղ 56
 Չարդախլու 45, 46, 48

Չափար 69, 87
 Չինաստան 12
 Չխուր-Մէլլու, գյուղ 81

Պ
 Պալլունայ 29
 Պահլաունենաց պալատ 47
 Պապա Ջամալ, ուխտատեղի, Գիշի գյուղ 84
 Պառնաբունք, գյուղ 84
 Պառնաձոր 64
 Պառնաի կամուրջ 41
 Պարսկաստան 16, 22, 40, 75, 95
 Պետերբուրգ 16, 18
 Պէրուք 17
 Պոկէսի ս. Գեորգայ վանք 58, 76
 Պորեցիք 57
 Պրօխօրն 78

Ջ
 Ջաղացներ կամ Լիւլասագ 90
 Ջանեաթաղ գյուղ 45, 77
 Ջաւախէքի 56
 Ջարգենամար ուխտատեղի 84
 Ջաֆար Դուլի խանի պալատ 37
 Ջիբրայէլ 89
 Ջիւանշիր գաւառ 8, 36, 37, 38, 39, 40, 41
 Ջիւանշիրի դաշտ 78
 Ջրաբերդ 36, 45, 48, 49, 53, 56, 57, 78, 79, 83
 Ջրակոյս 88
 Ջուխտակ շինատեղ 56
 Ջօրաբէք 41

Ռ
 Ռէալական դպրոց, Շուշի 13, 15, 20, 92
 Ռմբոստեան (Ռումբասար) սար 73
 Ռուսաստան 18, 33, 39, 93

Ս
 Սալաքեաթին 88
 Սանահնի վանք 71
 Սաղսաղան տէն Կաշաղակաբերդ
 Սասուն 10
 Սարգաշէն 80, 88
 Սարդարաշէն 58
 Սարիբէկ ուխտատեղի 25, 26
 Սարիխաչ ուխտատեղի 57
 Սարուշէն 90
 Սէլիշէն 58, 68
 Սէլիշէր գյուղ 33
 Սէլրանենց բաղ 31
 Սրտնշէն 56
 Սիս 17
 Սիւնեաց աշխարհ 8, 28
 Սիւնեաց լեռ 9
 Սիւնիք 43, 87
 Սիստորաշէն 80, 88
 Սիւնախ 90
 Սպիտակշէն 79, 80, 84
 Ստեփանոց (Ստեփանոս) կամ Ծծախաչ ուխտատեղի 83
 Սրաբէկ ուխտատեղի տէն Սարիբէկ ուխտատեղի
 Սրաշէն 56
 Ս. Եղիշէ առաքեալ, գետակ 41, 44
 Ս. Եղիշէ առաքեալ, վանք 39, 41, 44, 48, 64
 Ս. Լուսատրիչ ուխտատեղի տէն Եղիշա կոս վանք
 Ս. Կարապետ 17
 Ս. Ստեփաննոս 17
 Սևան 17
 Սօս, գյուղ 87

Վ
 Վահրամի սարայ 46, 47
 Վաղահաս 68, 69, 87
 Վայրամ կամ Վահրամ քաղաք 48
 Վան 17
 Վանէսի կամ Հաղլուքի լեռներ 79
 Վանք կամ Գանձասար, գյուղ 59, 63, 75
 Վարագ 17
 Վարագաբուն, գյուղ 81
 Վարանդ 40, 55, 57, 58, 76, 78, 80, 81, 84, 88
 Վարարակնաջուր 28
 Վարդանի բաղ 37
 Վենետիկ 35
 Վերին Չայլու, գյուղ 40, 41
 Վէսալու, գյուղ 85
 Վիճակային դպրոց 13
 Վրաստան 81

Տ
 Տաթև 17
 Տանկահայաստան 23, 39, 74
 Տանկաստան 91
 Տարբերունի գաւառ 94
 Տէրտէր իջևան տէն Թարթար իջևան
 Տիգրանակերտ 38, 39
 Տրապէզ, քաղաք 94
 Տօղ բերդ 89, 90
 Տօղ գյուղ 88, 90
 Տօղ, լեռ 80, 88, 89
 Տրապիզոն 17
 Տումի 89
 Տօնաշէն 43, 45

Յ
 Յեխձոր 58

Ու
 Ուշաջղ տէն Չափար
 Ուշընձոր մենաստան 94
 Ուտէական և Գարդնանական (այժմ՝ Ջիւանշիրի) դաշտ 79, 83
 Փայաջիկ 30
 Փիրջամալ, գյուղ 81
 Փիրումաշէն 90
 Փոս անապատ 94
 Փոքր աղբիւր 29, 30

Ք
 «Քամու խաչ» տէն Նահատակի գերեզման
 Քանաքեռ 30
 Քարագլուխ գյուղ 78
 Քարակոփ, գյուղ 78
 Քարահերձ, գյուղ 78
 Քարաշէն տէն Դաշուշէն
 Քարիտակի գետ 24
 Քարիտակ գյուղ 24, 78, 90
 Քարիատ 64
 Քեալպաճառ գյուղ 74
 Քեամալի աղբիւր, Գիշի գյուղ 84
 Քեանգաղու, գյուղ 40
 Քեօնդալան գետ 88
 Քէշիշքէնդ գյուղ 74, 87
 «Քղքատեղը» 46, 47
 Քուրախիս 40, 41
 Քուրակ գետ 64
 Քօլանի գյուղ 77
 Քօլատակի գետ 59, 67, 76
 Քօլատակ, գյուղ 68, 75

Օ
 Օրան-Մեծշէն 56

ՈՒՂԵԳՆԱՑԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿՆԵՐ

Եղիշե Զովակիմ ավագ ֆահանա Գեղամյանց
ՀԱՅԿՈՒՆԻ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՐԱՍՏՈՒՄԸ ՍԱՄԿԵԼ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆԻ
ԽՄԲԱԳՐՈՒՄԸ ԵՎ ՍՐԲԱԳՐՈՒՄԸ ՀԱՍՄԻԿ ՀՈԿՅԱՆՆԻՍՅԱՆԻ
ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ՏՎՅԱԼՆԵՐԸ ԵՎ ՑԱՆԿԵՐԸ ԷՄՄԱ ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆԻ
ՀԱՄԱԿԱՐԳՁԱՅԻՆ ՁԵՎԱԿՈՐՈՒՄԸ ԱՐՄԵՆ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆԻ

ՏՊԱԳՐՎԱԾ Է «ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԾ» ՏՊԱՐԱՆՈՒՄ

ԵՐԵՎԱՆ - 2010